

ΧΑΡ.Δ.ΣΑΠΟΥΝΤΖΑΚΗΣ

Η Ελληνική παιδεία στή Σπάρτη Πισιδίας

(στά τελευταία 200 χρόνια
πρίν από τήν καταστροφή)

Ν.ΙΩΝΙΑ 1983

ΧΑΡ. Δ. ΣΑΠΟΥΝΤΖΑΚΗΣ

Η Ελληνική παιδεία στή Σπάρτη Πισιδίας

**(στά τελευταία 200 χρόνια
πρίν από τήν καταστροφή)**

Ν.ΙΩΝΙΑ 1983

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ Μικρασιατικὴ πατρίδα τοῦ Σπάρτη Πισιδίας δὲν πρόλαβε νὰ μοῦ σταλάξει ὁ αἰμίνηστος πατέρας μου Δαμιανὸς Σαπουντζάκης. Ἐφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅταν ἦμουν πολὺ μικρός. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁμῶς ἐμελλε μὲ περισσὴ τέχνη, ἀλήθεια, ν' ἀναλάβει ὁ ἀδελφός του καὶ διδάσκαλός μου Ἀντώνης Σαπουντζάκης. Θυμοῦμαι τόσο ζωηρά, κι ἄς ἔχουν περάσει τριάντα πέντε σχεδὸν χρόνια ἀπὸ τότε, πῶς ὁλόκληρη ἡ τάξη μας ταξίδευε, σμάρι χελιδόνια, πάνω στὴ ράχη τοῦ σοφοῦ πελαργοῦ, περνοῦσε τὸ Αἰγαῖο καὶ κάθιζε ἀπαλὰ στὰ κεραμίδια ἑνὸς χριστιανικοῦ μαχαλᾶ τῆς Σπάρτης ν' ἀκούει τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πουλιά, τὸν ἄνεμο καὶ τὶς νεροσυρμές. ὦ! Πόσο μᾶς γοήτευε ἐτοῦτο τὸ ταξίδι! Τόκοι κι ἐπιτόκια, συμμιγεῖς καὶ κλάσματα, τρίτη κλίση κι ἐξαιρέσεις τονισμοῦ ξεχνιόντουσαν, ἐξατμίζονταν θάλαγα, καθὼς σκιές ἀπὸ τὸ μέλλον διαβαίναμε τὰ στενοσόκακα, ἀνάβαμε κερὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Κοίμησης, ἀφουγκραζόμασταν τοὺς συμμαθητές μας τοῦ 1900 νὰ τραγουδοῦν στὸ Μεγάλο Σχολεῖο:

«Εἴμαστε Ἕλληνες, μὴ φοβηθῶμεν, ἔχομεν ἥρωας, τὸν Λεωνίδα...».

Ὅμως κι' αὐτὸς ἔφυγε μόλις ἄρχισα ν' ἀνδρώνομαι καὶ ν' ἀποκτᾶ γιὰ μένα σημασία ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῶν προγόνων μου. Τώρα ἡ σκυτάλη πάρθηκε ἀπὸ μιὰν ἄλλη, χαρισματικὴ προσωπικότητα. Ὁ πρωτοξάδελφος τοῦ πατέρα μου Κοσμᾶς Νικολαΐδης ἦταν αὐτὸς ποὺ μ' ἔναν κατεξοχὴν δικό του γλαφυρὸ καὶ γιομάτο χρῶμα καὶ πνεῦμα λόγο κατὰγραφε ὁλοζώντανες στὴ μνήμη μου εἰκόνες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ Σπάρτη καὶ πιότερο ἀπὸ τὴ μαρτυρικὴ πορεία τῶν ἀντρῶν τῆς πόλης στὰ βάθη τῆς Μικρασίας, ὅταν μὲ τὴ μορφὴ τῶν περιβόητων «ταγμάτων ἐργασίας» ἐξορίστηκαν, γιὰ νᾶναι μακριά, νὰ χαθοῦν, νὰ μὴ βρεθοῦν καὶ συνενωθοῦν μὲ τὸν ἐλευθερωτὴ στρατό, καθὼς ἀπλωνόταν ἔξω ἀπὸ τὰ δρῖα τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Σμύρνης, στὰ ἐλάχιστα ἐκεῖνα εὐτυχισμένα χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς παρουσίας στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Αἰγαίου.

Κάποτε ἡ ἀγάπη, ἀφοῦ καλὰ βύζαξε τὸ γάλα τῆς παραδοχῆς καὶ τῆς ἀναγνώρισης τῆς ρίζας, ἔστρωσε τὸ δρόμο γιὰ τὴν σπουδὴ καὶ τὴν παραπέρα μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς πατρίδας τῶν πατέρων.

Καὶ τοῦτο πῆρε καιρό. Καιρὸ πολὺ γιὰτὶ ἐνάντια στὶς τόσες καὶ πιεστικὲς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσης ἦρθαν νὰ προστεθοῦν οἱ χρόνιες ἀναζητήσεις σὲ πηγὲς στεῖρες, τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς, ἢ θαμμένες στὴ γῆ ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων.

Ὅποιος θελήσει νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴν Πισιδία, μιὰν ἐπαρχία τῆς Μικρασίας ἀρκετὰ βαθιὰ χωμένη στὸ παχὺ κορμί της, δὲν θὰ εὐτυχῇ νὰ βρεῖ πλούσια βιβλιογραφία οὔτε κι' ἄφθονο ὕλικό (βιβλία, κειμήλια, ἔργα τέχνης, χειρόγραφα, διάφορα χαρτιά, φωτογραφίες κλπ.).

Τὸ σωματεῖο τῶν ἀπὸ τὴ Σπάρτη καταγομένων, ἡ «Ἐνωσις Σπάρτης Μ. Ἀσίας», εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐπισημάνει τὴν ἔλλειψη καὶ προγραμμάτισε ἐκδόσεις.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο κι ὁ ἐκλεκτός μου φίλος Βασίλης Βογιατζόγλου μὲ τὸ βιβλίο του «Ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας» προσπάθησε νὰ κωδικοποιήσῃ καὶ νὰ φωτίσῃ ἄρκετὰ τὸ γενικότερο πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο δίνεται καὶ προβάλλεται κι ἡ ἱστορία τῆς πόλης τῆς Σπάρτης.

Λέω «κωδικοποίησε» γιατί όρισμένες αξιόλογες καταβολές βρίσκονται, σ' άνέκδοτα, δυστυχώς, ίσαμε σήμερα έργα, κατά κύριο λόγο στο «ή Πισίδα και ή Σπάρτη» του Άντώνη Σαπουντζάκη και κατά δεύτερο στά «Άπομνημονεύματα» του Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου και σ' όρισμένες μονογραφίες για τή Σπάρτη: του γιατρού Έλεήμονα Δαμιανίδη, του δάσκαλου Στέφανου Παπαχαρίτωνα, του Ευστάθιου Καραγιαννόπουλου, που βρίσκονται κατατεθειμένες στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Άκόμη ύπάρχει και τó μικρό, αλλά χρήσιμο, βιβλίο του Φίλιππου Νικολαΐδη-Τσενέογλου «Ίστορία τής Σπάρτης Μ. Άσίας κατά τόν τελευταΐον αιώνα».

Οί λόγοι τής περιορισμένης δυνατότητας προσέγγισης στις πηγές είναι πολλοί και πάντοτε άνεξάρτητοι από τή θέληση τών νεώτερων Πισιδών, οί όποιοι μέ κάθε τρόπο προσπάθησαν νά βοηθήσουν στο ξεπέραςμα αὐτοῦ του άνυπέρβλητου έμποδίου, για όποιον τουλάχιστο δέν έπρόκειτο νά καταπιαστεί μέ τó έργο αὐτό μέ πόνο ψυχής κι αγάπη άπέραντη.

Τό νά ασχοληθώ μέ κάτι πολύ γενικό, όπως είναι ή ίστορία τής Πισιδίας, προσπαθώντας ίσως νά φωτίσω πτυχές που έχουν μείνει σκοτεινές, έκρινα ότι ήταν παραπάνω από τίς δυνάμεις μου.

Ός δάσκαλος, μέ κάποιες ειδικότερες σπουδές στο χώρο τής Ίστορίας τής Εκπαιδείσεως, προτίμησα νά ριχτώ αποκλειστικά και μόνο στην εξέταση ενός κεφαλαίου, ή αν θέλετε μιās ένότητας ενός κεφαλαίου από τήν Ίστορία τής Πισιδίας: στη μελέτη τής Έλληνικής Παιδείας στη Σπάρτη, κατά τὰ τελευταΐα 200 χρόνια πριν από τήν Καταστροφή.

Τὰ βοηθήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω ήταν και για μένα ή μαγιά, αλλά από εκεί και πέρα για νά φουσκώσει τó προζύμι χρειάστηκε μιá επίπονη κι επίμονη αναζήτηση σέ παλιά σεντούκια, σέ παλαιοπωλεΐα, σέ ειδικές βιβλιοθήκες. Σκόρπια φύλλα σημειώσεων έπιφανών Σπαρταλήδων, δημοσιεύματα σέ περιοδικά του 1900 τόσο, κιτρινισμένες φωτογραφίες, ανασύρθηκαν από τή λησμονιά τών χρόνων.

Και φυσικά χρειάστηκαν προφορικές συνεντεύξεις μέ τούς παλιούς, όλους τους είχαں κάτι νά μου πουν. Χείμαρρος άληθινός οί διηγήσεις του σοφού γέροντα Γαβριήλ Τσακίρη. Δάσκαλος ό ίδιος στην πατρίδα. Δάσκαλος κι ό πατέρας του Κυριάκος. Πενήντα τόσα χρόνια προσφορās στα Γράμματα τής Κοινότητας. Άναμνήσεις γιομάτες βιωμένες παραστάσεις και στοιχειά, που δέ βρίσκονται πουθενά χωρισμένα.

Μικρές σταγόνες —πόσο μέ δρόσιζαν όμως όταν μου χάριζαν κάτι που έψαχνα ή ήθελα νά διασταυρώσω— οί πληροφορίες από άλλους, ίσως όχι τόσο όνομαστους Σπαρταλήδες, τούς όποιους φυσικά έξίσου από τὰ βάθη τής καρδιάς μου ευχαριστώ.

Μακρὺς ίσως τουτός ό πρόλογος. Ήθελε κάμποσα πράγματα νά συμπεριλάβει και τελειωτικά κάτι τι νά έπισημάνει: όλα δσα ειπώθηκαν δίνουν τó μέτρο για τó πλησίασμα και τήν έπεξεργασία του θέματος, από μένα ως προσπάθειας κι από τόν αναγνώστη ως καταξίωσης. Άς ιδωθεΐ λοιπόν τουτο τó βιβλίο μέ ένα βαθμό επιείκειας ευθέως άνάλογο μέ τίς δυσκολίες που έπρεπε νά υπερπηδηθούνε.

Χάρης Σαπουντζάκης

Α΄ ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΣΠΑΡΤΗ ΠΙΣΙΔΙΑΣ

Ο αναγνώστης, πού δὲ γεννήθηκε στὴ Σπάρτη Πισιδίας ἢ δὲν κατάγεται ἀπ' αὐτὴν καὶ τέλος πάντων δὲν τὴν ἔχει ἐπισκεφτεῖ, χρειάζεται, πρὶν νὰ διαβάσει αὐτὴ τὴ μελέτη, νὰ πάρει λίγα κατατοπιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πόλη, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ μπορέσει νὰ σχηματίσει πιὸ σαφὴ εἰκόνα καὶ γιὰ τὴν παιδεῖα τῶν κατοίκων της.

Ἡ Σπάρτη ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφή (ὥστόσο βέβαια δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ δὲν παύει νὰ εἶναι σήμερα) μιὰ ὁμορφὴ κι ἄρκετὰ πλούσια πολιτεία τῆς Μικρασίας, χτισμένη ἐπάνω σ' ἓνα ὄροπέδιο ὕψους 950 μέτρων, πού βρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ Ταύρου, βουνοῦ, πού ὑψώνει τίς πάντα χιονισμένες κορυφές του στὰ Ν.Α. της. Στὶς παρυφές τῆς πόλης περνάει ἓνας χείμαρρος, πού κυλάει τὰ πλεονάζοντα νερά τῆς λίμνης Γκιολδζούκ (Βάριδος). Εἶναι ὁ γραφικὸς Τσαῖ παραπόταμος τοῦ Κέστρου (Ἀκ-σοῦ). Πολὺ κοντὰ στὴν πόλη βρίσκεται μιὰ ἄλλη μεγαλύτερη λίμνη ἢ γνωστὴ Ἐγυρδὴρ.

Τὸ κλίμα εἶναι ὑγιεινὸ ἂν καὶ ψυχρό. Οἱ χειμῶνες διαρκοῦν πολὺ καὶ τὰ χιόνια συχνὰ σκεπάζουν τὰ πάντα. Οἱ ἀνοιξες καὶ τὰ καλοκαίρια δροσερά, τὸ πράσινο πλούσιο, ἡ ἀτμόσφαιρα πεντακάθαρη καὶ διάφανη.

Κύριες ἀσχολίες τῶν κατοίκων, ὅταν ἀκόμη δὲν εἶχε ξεριζωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός, ἦταν ἡ γεωργία (παραγωγή ροδέλαιου καὶ ὄπιου, καλλιέργεια ἀμπελιῶν καὶ δημητριακῶν), ἡ βιοτεχνία καὶ βιομηχανία ταπήτων (τὰ περίφημα σ' ὅλον τὸν κόσμον γιὰ τὴν ποιότητά τους καὶ τὰ σχέδιά τους χειροποίητα χαλιά ΣΠΑΡΤΑ) καὶ ἀλατζάδων καὶ φυσικά (γιὰ τοὺς Ἕλληνες) τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο.

Ἡ Σπάρτη λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1922 ἀριθμοῦσε 30.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 6.000 ἦσαν Ἕλληνες, οἱ 500 Ἀρμένιοι καὶ μερικὲς δεκάδες Ἑβραῖοι. Ἦταν ἔδρα διοίκησης (μουτεσαριφλίκιου) τοῦ νομοῦ Ἰκονίου, πού ὀνομαζόταν ἐπίσημα Χαμήτ-Ἀμπάτ. Σήμερα εἶναι πρωτεύουσα ξεχωριστοῦ νομοῦ, πού φέρει τὸ ἴδιο ὄνομα (Ἰσπάρτα).

Ἡ Ἑλληνικὴ κοινότητα, ἂν καὶ τόσο ὀλιγαριθμότερη ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ, εἶχε ἀναπτύξει ξεχωριστὴ δραστηριότητα. Τὰ μέλη της εἶχαν πάρει στὰ χέρια τους βιοτεχνία, βιομηχανία, ἐμπόριο, ἐπιστημονικὰ ἐπαγγέλματα (ἦσαν συντριπτικὰ περισσότε-

ροι οί Έλληνες γιατροί, δικηγόροι κλπ.). Έχτιζαν δμορφα κατάλευκα σπίτια, στην άρχή ξύλινα καί, μετά από τὸ μεγάλο σεισμό τοῦ 1914 καί τὴν πυρκαγιὰ ποὺ ξέσπασε, πέτρινα. Μονώροφα καί διώροφα, περιβάλλονταν ἀπὸ κήπους. Έλληνες Σπαρταλῆδες ἀναδείχτηκαν καί ὡς τεχνίτες - λεπτοουργοὶ στὴ χρυσοχοΐα κι' ἀργυροχοΐα.

Ἡ Σπάρτη ἦταν ἔδρα τοῦ Μητροπολίτη Πισιδίας (ἐναλλακτικὰ μὲ τὴν Ἀττάλεια). Εἶχε 4 μεγάλους ἐνοριακοὺς ναοὺς: τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου, τῶν Ταξιάρχων, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, ποὺ χωροταξικὰ ἀνῆκαν στὶς 4 συνοικίες (μαχαλάδες) τῆς Σπάρτης: τῆς Μητροπόλεως, τοῦ Κάτω μαχαλᾶ, τοῦ Ἀπάνω μαχαλᾶ καί τοῦ Ἑμρέ. Οἱ ναοὶ αὐτοὶ εἶχαν ἀνυπολόγιστης ἀξίας σκεύη, εἰκόνες, κειμήλια. Οἱ πολυέλαιοι, τὰ χρυσάφια καί τ' ἀσήμια τῶν εἰκόνων δὲν ὑπῆρχαν οὔτε στὴ Σμύρνη καί τὴν Πόλη. Ἐπειδὴ τὸ χειμῶνα ἦταν δύσκολο νὰ ζεσταθεῖ ὁ κόσμος, λειτουργοῦσαν, ὡς χειμερινοί, μικρότεροι ναοί: τοῦ Ἁγίου Εὐστάθιου, τοῦ Ἁγίου Νικόλαου, τοῦ Ἁγίου Γεώργιου, τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, ἐνῶ ὑπῆρχαν καί ἐξοχικοὶ ναοί: τοῦ Σταυροῦ, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων καί τὸ παρεκκλήσι Κηρύκου καί Ἰουλίτης.

Στὴ Σπάρτη ἔδρευε ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος, ἐνῶ τὸ 1910 χειροτονήθηκε ὡς Βοηθὸς Ἐπίσκοπος μὲ τὸν τίτλο «Ἅγιος Πατάρων» καί ἔδρα πάλι τῇ Σπάρτῃ ὁ ἀρχιμανδρίτης καί διευθυντὴς ὡς τότε τοῦ ἀρρεναγωγείου Μελέτιος Χρησιτίδης. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, τὰ σχολεῖα, τοὺς δασκάλους, τοὺς μαθητὲς μιλοῦμε διεξοδικὰ στὰ κατοπινὰ κεφάλαια. Δίνουμε ὁμῶς κι ἐδῶ μιὰ πολὺ συνοπτικὴ εἰκόνα: στὴν πόλη λειτουργοῦσαν 30 τουρκικὰ σχολεῖα (κάθε μαχαλᾶς καί σχολεῖο) μὲ 800 μαθητὲς καί 124 δασκάλους καί 4 ἑλληνικὰ σχολεῖα μὲ 700 τόσους μαθητὲς καί 15 δασκάλους. Ὑπῆρχε πρωτοβάθμια καί δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση καί γιὰ τὶς δυὸ Κοινότητες.

Ἄν θελήσουμε νὰ ἀναφερθοῦμε πολὺ σύντομα στὴν ἱστορία θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Σπάρτη Πισιδίας εἶναι νέα πόλη. Ἡ ἀρχαία ἑλληνόπολη, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν πόλη «Βάρις», εἴτε γιὰ τὰ Σάπορδα, ποὺ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος, εἴτε τέλος γιὰ κάποια ἀνεξάρτητη πόλη, ποὺ ἐμφανίστηκε στὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα ἰδρυμένη ἀπὸ Σελευκίδες, πέρασε ἓνα στάδιο ἀνάπτυξης, κατὰ τοὺς πρώτους Χριστιανικοὺς χρόνους, ὅταν ἔφτασε νὰ γίνῃ μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες πόλεις τοῦ Ἀνατολικοῦ θέματος τοῦ Βυζαντίου, στὴ συνέχεια δὲν πειράχτηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες, ἀλλὰ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Ἀραβες¹ καί τελικὰ καταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Σελτζουκίδες Τούρκους τὸ 1203. Μετὰ περιῆλθε στοὺς Χαμήτογλου, ποὺ τὴν πούλησαν στὸ Σουλτάνο Μουράτ Α', τὸ 1381. Οἱ κατακτητὲς Τούρκοι ἐξόντωσαν ὁλοκληρωτικὰ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης, μὲ ἀποτέλεσμα ὅσοι γλίτωσαν νὰ διασπαροῦν στοὺς γειτονικοὺς ὄρεινους οἰκισμοὺς. Ἐτσι θὰ πρέπει νὰ φτιάχτηκε μιὰ καινούρια πόλη, Τουρκόπολη πιά, ἡ ὁποία ξανακατοικήθηκε ἀπὸ χριστιανοὺς γύρω στὸ 16ο-17ο αἰῶνα².

Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι μιὰ ὁμάδα Πελοποννησίων, ἴσως ἀπὸ τὴ Λακεδαιμονία,

κατάφυγαν μετά τὰ Ὀρλωφικά (1770) καί στή Σπάρτη (Ἰσπάρτα) γιά νά γλιτώσουν. Ἄλλωστε δέν ἦσαν οἱ μόνοι. Πολλοί τότε περνοῦσαν ἀπό τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στήν Ἰωνία, ὅπου ἐξουσίαζε ὁ ἰσχυρὸς καί φιλοχριστιανὸς τοπάρχης Καραοσμάνογλου, γιά νά βροῦν ἄσυλο.

Ἡ παρουσία τοῦ χριστιανικοῦ καί ἑλληνικοῦ στοιχείου στή Σπάρτη ἀρχίζει νά ξαναγίνεται αἰσθητὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἐπίνεια τῆς Σπάρτης εἶναι ἡ Ἀττάλεια καί ἡ Σμύρνη. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπέχει 100, ἀπὸ τὴ δεύτερη 700 περίπου χιλιόμετρα. Στὶς πόλεις αὐτὲς ὑπῆρχαν μεγάλες παρειακές ἐμπόρων καί ἐπιχειρηματιῶν Σπαρταλῆδων. Ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1914 ἑκατοντάδες κάτοικοι τῆς πόλης εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στή Σμύρνη διαδραματίζοντας σημαντικὸ ρόλο στή ζωὴ τῆς ὡραίας πρωτεύουσας τῆς Ἰωνίας.

Πρὶν κλείσουμε αὐτὸ τὸ κεφάλαιο μιὰ σημείωση ἀπαραίτητη: στήν ἐργασία μας δέν παρακολουθοῦμε, παρὰ ἐλάχιστα κι ὅπου εἶναι στενὰ δεμένα μὲ τ' ἀντικείμενό μας, τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα στὸν ἑλλαδικὸ ἢ μικρασιατικὸ χῶρο. Δέν κάνουμε Ἱστορία τῆς Σπάρτης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἴσαμε τὸ 1922, ἀλλὰ μόνο Ἱστορία τῆς Παιδείας τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφή (1750-1922).

Β' ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

1) Τὰ χρόνια τοῦ σκοταδιοῦ (14ος αἰώνας - ἀρχὲς 19ου αἰώνα)

Ἰσαμε τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἐκπαίδευση, μὲ τὴ σημερινή της ἔννοια, ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνύπαρχτη στή Σπάρτη Πισιδίας. Τίποτε, ἄλλωστε, δὲ βοηθοῦσε. Οἱ Τοῦρκοι καταδίωκαν ἄγρια, πολὺ πιὸ ἄγρια ἀπ' ὅ,τι στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅσο αὐτὸς ἦταν ὑπόδουλος, κάθε ἰδέα γιά δημιουργία σχολείων καί διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Βαρὺ, χειροπιαστὸ σκοτάδι φόβου, ἀμάθειας καί ταπείνωσης. Μονάχη σπῖθα μέσ' στή στάχτη τῶν προγονικῶν μεγαλείων κάποιο «Κρυφὸ Σχολεῖο». Στοιχεῖα, πηγές, βοηθήματα γιά τὴν ὑπαρξή τους δέν ὑπάρχουν βέβαια. Ἐλάχιστα μόνο σημάδια, ποὺ ἰχνηλατούμενα μὲ τὴ φαντασία θὰ μπορούσαν νά μᾶς δώσουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς τυπικοῦ κρυφοῦ σχολεῖοῦ μὲ τὸν παπαδάσκαλο νά χαράζει στήν ἄμμο μᾶς σκάφης γράμματα καί νά τὰ σβῆνει μετὰ κυλώντας μιὰ πέτρα, ἐκεῖ στήν ἄκρη

του γυναικωνίτη. Καί για να υπάρχει γυναικωνίτης πρέπει βέβαια να υπάρχουν χριστιανικοί ναοί. Καί ειδικά για τη Σπάρτη, που ο χριστιανικός πληθυσμός της έκριζώθηκε το 14ο αιώνα κι οι ελάχιστοι διασωσμένοι βρήκαν καταφύγιο στα γειτονικά χωριά, ή πρώτη εκκλησία, που επίσημα αναγείρεται μετά τον επανεποικισμό της, ύστερα από προσπάθειες του μεγάλου **Χατζή Χουρμούς (Χουρμούζιου)** στην Πύλη, είναι ή εκκλησία του Ἀγίου Παντελεήμονα στη συνοικία του Ἑμρέ, συνοικία που φτιάχτηκε ειδικά για να συγκεντρώσει τους τεχνίτες Σπαρταλῆδες ἀπ' τὰ χωριά (ή λέξη Ἑμρέ είναι τουρκική και σημαίνει «κατά διαταγή»). Νωρίτερα ακόμη και γύρω στα 1650 είχε χτιστεί το παρεκκλήσι του Ἀγίου Νικόλαου, ἐνῶ τέλος του 18ου αιώνα χτίστηκε καί ή εκκλησία του Ἀγίου Γεωργίου (1794).

Ἐδῶ μιὰ διευκρίνηση. Ἐκκλησιές χριστιανικές ὑπῆρχαν πάντα, ἀλλά βέβαια δταν ή Σπάρτη ἔγινε βίαια τουρκόπολη εἶχαν γκρεμιστεῖ. Σ' αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν τὰ εῖρεπια ὑψώθηκαν οἱ καινούριοι ναοί, περίλαμπροι κι ἐπιβλητικοί.

Νά θεωρήσουμε πρῶμο στοιχεῖο ὑπαρξης χριστιανικοῦ στοιχείου στη Σπάρτη τὸ γεγονός ὅτι ἕνας μοναχὸς Σπάρταλης, ὁ Ἀθανάσιος, ἀφοῦ μόνασε στὴν περιφέρειά της, μαρτύρησε γιὰ τὴν πίστη του στὴ Βιθυνία στίς 29 Ὀκτώβρη 1653³.

Ὅπως καί στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἔτσι καί στὴ Μικρασία, στὰ χρόνια τὰ κατοπινὰ ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καῖναρτζή (1774), ή ἀφόρητη καταπίεση μειώθηκε κάπως. Κι ἂν ἐδῶ εἶχαμε ἴδρυση ἀνώτερων σχολειῶν, μὲ φωτισμένους στὴν Ἑσπερία δασκάλους, στὰ Γιάννενα, στὸ Ἅγιο Ὄρος, στὴν Ἀθήνα, στὴ Ζαγορά, στὴν Πάτμο, ὅμοια στὴν Πόλη καί τὴ Μικρασία εἶδαμε νὰ ἱδρύνονται ὀνομαστές σχολές στὴ Σμύρνη, στίς Κυδωνίες, στὴν Τραπεζοῦντα, στὴν Καισάρεια. Γιὰ τὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή τῆς Σμύρνης καί τὴν περίφημη Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν, που βάλθηκε ν' ἀναστήσει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καί νὰ τὴν ἐπιβάλλει ὡς γλῶσσα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, θάξιζε, νομίζω, νὰ δίνονταν πληροφορίες πολλές, γιατί θὰ φώτιζαν ἅπλετα τὸ θέμα τῆς ἑλληνικότητας τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρασίας.

Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸ θάδινε ἄδικα μεγάλο μάκρος στὸ ἔργο μας, τὴ στιγμῇ, που πληροφορίες ἀπὸ πολλές πηγές θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρεῖ γιὰ τὴν Παιδεία στίς πόλεις αὐτές, θὰ περιοριστῶ μόνο στὴν ἐπισήμανση μερικῶν κύριων στοιχείων γιὰ τὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή Σμύρνης μόνο, μιᾶς καί ή μεγάλη της ἀχτινοβολία εἶχε ἀντίχτυπο καί στὴ Σπάρτη Πισιδίας, ἀφοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, πολλοὶ νέοι τῆς πόλης δδευαν πρὸς τὰ ἐκεῖ γιὰ τίς ἀνώτερες σπουδές του.

Ἡ Παιδεία τῆς Σπάρτης χρωστάει πάρα πολλὰ στὴ Σχολή αὐτὴ καί εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημειωθοῦν τοῦτα τὰ λίγα:

Ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολή τῆς Σμύρνης ἱδρύθηκε τὸ 1733 καί γρήγορα ἀνάπτυξε σημαντικότερη δράση. Εὐτύχησε νὰ ἀποχτήσῃ μεγάλους δασκάλους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: τὸν Ἀδαμάντιο Ρύσσιο (παπποῦ ἀπὸ μητέρα τοῦ Κοραῆ), τὸ Θεόφιλο Καΐρη, τὸ Βενιαμὶν Λέσβιο, τὸν Ἱερόθεο Δενδρινό, ἐνῶ παράλληλα, καθὼς προκάλεσε ἔντονη διαμάχη στὸν πνευματικὸ χῶρο μὲ τὸ λεγόμενο Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς

Σμύρνης αλλά και με την 'Ακαδημία τῶν Κυδωνιῶν, συντέλεσε καί μ' αὐτὸν ἔστω τὸν ἀνταγωνιστικὸ τρόπο, στὸ νὰ στελεχωθοῦν κι ἄλλες σχολὲς με δασκάλους τοῦ ἀναστήματος ἑνὸς Κωνσταντίνου Κούμα κι ἑνὸς Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Τὴν εὐδοκίμησέ της, νὰ εἰπωθεῖ καὶ τοῦτο, τὴ χρωστάει καὶ στὴν Ἀγγλικὴ προστασία, ποὺ τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἐπιβιώσει καὶ νὰ μεγαλουργήσει. Τὴν ἀνάθεση τῆς προστασίας στὸ γενικὸ πρόξενο τῆς Σμύρνης ζήτησε με νόμιμη διαθήκη στὶς 1 Μαρτίου 1747 ὁ Παντ. Σεβαστόπουλος.

Γιὰ τὰ τελευταῖα 50 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφὴ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Σχολὴ εἶχε ἰδρύσει διάφορα παραρτήματα σὲ συνοικίες τῆς Σμύρνης, εἶχε Ἑμπορικὴ Σχολή, Διδασκαλεῖο, Μουσεῖο, Βιβλιοθήκη με πάνω ἀπὸ 50.000 τόμους βιβλίων.

Τὸ σύνολο τῶν μαθητῶν τῆς ὑπολογίζονταν ὅτι ξεπερνοῦσε τὴ χιλιάδα.

Βέβαια στὴ Σμύρνη δὲν ὑπῆρχε μόνο ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ με τὰ παραρτήματά της. Λειτουργοῦσαν στὰ χρόνια αὐτά καὶ πολλὰ ἄλλα ὀνομαστὰ σχολεῖα με ἑκατοντάδες μαθητές: τὸ Παρθεναγωγεῖο, ἡ Σχολὴ Ἀρώνη, τὸ Ἑμπορικὸ Λύκειο, ἡ Σχολὴ Γιαννίκη κ.ἄ.

Δεκάδες Σπαρταλῆδες κάθε χρόνο ἔρχονταν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους γιὰ σπουδές. Τοὺς ὑποδέχονταν ἐκεῖ συμπατριῶτες, ποὺ εἶχαν καταφέρει χάρις στὸ ἔμπορικὸ τους δαιμόνιο νὰ ἀνεβοῦν σὲ πολὺ καλὲς θέσεις καὶ δὲν ἦταν λίγες οἱ φορές, ποὺ εἶχαν πάρει ἐνεργὸ μέρος στὰ κοινοτικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης. Νὰ μὴ λησμονοῦμε ὅτι μαζί με τὸ μάρτυρα **μητροπολίτη Χρυσόστομο** ἀπαγχονίστηκε τὸ 1922 κι ὁ δημογέροντας τῆς Σμύρνης **Γιωργάκης Κλημάνογλου**, γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Σπάρτης.

Ὅμως εἶναι καιρὸς νὰ ξαναγυρίσουμε στὴ Σπάρτη. Ὅσο τὰ χρόνια περνοῦσαν κι ὁ ἐξισλαμισμὸς συρρίκνωνε χρόνια με χρόνια τὸ Χριστιανικὸ στοιχεῖο τῆς Μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας, ἡ ὑπαρξὴ Παιδείας Ἑλληνικῆς ἐκεῖ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἦταν κάτι τὸ ἀσύλληπτο.

Ἡ Ἐκκλησία ἀντεῖξε καὶ κράτησε κάτω ἀπὸ τίς κατακαυμένες φτερουγες τῆς τοῦς δσους «ἄπιστους» τῆς ἔμειναν πιστοί. Ὅμως μέσα στοὺς ὕμνους, μέσα στίς προσευχὲς ὑπάρχει καὶ κάτι ποὺ νὰ θυμίζει Ἑλληνισμὸ. Καὶ ὕμνοι καὶ προσευχὲς ἀναπέμπονταν μέσα ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Σπάρτης, ποὺ ὀρίστηκε κατοπινὰ καὶ ὡς ἔδρα Μητρόπολης, τῆς Μητρόπολης Πισιδίας, ποὺ ἔρχόταν δέκατη ἐβδομὴ στὴ σειρὰ τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κων/πολης. Ὁ Μητροπολίτης ἔφερνε τὸ μεγαλόπρεπο τίτλο: «σεβασμιότατος μητροπολίτης Πισιδίας, ὑπέρτιμος καὶ Ἐξάρχος πάσης Λυκίας, Σύδης, Μυρέων καὶ Ἀτταλείας καὶ Μικρᾶς Ἀντιοχείας».

Ἔτσι καθὼς πάντα κάποιοι Ἐπίσκοποι θὰ βρίσκονταν στὴν πόλη (κι ἔτυχαν ἀξιολογότατοι κληρικοί, γιομάτοι ἀπὸ τὴ θύραθεν Παιδεία) καὶ πάντα οἱ ἐκκλησιᾶς θὰ λειτουργοῦσαν (μετὰ τὸ 1750) ἦταν ἐπόμενο αὐτὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ κίνηση, ἡ μοναδικὴ ἄλλωστε «ψυχαγωγία» τῶν κατοίκων νὰ εἶχε μέσα της καὶ τὰ σπέρματα τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας, ἀφοῦ, γιὰ νὰ ψάλει κανεῖς, ἔπρεπε τουλάχιστον νὰ μπορεῖ νὰ διαβάξει τὸ ψαλτήρι καὶ τὴν ὀχτώηχο, τὰ κύρια ἄλλωστε διδαχτικὰ βιβλία τῶν «κρυφῶν σχολειῶν».

Ἡ Σπάρτη μπαίνει στο φωτισμό καὶ διαφωτισμό της μὲ τὸ **Σεραφεῖμ τὸν Πισίδιο**. Εἶναι τὸ πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, πού θὰ πρέπει νὰ γεννήθηκε στὴ Σπάρτη ὁ κατοπινὰ Μητροπολίτης Ἀγκυρας Σεραφεῖμ. Μαθήτευσε κοντὰ στὸν Ἱερόθεο τὸ Δενδρινὸ καὶ τὸν Ἐφραίμ τὸν Ἀθηναῖο. Ἐπιδόθηκε μ' ἐπιτυχία στὴ συγγραφή. Ἐγραψε τὴν Πνευματικὴ Κιθάρα», πού κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς περιλάμβανε ψυχωφελεῖς λόγους καὶ διδαχές (πρώτη ἐκδοση στὴ Βενετία τὸ 1783).

Ὅμως ἡ μεγάλη Προσφορά του στο φωτισμὸ τῶν συμπατριωτῶν του, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν τουρκόφωνων Ἑλλήνων τῆς Μικρασίας ἦταν σὲ κάτι ἄλλο: Ἐγραψε στὰ **«καραμανλήδικα»** ἢ **«καραμάνλικά»** μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἔργων μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσει πραχτικὰ ὅλους τοὺς τουρκόφωνους στὴν πνευματικὴ τους ἀνάταση. Εἶναι ὁ Μεθόδιος, εἶναι κι' ὁ Κοραῆς τῶν «Καραμανλήδων»⁴.

Στὴ χαραυγὴ τοῦ 19ου αἰώνα ἔφτασαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴ Σπάρτη κληρικοὶ ἑλληνοδιδάσκαλοι. Μ' αὐτοὺς ἄρχισε πιά ἡ διδασκαλία νὰ φεύγει ἀπὸ τὴ μορφή τῶν «κρυφῶν σχολειῶν» καὶ νὰ παίρνει τὴ μορφή τῶν λεγόμενων «οἰκιακῶν» ἢ «σπιτικῶν» σχολειῶν. Μαθήματα πού δίνονταν στὸ σπίτι τοῦ «δάσκαλου». Κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς θὰ πρέπει, ὑποστηρίζει ὁ Φίλιππος Νικολαΐδης-Τσενέογλου⁵, νὰ ἦσαν καὶ φιλικοί. Ὁ Γαβριὴλ Τσακίρης ὑποστηρίζει πὼς σίγουρα ἡ Σπάρτη διάθετε φιλικούς. Ἰδιαίτερα γνωστός, καὶ γιὰ τὴν παιδεία του, ἦταν ὁ **Χατζηγκιουλόγλου**, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταφράσει στὰ ἑλληνικὰ ἓνα βιβλίο τῆς μόδας τότε στὴν Εὐρώπη, μὲ πολλὲς χρήσιμες πληροφορίες γιὰ διάφορα θέματα, τὸ «Παντοτινόν». Οἱ φιλικοὶ φιλοξενούνταν κατὰ διάφορες πληροφορίες, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Ἑλλέζογλου, πού ξεχώριζε τότε γιὰ τὸ δυναμισμό της.

Μὲ βάση τὰ λιγοστὰ ἔστω αὐτὰ στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε (στὴν ἀποψή μας θὰ ἐνισχυθοῦμε ὑστερότερα μὲ τὴν ἐμφάνιση στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Σπάρτης μιᾶς μεγάλης μορφῆς τῆς Κων/πολης, τοῦ Εὐαγγελينوῦ Μισσηλίδη (1840), πού σήμαινε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἤδη μιὰ ἀξιόλογη ὑποδομὴ) τὴν πρώτη 20/ετία τοῦ 1.800 ὡς τὴ γενέθλια στιγμή τῆς ἐναρξῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Σπάρτη Πισιδίας, σὲ συστηματικότερη μορφή ἀπὸ τὴ σπερματικὴ ἐκείνη τῶν «Κρυφῶν Σχολειῶν».

Οἱ Πισίδες ἦσαν τουρκόφωνοι. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι ἦσαν καὶ λιγότερο Ἑλληνες ἀπὸ τοὺς ἑλληνόφωνους. Ἀντίθετα ἡ ἐπιθυμία τους νὰ μάθουν τὰ ἑλληνικά, μὲ τόσους κινδύνους, μὲ τόσες δυσκολίες, ἀφοῦ δὲν ἦταν ἡ μητρικὴ τους γλώσσα κι ἀφοῦ τοὺς ἀπαγορεύονταν νὰ τὴ μιλοῦν δημόσια, δείχνει τὸ μέγεθος καὶ τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης.

Ὅμως οἱ δυσκολίες δὲν ἔπαυαν νὰ ἦσαν τεράστιες. Πὼς νὰ μάθει, νὰ μιλάει καὶ νὰ γράφει ἑλληνικά ὁ μαθητὴς, δταν στὸ σπίτι, στὸ δρόμο, παντοῦ μιλοῦσαν τουρκικά; Ὅταν ἔπρεπε νὰ παίρνει τίς λέξεις τῆς καθαρεύουσας τοῦ σχολειοῦ, νὰ τίς περάσει μέσα ἀπὸ τὸ τουρκικὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ σύνταξη γιὰ νὰ τίς καταλάβει κι ὅστερα νὰ μιλήσει «ἐλεύθερα» αὐτὴ τὴν τεχνητὴ διάλεκτο;

Ὁ Ἀντώνης Σαπουντζάκης θυμόταν πὼς κάπως ἔτσι ἀπολογιόταν στο

διευθυντή τοῦ σχολείου του (αὐτὰ ποὺ λέμε τώρα εἶναι βέβαια γιὰ τὰ τέλη τοῦ αἰώνα), γιατί δὲν εἶχε πληρώσει τὰ δίδαχτρα, ποὺ ὀριζε ἡ Ἐφορεία τῶν σχολείων γιὰ τοὺς σχετικὰ εὐπορους γονεῖς καὶ κηδεμόνες: «ὁ ἐμὸς πατήρ αὐριον θὰ ἔλτει σχολεῖον, ἵνα ἀπὸ χωρίον ὄχι ἔλτει ἀκόμη!!».

Τὰ πράγματα ἐξοικονομήθηκαν ἄρκετὰ μὲ τὴν «καραμανλήδικη» διάλεκτο. Ἦταν μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα στὴν Τουρκικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἀνάμεσα 1.700-1.900 ἡ μιχτὴ αὐτὴ γραφτὴ γλῶσσα κυριάρχησε στὴ Σπάρτη, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν εὐρεία περιοχή τῆς Μικρασίας⁶.

Μὲ τὴν τεχνητὴ, εἶν' ἀλήθεια, ἀλλὰ πραχτικὰ χρήσιμη αὐτὴ γέφυρα διευκολύνθηκαν πολὺ οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί. Ὄντας ἄλλωστε ἀπὸ φυλετικῆς καταγωγῆς νοσημονέστεροι τῶν Μουσουλμανικῶν γρήγορα φωτίστηκαν, σὲ τέτοιο μάλιστα σημεῖο, ποὺ νὰ γνωρίζουν νὰ ἐρμηνεύουν καλύτερα ὅ,τι ἀφοροῦσε στὴν τουρκικὴ διοίκηση καὶ νομοθεσία ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Τούρκους. Καὶ τοῦτο γιατί, πέρα ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικά, τὰ περισσότερα «καραμανλήδικα» βιβλία ἦταν προσπάθειες γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν πληθυσμῶν στὴν τουρκικὴ νομοθεσία καὶ τὴ διοίκηση.

Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ καὶ τοῦτο: πέρα ἀπὸ τὸ λαό, ποὺ βρῆκε στὰ «καραμανλήδικα» τὴν ἀπαραίτητη προπαιδεῖα του γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς, ὑπῆρχαν πάντα οἱ περισσότεροι μορφωμένοι, ποὺ γνώριζαν ἄπταιστα καὶ τίς δυὸ γλῶσσες, ἑλληνικὴ καὶ τουρκικὴ καὶ μὲ τὰ ἐφόδια αὐτὰ διάπρεψαν στίς δημόσιες θέσεις τοῦ τουρκικοῦ κράτους, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Σμύρνη.

Ἰσαμε τὸ 1820 στὴ Σπάρτη ἡ Ἐκπαίδευση παρέχονταν μόνο στὰ «**σπιτικά**» σχολεῖα ἀπὸ τοὺς λεγόμενους «**γραμματοδιδασκάλους**». Ἡ συμμετοχὴ τῆς Κοινότητος στὸ ἔργο τῆς Ἐκπαίδευσης θὰ πρέπει νὰ ἦταν μηδαμινή. Ὅ,τι γινόταν εἶχε μορφή ἰδιωτικῆς θὰ ἔλεγα, συμφωνίας. Ὅπως καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἔτσι καὶ στὴ Σπάρτη τὰ κύρια μαθήματα, ποὺ διδάσκονταν ἦταν ἡ ἀνάγνωση (ψαλτήρι καὶ χτωήχι τὰ μόνα ἀναγνωστικά), ἡ γραφὴ, λίγη ἀριθμητικὴ, κάποιες γενικὲς γνώσεις ἱστορίας καὶ γεωγραφίας.

Αὐτοὶ οἱ «γραμματοδιδάσκαλοι», κληρικοί, ὅπως εἶδαμε κατὰ κύριο λόγο, δὲν εἶχαν φυσικὰ τελειώσει κάποιο Διδασκαλεῖο. Ἦσαν βέβαια φλογεροὶ πατριῶτες, ἀλλὰ ἤξεραν λίγα γράμματα. Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια καὶ παρουσιάζονταν δάσκαλοι μὲ περισσότερα προσόντα, αὐτοὶ παράμεναν ὡς βοηθοὶ ἢ μετακινούνταν σὲ σχολεῖα μικρῶν γειτονικῶν χωριῶν.

Ὀνομαστὸς δάσκαλος αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ **Κελὶν Σάββας**. Δίδασκε σὲ μιὰ κάμαρη τοῦ σπιτιοῦ του ποὺ βρισκόταν στὴν ἀκρινὴ συνοικία τοῦ Ἐμρέ.

Ὅσοι σπούδαζαν στὰ «σπιτικά» αὐτὰ σχολεῖα ἓναν τίτλο ἔπαιρναν σίγουρα, τοῦ «**χότζα**». Χοτζάδες (δάσκαλοι) ἦταν ὅσοι κατάφερναν γνωρίζοντας καὶ λίγα ἐκκλησιαστικὰ γράμματα νὰ ψάλουν στὴν ἐκκλησία. Ἀπὸ τώρα καὶ ὕστερα θὰ δοῦμε ἄρκετους δασκάλους νὰ ἔχουν ἀπαραίτητο διακριτικὸ παρανόμι τους τὸ «χότζας». Δάσκαλος καὶ ψάλτης ἦταν ιδιότητες, ποὺ σχεδὸν πάντα, μαζὶ πορεύτηκαν στὸ ἴδιο πρόσωπο.

Τὸ πρῶτο Κοινοτικὸ σχολεῖο ἰδρύθηκε στὴ Σπάρτη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ὅμως ἄρχισε συστηματικὰ νὰ δουλεῦει γύρω στὰ 1823, ὅταν ὁ μητροπολίτης Εἰρηνουπόλεως **Γρηγόριος**, ὁ γνωστὸς ὡς **Βατοπεδηνός**, ποὺ εἶχε ἀποκτήσει πολλὰ πλούτη στὴ Μολδοβλαχία, διάθεσε ἄφθονα χρήματα γιὰ τὸ σχολεῖο αὐτό, ποὺ ὀνειρευόταν νὰ τὸ φτιάξει στὸ πρότυπο τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν ἢ τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς. Τὸ προίκισε μὲ γρόσσια, μὲ συγγράμματα, μὲ ὄργανα καὶ ἐποπτικὸ ὕλικό.

Ὁ Γρηγόριος βοήθησε πολὺ στὴν ἰδρυση σχολειῶν καὶ τὴν προκοπὴ τῶν δραμμάτων στὸ δουλωμένο Γένος. Ἦταν μιὰ ξεχωριστὴ προσωπικότητα ἱεράρχη, ποὺ βρέθηκε νὰ ἔχει γυρίσει Μικρασία, Ἑλλάδα καὶ Μολδοβλαχία. Σ' αὐτὴν τὴν τελευταία μάλιστα ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα τοῦ Ὑψηλάντη, ὅπου σὰν ἄλλος Γερμανὸς εὐλόγησε τὶς σημαῖες τῶν ἐπαναστατῶν.

Πρῶτος δάσκαλος ὁ ὀνομαστὸς **Ἰωάννης**, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅπως μαθαίνω ἀπὸ τὸν κ. Πέτρο Μισαηλίδη, ποὺ παίρνει στοιχεῖα ἀπὸ τὸν προσπάππου του, τὸν Εὐαγγελινὸ Μισαηλίδη.

Ὁ Ἰωάννης ἔμεινε στὴ Σπάρτη 3-4 χρόνια βάζοντας τὶς βάσεις ἐνὸς σχολείου, τοῦ ὁποῖου τὸν τύπο δὲν μπορῶ ἀκριβῶς νὰ προσδιορίσω.

Ἐφ' ὅσον ἀκόμη δὲν εἶχε ἀρχίσει ἡ Ἀλληλοδιδασχτικὴ μέθοδος, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας μεταβατικὸς τύπος, θὰ ἔλεγα, «κοινοῦ» σχολείου πρὸς «Ἀνώτερο». Ὅπως δὲν ἦταν «σπιτικό».

Στὴν πόλη τὸν ἔφερε ὁ Φιλικὸς Χατζηγκιουλόγλου (Χατζητριαντάφυλλος).

Αὐτὸ καθεαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ 1823, τόσο νωρὶς, στὴ Σπάρτη ἰδρύεται καὶ λειτουργεῖ —ἔστω καὶ μὲ ἐλλείψεις— ἓνα τέτοιο σχολεῖο εἶναι πολὺ σημαντικό. Πολὺ πιθανὸ ἄλλωστε οἱ βάσεις του νὰ μπῆκαν πολὺ πιὸ μπροστά. Ἀκόμη καὶ πρὶν τὸ 1800.

Δὲν παραλείπω ἐδῶ νὰ πῶ ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη καινοτομία δὲν συνάντησε καὶ λίγες ἀντιδράσεις. Ἀντιδράσεις γιὰ τὸ πρωτοποριακὸ τοῦ πράγματος, ποὺ φαίνεται ὅτι συνάντησαν κατοπινὰ καὶ ὁ **Εὐάγγελος Μισαηλίδης** καὶ ὁ ἀδελφός του **Μισαὴλ Μισαηλίδης** (1840-1847), ὅταν δούλεψαν στὴ Σπάρτη, ὁ πρῶτος ὡς Σχολάρχης καὶ ὁ δεύτερος ὡς διευθυντὴς τοῦ ἀλληλοδιδασχτικοῦ σχολείου. (Γιὰ τὸ ἔργο τῶν ἀδελφῶν παρακάτω).

Ἀντιδράσεις, ποὺ ἔφτασαν ἴσαμε τὴν Πόλη, συγκίνησαν τὸ Πατριαρχεῖο καὶ αὐτὸν τὸν τύπο τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ» στίς 24 Ἀπρίλη 1843 δημοσιεύει σχετικὸ ἄρθρο γιὰ τὶς ἀντιδράσεις αὐτὲς κατηγορώντας ὅσους τὶς ὑποκινοῦσαν! Καὶ ἦταν κύρια τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τῶν Δημογερόντων, ποὺ δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὴν ἰδρυση καὶ λειτουργία ἐνὸς μεγάλου σχολείου, ποὺ θ' ἀποσποῦσε ἴσως ἔσοδα ἀπ' τὶς Ἐκκλησιὲς καὶ ἐργατικὰ χέρια ἀπὸ τὶς δουλειές...

Ὁ Ἰωάννης ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴ Σπάρτη χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος καὶ ἀργότερα τοποθετήθηκε ὡς μητροπολίτης στὴ Σμύρνη.

2) Ἡ περίοδος τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων (1830-1880)

Μὲ τὴ χαραυγὴ τῆς Λευτεριᾶς στὴν Ἑλλάδα ἰδρύθηκαν καὶ τὰ πρῶτα κανονικὰ σχολεῖα. Ὅλα σχεδὸν ἦταν «ἀλληλοδιδασκτικά». Ἦταν ἓνας τύπος λαϊκοῦ σχολεῖο, ποὺ πρωτοεμφανίστηκε στὴν Ἰνδία, προχώρησε στὴ Γαλλία (λένε μάλιστα ὅτι κι ὁ ἴδιος ὁ Μεγάλος Ναπολέοντας ἀγωνίστηκε νὰ τὸν ἐπιβάλει στὴ χώρα του) καὶ τελειοποιήθηκε στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸν παιδαγωγὸ Langaster (γι' αὐτὸ κι ὀνομάστηκε Λαγκαστριανὴ μέθοδος). Βασιζόταν στὴν ἀρχὴ τῆς διδασκαλίας τῶν πιὸ μικρῶν παιδιῶν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ πιὸ προχωρημένα μὲ τὴ γενικὴ κατεύθυνση ποὺ ἔδινε ἓνας μόνος δάσκαλος. Βέβαια γιὰ τὴ δουλειὰ ἑνὸς ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολεῖο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καὶ 100 καὶ 200 ἀκόμη καὶ 500 μαθητές, χρειαζόταν μιὰ ὀλόκληρη ὀργάνωση, ποὺ γιὰ κατατοπισμὸ τοῦ ἀναγνώστη θὰ παραθέσουμε σὲ πολὺ ἀδρές γραμμές.

Χρειαζόταν, λοιπόν, μιὰ μεγάλη αἴθουσα, ἓνας δάσκαλος, ποὺ διεύθυνε τὴν ἐργασία, ἓνας «γενικός» πρωτόσχολος μαθητής, βοηθὸς τοῦ δασκάλου καὶ οἱ «μερικοὶ» πρωτόσχολοι, ποὺ ἐπόπτευαν ὁ καθένας μιὰν ὁμάδα μαθητῶν. Κι ὅταν λέμε «ὁμάδα» δὲν ἐννοοῦμε «τάξη», ἀλλὰ ἓνα γκρούπ, θὰ ἔλεγα, μαθητῶν τῆς ἴδιας περίπου νοητικῆς κατάστασης καὶ ἱκανότητος, ποὺ ὀνομαζόταν «κλάση». Ὑπῆρχαν συνήθως 8 κλάσεις.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ κλάση στὴν ἄλλη δὲν ἀπαιτοῦσε ἓνα χρόνο. Ἐνας ἔξυπνος μαθητής μπορούσε νὰ περάσει καὶ τὶς ὀχτὼ κλάσεις μέσα σὲ 2 χρόνια. Ἐξετάσεις γίνονταν συχνά.

Ἡ κατεξοχὴν δουλειὰ τοῦ δασκάλου ἦταν νὰ ἐκπαιδεύει κατάλληλα τοὺς πρωτόσχολους μαθητές. Ἀπὸ κεῖ καὶ ὕστερα ὅλα ἀκολουθοῦσαν μιὰ προδιαγεγραμμένη πορεία, ἴσαμε τὴν τελευταία λεπτομέρεια. Αὐστηρὴ τάξη, ἀκίνησια, σιωπὴ τάφου (πῶς ἀλλιῶς θὰ γινόταν μάθημα μὲ τόσα παιδιά;), μηχανικὴ μάθηση μὲ βάση ὀρισμένα τυποποιημένα ὄργανα (πλάκες, πινάκια, ἡμικύκλια, σανίδες σὰν τὰ σημερινὰ πλακάτ κλπ.), ἔλλειψη κάθε μορφῆς αὐτενέργειας. Ἡ αὐθεντία τοῦ δασκάλου ἐπιβαλλόταν τυραννικὰ πολλὰς φορές. Γνώσεις ξερές, χωρὶς ἀνάλυση κι ἐμβάθυνση, χωρὶς βιώματα κι ἐποπτεῖες. Στὴν Ἑλλάδα τὸ σύστημα τελειοποιήθηκε στὰ 1830 ἀπὸ τὸ σπουδαῖο παιδαγωγὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Ι. Κοκκῶνη.

Θὰ χρειαζόταν πολὺς χώρος γιὰ ν' ἀναλυθεῖ τὸ σύστημα τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων, πού, ἀφοῦ σφοδρὰ πολεμήθηκε ἀπὸ τοὺς παιδαγωγοὺς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, καταργήθηκε μὲ Β. Διάταγμα τὸ 1880.

Πάντως πρέπει ν' ἀναγνωριστοῦν στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα καὶ κάμποσα προτερήματα. Ἐξοικονομοῦσαν δασκάλους, καὶ αὐτὸ ἦταν ἰδιαίτερα χρήσιμο γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μικρασίας, ἐξοικονομοῦσαν βιβλία, τετράδια, αἴθουσες, ἐξίσου σπουδαῖο ὄφελος γιὰ τὶς κοινότητες τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῆς Μ. Ἀσίας, ποὺ δὲν εἶχαν τὴν εὐκολία νὰ προμηθεύονται αὐτὰ τὰ ὑλικά καὶ μέσα σπουδῆς κι ἀκόμα ἔδιναν τὴν εὐκαιρία, μὲ τὴν ἀνισόχρονη ἐξέλιξη τῶν μαθητῶν, στοὺς ἔξυπνους κι ἐπιμελεῖς νὰ τελειώνουν σύντομότερα καὶ νὰ προχωροῦν σ'

άνώτερες σπουδές, όσο ήταν μικροί ακόμα και δεν πρόσφεραν το τόσο απαραίτητο, για την εποχή και το χώρο, παραγωγικό έργο τους στην οικόγένεια.

Στη Σπάρτη Πισιδίας το σύστημα των αλληλοδιδασκτικών σχολειών, που βέβαια οργανώθηκε πιά επάνω σε κοινοτική βάση, κράτησε περίπου μισόν αιώνα (1830-1885) και μπορούμε να πούμε ότι είχε καλά αποτελέσματα.

Δάσκαλος που άφησε εποχή στο Κοινοτικό Άλληλοδιδασκτικό σχολείο ήταν ο **Γρηγοράκης Δημητριάδης**, που καταγόταν από την Έδεσσα. Υπάρχει μια ιστορική φωτογραφία, παρμένη στη δύση πιά του συστήματος (1880), που απεικονίζει το δάσκαλο αυτό στην αύλη του σχολείου, ανάμεσα σε περισσότερους από 100 μαθητές του, που κάθονται σε πάγκους (τα θρανία ήρθαν αργότερα). Στην άκρη είναι ο βοηθός του, ο **Κυριάκος Τσακίρης** και όρθιοι οι «μερικοί» πρωτόσχολοι. Άγόρια και κορίτσια φοιτούν μαζί, αλλά τα κορίτσια είναι βέβαια πολύ λιγότερα. Από έδω και πέρα θ' αρχίσει η χωριστή φοίτηση, καθώς θα ιδρυθεί το Παρθεναγωγείο.

Στο βάθος της φωτογραφίας φαίνεται όρθιος ο πρόεδρος της Σχολικής Έφορείας ο **Χαρ. Χατζηαβράκογλου**. Προοδευτικότατο μυαλό. Ο άνθρωπος που για πρώτη φορά έφερε το χαλί στη Σπάρτη κι έκανε την αρχή για την ανάπτυξη της Ταπητουργίας, σε βάση συνεταιριστική.

Αλλά πριν προχωρήσουμε, ας πούμε, δυο λόγια για το δάσκαλο και το βοηθό του. Ο Γρηγοράκης Δημητριάδης είχε αφήσει όνομα στην πόλη. Ήταν, κατά τη συνήθεια, και ψάλτης αλλά και πολύ καλός άν και υπερβολικά αυστηρός παιδαγωγός. Λένε πως καθημερινά έπρεπε τα παιδιά να του κουβαλούν φρέσκες βέργες μουριάς για την άσκηση και της παιδονομίας, για την όποια, άλλωστε, θα κάνουμε λόγο σ' άλλο κεφάλαιο. Δίδασκε στους μεγάλους μαθητές και τους μικρούς τους άφηνε στους βοηθούς, που τέλεια ο ίδιος είχε εξασκήσει.

Μα και ο Πρωτόσχολος του μαθητής, ο **Κυριάκος Τσακίρης**, πατέρας του σοφοῦ μεγάλου ευεργέτη των Σπαρταλήδων της προσφυγιάς, Γαβριήλ Τσακίρη, έκτελούσε με τόσην ευσυνειδησία τα καθήκοντά του, ήταν τόσο γεμάτος από Έλληνισμό, ώστε η προσωπικότητά του, δέσποζε στην πόλη κατοπινά, ίσαμε την Καταστροφή, γιατί έπαιρνε ενεργό μέρος σε κάθε κίνηση και κατείχε πολλές τιμητικές θέσεις.

Είδαμε ότι το σύστημα των Άλληλοδιδασκτικών σχολείων άρχισε να εφαρμόζεται στη Σπάρτη μετά το 1830. Τα «οίκιακά» σχολεία των γραμματοδασκάλων παραχώρησαν τη θέση τους στο **Κοινοτικό** σχολείο. Είδαμε και τους δυο πιο γνωστούς δασκάλους των Άλληλοδιδασκτικών. Όμως στη διάρκεια των 45-50 χρόνων ζωής αυτού του συστήματος δεν ήταν φυσικά αυτοί και οι μόνοι. Από την Ελλάδα στέλνονταν ταχτικά δάσκαλοι, που βοηθούσαν στην καλλιέργεια του έθνικού συναισθήματος και της ελληνικής γλώσσας. Ανάμεσά τους κι άλλος ένας Μακεδόνας, ο **Γεώργιος Δημητριάδης**, ο οποίος είχε αναπτύξει ξεχωριστή εξωσχολική δράση μαζεύοντας τους νέους στο Αναγνωστήριο και μιλώντας τους για όλες τις

φιλοσοφικές θεωρίες της εποχής, ακόμη και υλιστικές και σοσιαλιστικές!

Όμως μιὰς και μιλήσαμε για 'Αναγνωστήριο θὰ χρειαστεί νὰ μείνουμε λίγο σέ μιὰ χρονολογία, πού για δυό σημαντικότετους λόγους ἔμεινε σημαδιακή για τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας στὴ Σπάρτη. Εἶναι τὸ 1840.

Τὴ χρονιά αὐτὴ φτάνει στὴ Σπάρτη ὁ **Εὐαγγελινὸς Μισσηλίδης**. Εἶναι ὁ κατοπινὸς μεγάλος δημοσιογράφος τῆς Πόλης, ὁ ἐκδότης τῆς τουρκόφωνης (καραμανλήδικης) «Ἀνατολῆς» καὶ ὁ συγγραφέας ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ βιβλίων, πού βοήθησαν σημαντικά στὴν ἀνάπτυξη τῆς προσπάθειας γιὰ τὸ φωτισμὸ τῶν τουρκόφωνων Μικρασιατῶν Ἑλλήνων. Ὡς τί ἔρχεται; Ἀπὸ τίς μελέτες μου εἶχα καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔρχόταν ὡς διδάσκαλος στὸ Ἀλληλοδιδαχτικό. Ὁ δισεγγονὸς του ὁμοῦς κ. Π. Πλ., Μισσηλίδης, πού μὲ πολὺ μεγάλη ἀγάπη ἔχει σκύψει στὸ ἔργο τοῦ προσπάππου του μὲ διαβεβαιώνει ὅτι στὴ Σπάρτη εἶχε φτάσει ὡς Σχολάρχης! Τὸ πράγμα εἶναι πολὺ περισσότερο σημαντικό ἀπ' ὅ,τι ἐνδεχόμενα ἀπὸ πρώτη ὄψη φαίνεται. Γιατί βέβαια ἄλλο ἀλληλοδιδαχτικὸ σχολεῖο κι ἄλλο Σχολαρχεῖο! Τὴ στιγμή, πού ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Ἑλληνικὰ σχολεῖα (Σχολαρχεῖα) καὶ Γυμνάσια ἦταν ἐλάχιστα κι ὅλη ἡ ἐκπαίδευση βασιζόταν στὰ πρωτοβάθμια ἀλληλοδιδαχτικά, ἰδοὺ στὴ Σπάρτη τῆς Πισιδίας πού λειτουργεῖ, πέρα ἀπὸ τὸ βασικὸ (δημοτικὸ ἄς ποῦμε) σχολεῖο καὶ Σχολαρχεῖο. Πόσες τάξεις μπορούσε νάχει τὸ Σχολαρχεῖο τότε, πῶς ἦταν ὀργανωμένο κλπ. ὁμολογοῦμε ὅτι δὲν γνωρίζουμε. Τὰ τρία ὁμοῦς χρόνια πού ἔμεινε στὴ Σπάρτη ὁ Εὐαγγελινὸς Μισσηλίδης δείχνουν ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔβαλε ἀρκετὰ καλὰ θεμέλια.

Τὸ Σχολαρχεῖο τοῦ Εὐαγγελينوῦ καὶ τὸ Ἀλληλοδιδαχτικὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Μισσηλ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν κάπου 120 μαθητές.

Οἱ πνευματικὲς ἀνησυχίες ἐσπρωξαν γρήγορα τὸν Εὐαγγελινὸ στὴν Πόλη, ὅπου πιά κι ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ συγγραφὴ καὶ τίς ἐκδόσεις. Πέρα ἀπὸ τὰ 15 δικά του βιβλία, μετάφρασε ἄλλα 13 στὰ Τουρκικά, ἐνῶ ἐπιμελήθηκε ὡς ἐκδότης πιά τὴν ἐκδοση 250 διαφορῶν βιβλίων.

Ὁ Μισσηλ ἔμεινε κάμποσα χρόνια (1841-1847) καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι θεμέλιωσε καλὰ τὸ Ἀλληλοδιδαχτικὸ. Ἐφυγε γιὰ παραπέρα σπουδὲς Μουσικῆς στὴν Πόλη. Ἡ κατάρτισή του ἦταν τέτοια, ὥστε τὸν καλοῦσαν παντοῦ γιὰ νὰ δίνει διαλέξεις (Ἀθήνα, Σμύρνη). Τὸ 1902 ἐξέδωσε τὸ «Δοκίμιο Μουσικῆς».

Όμως τὴν ἴδια αὐτὴ χρονιά ἰδρύθηκε καὶ τὸ Ἀναγνωστήριο τῆς Σπάρτης! Μιὰ χριστιανικὴ κοινότητα μέσα σέ μιὰ πολυπληθέστερη Τουρκική, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρασίας ἰδρύει Ἀναγνωστήριο! Κι ἄς μὴ νομιστεῖ ὅτι τὸ Ἀναγνωστήριο ἔγινε γιὰ τοὺς μαθητές. Ὁχι! Ἐγινε κατὰ κύριο λόγο γιὰ τοὺς ἐνήλικες, πού ἤθελαν ἔστω καὶ ὥριμοι πιά νὰ μάθουν τὰ ἑλληνικά, νὰ φωτιστοῦν!

Είναι μιὰ πρώτης, προδρομικῆς θάλεγα, μορφῆς λειτουργία συστήματος ἐπιμόρφωσης ἐνηλίκων! Ποιοὶ ἦταν οἱ ἐπιμορφωτές; Οἱ δάσκαλοι, βέβαια. Ἀλλὰ ὄχι μόνον αὐτοί. Τὸ ἔργο τῶν ἐπιμορφωτῶν τὸ εἶχαν ἀναλάβει Ἕλληνες ἀξιωματικοί, ποὺ ἔστελνε ἡ Ἑλλάδα στὸ πλαίσιο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καμουφλαρισμένους ὡς ταξιδιῶτες ἢ ἐμπόρους νὰ προπαρασκευάσουν τὸ ἔδαφος στὴ Μικρασία. Αὐτοὶ διασκορπίζονταν στὶς γειτονιὲς τῶν «ἀπίστων» κι ἄρχιζαν, ὡς ἄλλοι ἱεραπόστολοι, τὸ κήρυγμα. Ὅμως δὲν ἀρκοῦνταν μόνο σ' αὐτό. Δίδασκαν παράλληλα, πρόσφεραν γνώσεις στοὺς ὄριμους μαθητές τους σὲ μαθήματα, ποὺ γίνονταν κρυφὰ στὰ σπίτια. Στοὺς 2-3 μῆνες ὁ ἀξιωματικὸς - δάσκαλος - ἐπιμορφωτὴς εἶχε τελειώσει τὸν κύκλο τῶν μαθημάτων του. Οἱ Τοῦρκοι θὰ ὑποπεύονταν. Ἐφευγε τότε γιὰ νὰ παραλάβει ἄλλος τὴ σκυτάλη. Ὅλα αὐτὰ γίνονταν μὲ κίνδυνο μεγάλο καὶ φυσικὰ μὲ ἄκρα προσοχή. Ποτὲ δὲν καταδόθηκε κανένας. Κι αὐτὸ δείχνει τὸ φλογερὸ πατριωτισμὸ τῶν Σπαρταλῆδων ἀλλὰ καὶ τὸν ἀντρισμὸ τους.

Τὰ πράγματα καλλιτέρεψαν αἰσθητὰ γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μικρασίας καὶ βέβαια καὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευσή τους μὲ τὴν ἐκδοση στὰ 1856 Αὐτοκρατορικοῦ Δ/τος, τοῦ γνωστοῦ μας ὡς **Χάτι Χουμαγιούν**. Μὲ τὸ διάταγμα αὐτὸ ἐξαγγελλόταν ἡ ἰσοπολιτεία Μουσουλμάνων καὶ Χριστιανῶν. Στὴ Σπάρτη ἡ εἴδηση τῆς ὑπογραφῆς ἔγινε δεχτὴ μὲ πανηγυρισμοὺς. Δημόσιοι κήρυκες φώναζαν «Καβουρά καβούρ ντένμεγετζέκ» (στὸ ἐξῆς δὲ θὰ πεῖ κανεὶς στὸν ἄπιστο, ἄπιστε).

Στὸ τέρμα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε καὶ μετὰ ἀπ' ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε βλέπουμε ὅτι ἡ Ἑκπαίδευση στὴ Σπάρτη εἶχε πιά μπεῖ σὲ πολὺ καλὸ δρόμο. Λειτουργοῦσε Ἀλληλοδιδασχτικὸ σχολεῖο, λειτουργοῦσε, ἔστω ὄχι τέλεια, Σχολαρχεῖο. Λειτουργοῦσε ἀκόμη καὶ 2/τάξιο Νηπιαγωγεῖο. Ὑπῆρχε Ἀναγνώστηριο. Ὑπῆρχε ἔφεση γιὰ σπουδὴ. Οἱ μεγάλοι προέτρεπαν τὰ παιδιά τους ἀλλὰ κι' οἱ ἴδιοι ἐπιμορφώνονταν. Πολλοὶ νέοι ἐπιθυμοῦν νὰ σπουδάσουν. Νὰ γίνουν ἐπιστήμονες. Ἡ Σμύρνη, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ἀθήνα, ἡ Εὐρώπη εἶναι στὴ σειρὰ οἱ τόποι ποὺ διαλέγουν γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ὀνείρων τους, ποὺ τράφηκαν ἀπὸ τὰ καλὰ πρῶτα τους γράμματα στὴ Σπάρτη. Πολλοὶ σπουδασμένοι πιά, γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, δάσκαλοι, γυρίζουν ν' ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμά τους στὴ Σπάρτη. Πολλοὶ ὅμως, δυστυχῶς, δὲν ἐπιστρέφουν. Τακτοποιοῦνται στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη. Ἄλλοι πάλι πηγαίνουν νὰ κάνουν τὴν τύχη τους στὶς γειτονικὲς πολιτεῖες: τὸ Βουρδούρι, τὸ Ἰκόνιο, τὴν Ἀττάλεια, τὸ Ντιναίρ. Μερικοὶ φτάνουν ἴσαμε τὸ Ἀϊδίνι καὶ τὸ Κιρκαγάτς. Καὶ δὲν εἶναι μονάχα ἐπιστήμονες. Εἶναι καὶ ἔμποροι πού, χάρις στὸ ἔμφυτο δαιμόνιό τους, δημιουργοῦν γρήγορα ἀξιολογότατες περιουσίες.

Καθὼς ἀρχίζει ἐντατικὴ ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας περιορίζεται πιά ἡ χρῆση τῶν «καραμανλήδικων» καὶ ὁ πληθυσμὸς, χωρὶς καὶ νὰ πάψει νὰ μιλάει τουρκικά, χρησιμοποιεῖ πιά ἄνετα τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα.

Ποιὰ γλώσσα ἐλληνικὴ μιλάει; Μὰ φυσικὰ τὴν καθαρεύουσα, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τὴν ἀρχαῖζουσα. Τὰ ψυχαρικὰ σαλπίσματα δὲν ἔφταναν ὡς τὴ Σπάρτη. Ἐκεῖ τὸ κλίμα ἦταν συντηρητικὸ μιᾶς καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων, ἀλλὰ σὲ γενικὲς

γραμμές καὶ ἡ ὕλη τους, δινόταν ἀπὸ τὸ **Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο**, ποὺ φυσικὰ κρατοῦσε τὴν Παράδοση. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δέσποζαν. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς γινόταν μύηση σ' αὐτά. Ἐμφαση δινόταν καὶ στὰ Ἐκκλησιαστικὰ μαθήματα. Εὐνόητο τὸ γιατί.

Ἐδῶ ὁμως νὰ σταματήσουμε λίγο. Νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε πάντα κάτω ἀπὸ τὴν προστασία κι ἐπίβλεψή του τὰ σχολεῖα τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ. Εἶχε συσταθεῖ ἡ «Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ», ἡ ὁποία εἶχε τὴν ἀνώτατη ἐποπτεία. Προεδρευόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πατριάρχη καὶ στελεχωνόταν ἀπὸ ἄλλα ἑξ ἄνθρωποι, τρεῖς κληρικούς καὶ τρεῖς λαϊκοὺς, ποὺ ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο καὶ τοὺς προύχοντες. Μὲ Πιττάκι ὁ Πατριάρχης ἐπικύρωνε τὴν ἐκλογή τους. Σκοπὸς τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν: «ἡ ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων σχολείων ἐπίβλεψις τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ὑπαγομένων καὶ ἐξαιρέτως τῆς Κωνσταντινουπόλεως **ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐν χρήσει διδακτικὰ βιβλία καὶ ἐν γένει εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐκπαίδευσιν**». Στὰ 1902 οἱ Μητροπόλεις κι οἱ Ἐπισκοπὲς ποὺ ἀνήκαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου ἔφταναν τὶς 80. Ἀνάμεσά τους (17η) καὶ ἡ Πισιδίας.

Πάντως ὕλη καὶ βιβλία δὲ διέφεραν πολὺ, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸ Ἀναλυτικὸ Πρόγραμμα καὶ τὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ ἔμφαση ποὺ εἶπαμε πρὶν ἀπάνω ὅτι δινόταν στὰ Ἐκκλησιαστικὰ μαθήματα δικαιολογεῖται ἀπόλυτα, ὅχι τόσο λόγῳ τῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ὅσο λόγῳ τῆς ἀνάγκης στηρίξεως τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν, ποὺ ζοῦσαν πάντα μέσα σ' ἓνα ἐχθρικὸ περιβάλλον, ποὺ τοὺς καταπίεζε, ἀλλὰ καὶ γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ἀρχίσει μιὰ εὐρείας φάσης προσπάθεια γιὰ προσηλυτισμὸ τῶν χριστιανῶν τῆς Μικρασίας στὸν Προτεσταντισμὸ.

Καὶ γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὸ πρᾶγμα στὴν Πισιδία, ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι εἶχαν βάλει στὸ στόχο τους τὴν Ἀττάλεια, τὸ Βουρδούρι καὶ τὴ Σπάρτη. Στὰ 1883 στὸ Βουρδούρι εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἓνας ἀρμένιος ἀρχηγὸς τῆς κίνησεως ὁ Ἀρθὴν. Κατάφερε νὰ προσηλυτίσει μερικὲς οἰκογένειες καὶ προσπάθησε νὰ χτίσει σχολεῖο κι ἐκκλησιά. Ὅμως τὸ βράδυ τῆς γιορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα τὸ 1899, οἱ ὀρθόδοξοι ἔβαλαν φωτιά κι ἔκαψαν τὸ οἶκημα.

Τελικὰ οἱ ἀμερικανοὶ δὲν ὑποχώρησαν. Πῆραν στὸ Ἰκόνιο κι ἐκεῖ κατάφεραν νὰ ιδρύσουν ἰδιωτικὰ σχολεῖα. Τὸ ἴδιο θέλησαν νὰ ἐπαναλάβουν Γάλλοι καθολικοὶ καὶ στὴν πόλιν τῆς Σπάρτης. Δὲν τοὺς σήκωσε ὁμως τὸ κλίμα (ἡ ὀρθόδοξη πίστις τῶν κατοίκων ἐννοεῖται) καὶ μὲ τὴ σειρά τους μετακινήθηκαν πρὸς τὸ Ἰκόνιο, τὸ Αἰδίνι καὶ τὴν Κιουτάχεια.

Ἔτσι δὲν ιδρύθηκε ξένο ἰδιωτικὸ σχολεῖο στὴ Σπάρτη. Δίκαια λοιπὸν ὁ ἀνταποκριτὴς τοῦ «Ξενοφάνη» ἀποδίνει ἔπαινο στοὺς δασκάλους καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Σπάρτης, τοῦ 1900: «Ὅτε ἤρξατο ἐν αἰσίοις οἰωνοῖς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἁμβωνος τῶν ὀρθοδόξων ν' ἀντηχεῖ τακτικῶς ὁ θεῖος λόγος καὶ τὸ γνήσιον κήρυγμα κατὰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ **ὅτε τὰ ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια τῶν μερῶν τούτων**

καλῶς διαρρυθμισθέντα ἤρξαντο νὰ ποτίζωσι δαψιλῶς διὰ τῶν φωτιστικῶν ναμάτων τῆς παιδείας τὴν νεολαίαν, τότε πολλοὶ ἐπανήλθον εἰς τοὺς φιλόστοργους κόλπους τῆς Μητρὸς Ἑκκλησίας⁷.

Ἐδῶ ὁ ἀνταποκριτὴς θὰ πρέπει νὰ ἐννοεῖ ὡς ἱεροκήρυκα τὸν Χρυσόστομο, ποὺ ἄλλωστε τότε περίπου ἀναλάβαινε καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀρρεναγωγείου.

Ἄς ξαναγυρίσουμε λίγο πίσω.

Στὰ χρόνια ἀνάμεσα 1875-1890 συμβαίνουν σημαντικὰ πράγματα γιὰ τὴν Ἑκπαίδευση. Τὸ 1875 ἱδρύεται ὁ θεσμὸς τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ θὰ μιλήσουμε πλατιὰ ἀργότερα. Τότε περίπου φτάνει στὴ Σπάρτη ἀπὸ τὴν Κάλυμνο καὶ ἓνας δεινὸς φιλόλογος ὁ **Ἀντώνης Καραντώνης**. Ἐχει χάσει τὸν ἀριστερό του βραχίονα στὸν πόλεμο κι εἶναι γιομάτος ἐθνικὸν παλμό. Παίρνει τὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου ἢ Σχολαρχείου. Στὶς μέρες του ἡ ἐκπαίδευση προόδευσε θεαματικά. Ἐρεῖνε πάρα πολλὰ χρόνια στὴ Σπάρτη, ἀφοῦ νυμφεύτηκε Σπαρταλιά. Ὅταν ἄλλοι πιὸ προσοντοῦχοι πῆραν τὴ διεύθυνση αὐτὸς παράμεινε ὡς ἀπλὸς δάσκαλος καὶ σ' ὥρα ἀνάγκης ξανάπαιρνε τὰ ἡνία στὰ χέρια. Στὴ Σπάρτη τὸν βρῆκε ὁ 20ος αἰώνας. Ἐκεῖ τὸν συνάντησε κι ὁ γάλλος συγγραφέας **M. Gaston Deschamps** νὰ διδάσκει στὸ βραδινὸ σχολεῖο τοὺς ἐνήλικες Σπαρταλῆδες τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα κι ἔμεινε ἐκπληκτὸς ἀπὸ τὴ δουλειὰ καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ γέροντα Καραντώνη ἀλλὰ καὶ τὴ θέληση τῶν γκριζομάλληδων μαθητῶν του νὰ μάθουν νὰ μιλοῦν καλὰ τὰ Ἑλληνικὰ καὶ νὰ μὴ ντρέπονται ποὺ δὲν τὰ μιλοῦν! Ἔτσι στὸ βιβλίο «Le caractère Grec de l'Asie Mineure - Temoignages» καὶ συγκεκριμένα στὶς σελίδες 110-112 δίνει μιὰ πολὺ παραστατικὴ διήγηση γιὰ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ Σπάρτη, τοὺς ἀνθρώπους της καὶ τὴν Παιδεία της.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ παρουσιάζονται ἀνθολογημένες οἱ ἐντυπώσεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Μικρασίας ἀπὸ Εὐρωπαίους περιηγητές, ποὺ τὴν ἐπισκέφτηκαν τὰ τελευταῖα 50 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ὁ ἴδιος ὁ Gaston ταξίδεψε δυὸ φορές. Αὐτὰ ποὺ λέει γιὰ τὸν Καραντώνη καὶ τὴ Σπάρτη εἶναι ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του, τὸ 1907⁸.

Σπουδαῖοι δάσκαλοι ποὺ φώτισαν μαζί μὲ τὸν Καραντώνη τὰ ἐλληνόπουλα στὰ χρόνια αὐτά (1875-1890) ἦταν ἀκόμη ὁ τελειόφοιτος τῆς Νομικῆς **Γρηγόρης Στεφανάκης** κι' ὁ **Ἰωάννης Καραμανλῆς**, ποὺ διατέλεσε κι αὐτὸς σχολάρχης ἀργότερα.

Τοῦτη τὴν ἐποχὴ ἀνάτειλε, μακριὰ βέβαια ἀπὸ τὴ γενέτειρά του Σπάρτη, καὶ τὸ ἄστρο τοῦ μεγάλου τέκνου της, τοῦ **Πρόδρομου Σπάρταλη**. Μεταξὺ 1866-1869 ὀρίστηκε πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὸ Λονδίνο. Ἐνθερμος πατριώτης, καθὼς ἦταν, καὶ πάμπλουτος ἔμπορος ἔσπευσε νὰ βοηθήσει μ' ὅλες του τὶς δυνάμεις τοὺς ἐπαναστατημένους Κρητικούς. Σὲ 1.000.000 δραχμὲς ὑπολογίζεται ἡ ἀξία τῶν πολεμοφοδίων καὶ τῶν τροφίμων, ποὺ ἔστειλε στὴν Κρήτη (παρένθεση: κάπου στὴ Νέα Ἰωνία κάποιος δρόμος θάπρεπε νὰ φέρνει τ' ὄνομά του γιατί ὄχι καὶ σὲ μιὰ πόλη τῆς Κρήτης!).

3) Τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς (1881-1914)

Ὅπως εἶδαμε τὸ 1880 καταργήθηκαν τὰ ἀλληλοδιδασχτικά σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα. Ἀντικαταστάθηκαν μὲ τὰ λεγόμενα «**συνδιδασχτικά**» σχολεῖα, χωρὶς πρωτόσχολους μαθητές. Χωρὶς βοηθό. Μέθοδος ποὺ κυριάρχησε τότε, φερμένη ἀπὸ τὴ Γερμανία ἢ ἐρβαρτιανή, ποὺ θεοποιοῦσε τὶς γνώσεις, τὸν αὐστηρὸ προγραμματισμὸ στὴ διδασκαλία καὶ τὴν τυποποίησή της μὲ τὴν ἐπεξεργασία πέντε ἀπαραίτητων σταδίων στὴν πορεία της. Στὴ Σπάρτη ἡ κατάργηση πρέπει νὰ ἐγίνε λίγα χρόνια μετὰ.

Μὲ τὸ νομοσχέδιο Θεοτόκη, τὸ 1889, ὀριστικοποιοῦνταν τὸ σχῆμα τῶν Δημοτικῶν σχολείων μὲ τὶς 6 τάξεις. Αὐτὰ τὰ σχολεῖα λέγονταν **πλήρη**, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ἦσαν πολλὰ. Ἐξω ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις παραμέναμε σὲ σχολεῖα 4 τάξεων, τὰ **κοινά**.

Ἀλλὰ καὶ πάλι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητες μερικὲς κατατοπιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς βαθμίδες ἐκπαίδευσης, ποὺ ὀργανώνονταν τότε (1890-1920) στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐννοήσουμε μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ τὶ ἀκριβῶς ἴσχυε στὴ Μικρασία.

Ἡ ἐκπαίδευση χωριζόταν, περίπου ὅπως καὶ σήμερα, σὲ 3 βαθμίδες: τὴ Δημοτική, ποὺ κρατοῦσε 4-6 χρόνια, τὴ Μέση, ποὺ περιλάμβανε τὸ Ἑλληνικὸ Σχολεῖο ἢ Σχολαρχεῖο μὲ 2-3 τάξεις καὶ τὸ Γυμνάσιο ἢ Λύκειο μὲ ἄλλες 3-4 καὶ φυσικὰ τὴν Ἀνώτερη. Κατὰ καιροὺς γίνονταν ἀξομειώσεις τῶν ἐτῶν σπουδῆς, καταργήσεις τύπων κλπ. Τὸ γενικὸ σχῆμα ὅμως ἦταν αὐτό, ἴσαμε λίγα χρόνια μετὰ τὴν Καταστροφή τοῦ 1922, ὅταν παγιώθηκε ὁ τύπος 6/χρονο Δημοτικὸ καὶ 6/χρονο Γυμνάσιο.

Ὅμως ξέχωρα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς βασικοὺς τύπους σχολείων καὶ γιὰ τὰ χρόνια, ποὺ μιλοῦμε, εἶχε δημιουργηθεῖ κι ἓνας μιχτὸς τύπος σχολείων: τὰ λεγόμενα **Ἀστικά σχολεῖα**.

Εἶχαμε μιὰ 7χρονη ἢ 8χρονη ἐκπαίδευση, ποὺ γινόταν χωρὶς ὁ μαθητὴς ν' ἀλλάζει διδασκτὴριο ἢ τουλάχιστον διδασχτηριακὸ συγκρότημα. Εἶχαν συσταθεῖ κύρια σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις, μὲ τόπο πρώτης ἐφαρμογῆς τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ πρότυπα ἦταν κι ἐδῶ γερμανικά (τὰ Bürgersdüle). Μετὰ τὰ 4 ἢ 5 πρῶτα χρόνια σπουδῆς στὸν πρῶτο κύκλο τοῦ Δημοτικοῦ, προχωρούσαμε στὰ ἐπόμενα 3 ἢ 4 χρόνια σπουδῆς στὸ Σχολαρχεῖο. Ἀπὸ τὸ δάσκαλο περνούσαμε στὸν καθηγητὴ μέσα στὸ ἴδιο σχολεῖο. Τὴ διεύθυνση μιᾶς Ἀστικῆς σχολῆς κρατοῦσε συνήθως ὁ Σχολάρχης, ἐνῶ τὸ Δημοτικὸ σχολεῖο εἶχε, ἂς ποῦμε, μιὰ περιορισμένη ἀνεξαρτησία. Μποροῦσε νᾶχει κι αὐτὸ ὅμως τὸ Διευθυντὴ του.

Στὴ Σπάρτη Πισιδίας αὐτὸς ὁ τύπος σχολείου εὐδοκίμησε στὰ 30 τελευταῖα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφή καὶ τὸν ξεριζωμὸ. Ὅσοι νέοι τέλειωναν τὴν Ἀστικὴ Σχολὴ μποροῦσαν μὲ 2 μόνο χρόνια σπουδῆς στὸ Γυμνάσιο τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης νὰ μποῦν στὰ Πανεπιστήμια ἢ στὰ Διδασκαλεῖα, ἂν δὲν ἦταν αὐτὰ τὰ δεῦτερα μέσα σ' ἓναν εὐρύτερο κύκλο σπουδῆς στὸ Γυμνάσιο. Εἶναι γεγονὸς ὅτι μιᾶς καὶ ὑπῆρχε μεγάλη ἔλλειψη δασκάλων συντομευόταν συνήθως

ὁ χρόνος σπουδῆς τους ἦ καὶ διορίζονταν ὡς διδάσκαλοι νέοι, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀπαραίτητα καὶ πτυχίον δασκάλου, ἀρκεῖ νὰ προσκόμιζαν ἱκανοποιητικὰ παραστατικὰ στοιχεῖα στὴν Ἐφορεία, ποὺ θὰ ἔκανε τὴν πρόσληψή τους.

Ἡ φοίτηση, ὅπως καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἦταν χωριστὰ γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια. Ὅχι ὁμοῦ καὶ χωρὶς ἐξαιρέσεις, γιατί γιὰ πολλοὺς λόγους ὑπῆρχαν περιπτώσεις, ποὺ ἡ φοίτηση μετατρέποταν σὲ μιχτή, μὲ πάντα πλεονάζοντα τὰ ἀγόρια. Πάντως τὰ κορίτσια ἄργησαν πολὺ νὰ ἀρχίσουν νὰ σπουδάζουν. Στὴ Σμύρνη, ποὺ πάντα προπορευόταν, σχολεῖα γιὰ κορίτσια ἰδρύθηκαν μετὰ τὸ 1840.

Τ' ἀγόρια φοιτοῦσαν στὸ λεγόμενο **Ἀρρεναγωγεῖο** καὶ τὰ κορίτσια στὸ **Παρθενγωγεῖο**. Ἀλλὰ ὑπάρχει, κι' αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικό, καὶ **Νηπιαγωγεῖο**, ποὺ συνήθως περιλαβαίνει 2 τάξεις, μίαν, ὅς ποῦμε, προκαταρκτικὴ καὶ μιὰ κανονικὴ. Ἡ ἰδρυση Παρθενγωγείου, ποὺ τοποθετεῖται γύρω στὰ 1880, εἶναι μεταγενέστερη τοῦ Νηπιαγωγείου, ποὺ, σὰν προπαρασκευαστικὸ στάδιο ἐπαφῆς μὲ τὴ γλώσσα, ὑπῆρχε ἀρκετὰ νωρίτερα. Στὰ Νηπιαγωγεῖα ἡ φοίτηση ἦταν πάντα μιχτή.

Τὸ Ἀρρεναγωγεῖο ἦταν τὸ μεγάλο σχολεῖο. Ὑπερεῖχε σὲ ἀριθμὸ δασκάλων, καθηγητῶν, μαθητῶν καὶ φυσικὰ τάξεων. Ἐφτάσε στὸ 1914, τὴν ὥρα τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς, ὡς ἀστικὸ σχολεῖο, νὰ ἔχει 10 τάξεις, ἐνῶ τὸ Παρθενγωγεῖο δὲν πρέπει νὰ ξεπέρασε ποτὲ τίς 6 τάξεις. Ἀναγκαστικά, ἂν ὑπῆρχαν κορίτσια γιὰ πρὶν πάντων, προσκολλοῦνταν στὸ Ἀρρεναγωγεῖο.

Στὰ 1887 τοποθετεῖται γιὰ τὴ Σπάρτη Πισιδίας ἡ ἀλλαγὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα μὲ τὴν κατάργηση τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων καὶ τὴν ἐναρξὴ λειτουργίας κανονικῶν Δημοτικῶν σχολείων καὶ παράλληλα Σχολαρχείων, ὥσπου ἐγίνε ἡ σύμμιξη στὸν τύπο τοῦ Ἀστικοῦ. Δυὸ σπουδαῖοι δάσκαλοι ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὰ Διδασκαλεῖα τῆς Πάτμου καὶ τῆς Ἀθήνας ὁ **Σωκράτης Παυλίδης** κι ὁ **Νικόλαος Εὐσταθιάδης** βάζουν τίς γερεὺς βάσεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νέων συστημάτων διδασκαλίας (τῆς ἐρβαρτιανῆς μεθόδου, ὅπως ἔχουμε πεῖ ἤδη) στὰ συνδιδασκτικὰ σχολεῖα.

Παράλληλα ὁργανώνονται καλύτερα καὶ μὲ τὴ συνεχὴ προσπάθεια τῶν Σχολικῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Δημογερόντων τὰ διδακτήρια. Μὲ τίς δωρεὲς καὶ τοὺς ἄλλους τρόπους ἐνίσχυσης, ποὺ θὰ ἐκθέσουμε σ' ἄλλο κεφάλαιο, φτιάχνεται στὸν πάνω Μαχαλά (ἐκκλησία Εἰσοδίων) τὸ **Μεγάλον Σχολεῖο**, ποὺ θὰ στεγάσει τὸ Ἀρρεναγωγεῖο. Στὸ προαύλιό του δημιουργεῖται Γυμναστήριον. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ μεσουρανεῖ ἡ λεγόμενὴ σουηδικὴ γυμναστικὴ καὶ οἱ μαθητὲς ἀσκοῦνται σ' αὐτὴν, ὅπως εὐκαιριακὰ ἀσκοῦνται καὶ στὰ ἀγωνίσματα στίβου (τρέξιμον, πῆδημα κλπ.), ὅταν συχνά-πυκνά ὁργανώνονται ἐκδρομὲς σὲ τοποθεσίαις ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν. Ἀκόμη ἀργότερα καὶ ποδόσφαιρον θὰ μάθουν νὰ παίζουν.

Λίγο πρὶν τὴν ἀνατολὴν τοῦ 20οῦ αἰῶνα χτίζεται κοντὰ στὴ Μητρόπολιν, μὲ κύριον δωρητὴ τὸν **Γιαννακὸ Κιοκπάσογλου** τὸ συγκρότημα Παρθενγωγείου - Νηπιαγωγείου. Δυὸ χτίρια τὸ ἓνα ἀπέναντι στ' ἄλλο μὲ κοινὸ προαύλιον.

Γιὰ τὸ Γιαννακὸ Κιοκπάσσογλου πρέπουν ἐδῶ λίγα λόγια. Γεννήθηκε στὴ Σπάρτη στὰ 1832. Ἔμαθε τὰ γράμματα τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολειοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μισαηλίδη. Γρήγορα ἀναμείχθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο πηγαίνοντας στὴν Ἀττάλεια. Ἀπόκτησε μεγάλα πλούτη. Ἐφτιαξε μόνος του τὸ ὑπέροχο σπίτι του ἀλλὰ καὶ ἔδωσε ὅλα τὰ λεφτά σχεδὸν ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ Νηπιαγωγεῖο. Στὰ 1897 ἔφυγε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ πῆγε στὴ Σμύρνη, ὅπου καὶ γρήγορα ὀνομάστηκε Δημογέροντας καὶ μέλος τῆς Νομαρχιακῆς Ἐπιτροπῆς. Ὅταν πέθανε στὰ 1908 εἶχε ἀφήσει 12 παιδιὰ κι ἓνα μεγάλο ὄνομα. Τόσο μεγάλο, ποὺ λέγεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ κατοπινὰ σπουδαῖος ἱστορικὸς Π. Καρολίδης προσφέρθηκε νὰ γράψει στὸν τάφο του ἓνα ἐπίγραμμα. Τὸ κείμενο τὸ βρῆκα σ' ἓνα κιτρινωμένο μικρὸ κομμάτι χαρτιοῦ κάπου παραπεταμένο μέσα σ' ἓνα παλιὸ τουρκικὸ βιβλίο τοῦ Βασιλείου Πετράκη καὶ τὸ παραθέτω:

Πισιδέων πτολιέθρῳ ἐνὶ Σπάρτῃ φάνος εἶδεν
ἡελίου κύκλους δ' ἐπτάκι τοῖο δέκα.
Πολλὰ δε πατρίδ' ἔην εὖ ἔρξ' ἰδ' ἐοὺς πολιήτας
καὶ σφὶν θέσμια καλ' ἄστεος εἰργάσατο
Γιαννακὸς ἐφέντης Κιοκπάσσογλους ἐπὶ κλησιν,
ὡς βίον ἐμπορίῃ χρώμενος ἦγ' ὁσίη.
Πάντες δὲ πρόμοι ἦς Πάτρης ἰδὲ δημογέροντες
ἔμμεν «εὐεργέτην» ὠμόλογον ἔ «Μέγαν»
δὶς δὲ δέη ὧν βουλῇσι Θεμιστοπόλῃν τ' ἐν ὁμίλῳ
ἦν ἔτε ὧν ἀστῶν εἵνεκα Θεσμοπόλος
Παῦρον μὲν πρὸς μόροις χρόνον προλιπὼν φίλον ἄστῳ,
Σμύρνης ναῖε μολὼν καλιγύναικα πόλιν.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἀρχίζει καὶ ἡ συστηματικότερη σπουδὴ τῆς Μουσικῆς. Πρέπει νὰ ποῦμε ἐδῶ (θὰ τὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα παρακάτω) ὅτι ἀνέκαθεν ἡ Σπάρτη φημιζόταν γιὰ τοὺς ψαλτάδες της καὶ τὴ διατήρηση τῆς παράδοσης τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Καθὼς ἡ Ὠδικὴ μπαίνει ὡς μάθημα στὸ σχολεῖο, μπαίνει δειλὰ δειλὰ κι ἡ Εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ στὰ σπῖτια. Ἡ συχνὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Σμύρνη βοηθοῦσε πολὺ στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς σωστῆς μουσικῆς Παιδείας. Κάθε καινούριο τραγούδι ἔφτανε ἀμέσως κι οἱ πρόχειρες κομπανίες μὲ τὰ παραδοσιακὰ ὄργανα (οὔτι, κιθάρα, βιολί) τὸ τραγουδοῦσαν. Ἀπὸ τοὺς καλύτερους τέτοιους ὀργανοπαῖχτες κι ὁ πατέρας τοῦ μαέστρου **Καφαντάρη**. Κάπως ἀργότερα (1910) ὁ δάσκαλος **Βασ. Ἰατρίδης** θὰ ἀρχίσει νὰ διδάσκει Ἑνόργανη Μουσικὴ κι οἱ μαθητές του θὰ σχηματίζουν μαντολινάτα.

Ἀλλὰ φοβᾶμαι πὼς ξεστράτισαμε κάπως ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ ἐξιστόρηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων.

Ἄς μείνουμε λοιπὸν σὲ μιὰ ἀκόμη σημαδιακὴ ἡμερομηνία γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση τῆς Σπάρτης. Εἶναι τὸ 1881, ὅταν μετὰ ἀπὸ ἄριστες σπουδὲς στὴ Σμύρνη, γυρίζει στὴ Σπάρτη γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ὡς δάσκαλος ὁ Σπάρταλης **Χαράλαμπος Ἡλιάδης**.

Είναι αλήθεια μιὰ ξεχωριστή, μιὰ έντελῶς ξεχωριστή περίπτωση δασκάλου. Είναι καμπούρης καί βαρήκοος! Κι ὁμως πετυχαίνει νά γίνει ἕνας πρώτης τάξεως δάσκαλος, ὄχι μόνο γιά τὰ Ἑλληνικά, ἀλλά καί γιά τὰ Τουρκικά, πού ὑποχρεωτικά διδάσκονταν τὰ παιδιά, μαζί καί μέ μιὰ ἄλλη ξένη γλώσσα (σχεδόν πάντα Γαλλικά). 39 ὁλόκληρα χρόνια δουλεύει στή Σπάρτη. Ἀπό τὰ χέρια του περνοῦν ἑκατοντάδες μαθητές, ἀπό τοὺς ὁποίους δεκάδες ἐξελίσσονται σέ ξακουστοὺς ἐπιστήμονες, πού καταχτοῦν μεγάλες θέσεις στήν Πόλη, τὴ Σμύρνη, τὸ Ἰκόνιο.

Ἀλλὰ ἂς δοῦμε τώρα πιά, μιᾶς κι ἔχουμε ἄρκετὰ στοιχεῖα, πῶς ἐξελίσσονται τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα στή Σπάρτη, μετὰ τὸ 1890.

Στὰ 1893 φτάνει στή Σπάρτη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου **Γεώργιος Σάκκαρης**. Ἔρχεται συστημένος ἀπὸ τὸ Σύλλογο Μικρασιατῶν «ἡ Ἀνατολή» καί μετὰ ἀπὸ προσπάθειες τοῦ **Ἐλεήμονα Δαμιανίδου**, Σπάρταλη, πού σπουδάζει ἰατρικὴ στήν Ἀθήνα. Στὸν Ἐλεήμονα ἡ Ἐφορεία τῶν σχολῶν, πού προεδρευόταν ἀπὸ τὸ γιατρὸ **Δαμ. Σπυρίδη** καί τὸ φαρμακοποιὸ **Γερ. Χατζηλεοντίου**, εἶχε στείλει γράμμα καί τοῦ ζητοῦσε νὰ βρεῖ κατάλληλους καθηγητὲς καί δασκάλους γιά τὸ 9τάξιο, τότε, Ἀρρεναγωγεῖο καί τὸ 5τάξιο Παρθεναγωγεῖο (λειτουργοῦσε καί 2τάξιο Νηπιαγωγεῖο). Δραστήριος ἄνθρωπος ὁ Δαμιανίδης κινήθηκε σωστά. Ἀπευθύνθηκε στὸν πρόεδρο τοῦ Συλλόγου «ἡ Ἀνατολή» **Μαργαρίτη Εὐαγγελίδη**, ὁ ὁποῖος καί ὁλόθερμα τοῦ συνέστησε τὸ Σάκκαρη καί δυὸ δασκάλους.

Πρὶν προχωρήσουμε θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ εἰποῦμε δυὸ λόγια γιά τὸ σύλλογο «ἡ Ἀνατολή». Εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1891 στήν Ἀθήνα μέ σκοπὸ νὰ βοηθήσει μέ κάθε τρόπο στήν ἰδέα τῆς διατήρησης καί τῆς προβολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρασίας. Μέσα στὶς δραστηριότητές του συγκαταλέγονται ἡ ὀργάνωση ὁμιλιῶν, ἡ ἔκδοση βιβλίων, ἡ ὑποβολὴ ὑπομνημάτων κλπ. γιά τὰ ἑλληνικὰ χωριά καί τὶς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς ὀχθῆς τοῦ Αἰγαίου. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐξέδωσε κι ἕνα θαυμάσιο περιοδικό, τὸν **«Ξενοφάνη»** κι εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ βοηθεῖ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες στήν ἐξεύρεση δασκάλων, τὴν ἀγορὰ βιβλίων σχολικῶν κλπ. Ἀκόμη πολὺ σημαντικό ἦταν ὅτι ἔδινε καί ὑποτροφίες σὲ νεαροὺς Μικρασιάτες, πού θὰ ἤθελαν νὰ σπουδάσουν στήν Ἑλλάδα, κατὰ κύριο λόγο σὲ Διδασκαλεῖα καί Θεολογικὲς Σχολές.

Νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ Σάκκαρη. Γεννημένος στὶς Κυδωνίες (τὸ Αἰβαλί) καί μεγαλωμένος στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς περιώνυμης Ἀκαδημίας της, ἔφτασε στή Σπάρτη γιομάτος ὀρεξὴ νὰ δημιουργήσει καί ν' ἀφήσει ἐποχὴ. Ζήτησε καί πῆρε τὸ πολὺ μεγάλο γιά δάσκαλο ποσὸ τῶν 90 λιρῶν καί στρώθηκε στή δουλειά. Τ' ἄξιζε τὰ λεφτὰ πού γύρεψε. Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἄφησε ἐποχὴ, ἂν καί ἦταν σύντομο. Ἐμείνει μόνο δυὸ σχολικὰ ἔτη (1893-94 καί 1894-95), ἀλλὰ ἦταν ἄρκετὰ γιά νὰ δώσει μιὰ τεράστια ὥθηση στὶς σπουδές. Ἵσως θάπρεπε τὴν ἱστορία τῆς Ἐκπαίδευσης στή Σπάρτη Πισιδίας νὰ τὴ χωρίζουμε σὲ δυὸ περιόδους: τὴν πρὸ τοῦ Σάκκαρη καί τὴ μετὰ τοῦ Σάκκαρη.

Ὁργάνωσε τὰ σχολεῖα, φύσησε ἓνα καινούριο πνεῦμα. Ὅλο τὸν ἐλεύθερο χρόνο τὸν ἀφιέρωσε στὴν προσπάθεια γιὰ τὴ δημιουργία πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων. Ἦδρυσε τὸ μουσικοφιλολογικὸ σύλλογο «Ὁ Ἀμφίων» καὶ τὸν στελέχωσε μὲ νέους καὶ νέες. Σύντομα φτιάχτηκε ὀρχήστρα καὶ χορωδία, ποὺ μὲ ὁμορφα προγράμματα λάμπρυνε τὶς διάφορες σχολικὲς ἢ κοινοτικὲς γιορτές. Ὁ «Ἀμφίων» εἶχε καὶ τὸ ἐμβατήριό του, ποὺ εἶχε γράψει ὁ Σάκκαρης κι εἶχε μελοποιήσει ὁ μουσικοδιδάσκαλος **Στέφανος Μαρκόπουλος**:

Εὐσταλὴς χορὸς προβαίνει μουσοπόλων εὐελπίδων
καὶ τὰ ρόδα διαχέει τῶν ἀλσῶν τῶν Πιερίδων
βίον νέον διανοίγει ἀθανάτων ἀρετῶν
καὶ ἀνίσταται τὸ κλέος προγονικῶν ἐτῶν

Ὁ Ἀμφίων λύραν νέαν, θεσπεσίαν ἀνακρούει
καὶ ὁ λίθος ἐμψυχοῦται καὶ τὸ μάρμαρον ἀκούει
καὶ ὁ κῆπος ἀναθάλλει ζωογόνων ἀρετῶν
καὶ ἀνίσταται τὸ κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν

Τῆς εἰρήνης, τῆς προόδου τὴν ὁδὸν δεικνύων
τὴν ὁδὴν τῆς εὐτυχίας ἀναμέλπει ὁ Ἀμφίων
θίασος τῆς ἁρμονίας, λατρευταὶ τῶν ἀρετῶν
ἀναστήσωμεν τὸ κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν

Δῶμεν δῶμεν τῇ πατρίδι τὴν χρυσὴν εὐημερίαν
μελωδοῦντες χαρμοσύνως τῆς ἀγάπης τὴν αἰθρίαν
εὐσθενῶς ζητοῦντες ἄθλον ἐπιζήλων ἀρετῶν
ἀναστήσωμεν τὸ κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν

Ἴθι τῆς Σπάρτης τῆς εὐάνδρου μουσοπόλος νεολαία
ἢ χρυσὴ τῶν φῶτων δόξα εἶναι ἀθάνατος, ὥραία.
Λατρευταὶ τῆς μελωδίας, τῶν μεγάλων ἀρετῶν
ἀναστήσωμεν τὸ κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν.

Ποίημα γραμμένο στὴν καθαρεύουσα τὸ 1894. Ἀλλὰ τὸ μέτρο του, τὸ ὄφος του, τὸ λεξιλόγιό του δείχνουν προικισμένο δημιουργό. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ προσέξουμε τὴν ἐπωδὸ: «ἀναστήσωμεν τὸ κλέος τῶν προγονικῶν ἐτῶν». Ἐκεῖ μέσα βρίσκεται τὸ μήνυμα, ποὺ θαρρετὰ περνάει ὁ ποιητὴς στὸν ὑπόδουλο. Λυπᾶμαι μόνο ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ καὶ τὴ μελωδία.

Γιὰ τὸ Γ. Σάκκαρη θὰ μπορούσα νὰ πῶ πάρα πολλά. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε κι ἐφάρμοσε παιδαγωγικὲς ἀρχὲς καθαρὰ ἐπαναστατικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Σπούδαζε μικροὺς καὶ μεγάλους μὲ τρόπο ἐποπτικό, βιωματικό. Κατάργησε τὸ βερμπαλισμὸ καὶ τὴν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα στὴν πειθαρχία. Ἐφερε τοὺς μαθητές, ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους, σ' ἄμεση ἐπαφὴ μὲ πολὺ κοντινοὺς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς. Ὁργάνωνε τρίωρους περίπατους ἴσαμε τὰ ἐρεῖπια τοῦ περίφημου ἀρ-

χαίου θεάτρου τῆς Σαγαλασσοῦ. Ἐκεῖ ἔβρισκε τὴν εὐκαιρία, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς τέχνης καὶ τοὺς φρονημάτιζε ἐμφυσώντας τους τὴν ἰδέα ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι τέτοιων σπουδαίων προγόνων. Στὴ συνέχεια ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς μαθητές του νὰ παίξουν καὶ νὰ ἀθληθοῦν.

Φεύγοντας ἀπὸ τὴ Σπάρτη ὁ Σάκκαρης πῆγε στὶς Κυδωνίες, ὅπου χρημάτισε Γυμνασιάρχης καὶ κατὰλξε στὴ Σμύρνη, ὅπου δίδαξε Ἐμπορικὰ στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή, Φιλολογικὰ στὴ σχολὴ Γιαννίκη καὶ τὸ Ὀμήρειο Παρθεναγωγεῖο. Ἐγράψε ἀξιολογότατες μελέτες, ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σὲ διάφορες φιλολογικὲς ἐκδόσεις τῆς Σμύρνης. Πῆρε βραβεῖο γιὰ τὴ γλωσσολογικὴ μελέτη του γιὰ τὸ ἰδίωμα τῶν Ἀἰβαλιωτῶν, ὅταν ἦρθε στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴν καταστροφή. Στόν «Ξενοφάνη» δημοσίεψε δυὸ ἄρθρα του γιὰ τὴ Σπάρτη Πισιδίας «Τὰ Πισιδικά» καὶ «Ἡ Σπάρτη Πισιδίας». Ὅρισμένες ἀπόψεις του γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος Σπάρτη ἀντικρούστηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Σαπουντζάκη.

Μετὰ τὸν Γ. Σάκκαρη στὴ θέση του, ὡς δ/ντῆ τοῦ Ἡμιγυμνασίου προσλήφθηκε ἄλλος ἓνας διδάκτορας τῆς Φιλολογίας, ὁ **Γεώργιος Τσακίρης**, ἀπὸ τὴ Μάκρη τῆς Πισιδίας. Παράλληλα στὸ Παρθεναγωγεῖο εἶχε τοποθετηθεῖ μιὰ πολὺ σπουδαία δασκάλα τελειόφοιτη τοῦ Ἀρσάκειου Ἀθηνῶν, ἡ **Μελομένη Σεραφετινίδου**. Ἡ Μελομένη ἦταν ἄριστα καταρτισμένη διδασκάλισσα, μὲ ἥθος καὶ εὐσυνειδησία. Αὐστηρὴ καὶ ἐπιβλητικὴ, κράτησε ἐπάξια ὅλα τὰ χρόνια ὡς τὸ 1922 τὴ διεύθυνση τοῦ Παρθεναγωγείου, γιὰ λίγο διάστημα δὲ καὶ τὴ διεύθυνση ὅλων τῶν σχολείων, στὰ τραχιά χρόνια μετὰ τὸ σεισμό τῆς Σπάρτης (1914) καὶ τὴν ταυτόχρονη κήρυξη τοῦ Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Διευθύντρια στὸ Νηπιαγωγεῖο πάντα ἡ **Χατζηπολυτίμη Καхраμάνογλου**. Ἦταν ἡ δασκάλα-νηπιαγωγός, ποὺ δίδαξε 40 ὁλόκληρα χρόνια στὴ Σπάρτη (1872-1912).

Στὰ 1897 στὴ Σπάρτη ἀποδίνει μεγάλες τιμὲς στὴν Πολυτίμη. Συμπληρώνει 25 χρόνια ὑπηρεσίας στὰ σχολεῖα της καὶ ἡ Κοινότητα στὶς 6 Ὀκτώβρη αὐτοῦ τοῦ χρόνου γιορτάζει τὸ γεγονὸς μὲ θεία λειτουργία στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν, ὅπου χοροστατεῖ ὁ Μητροπολίτης καὶ δεξίωση στὸ χτίριο τοῦ Νηπιαγωγείου. Ἐδῶ ἀκούγονται προσφωνήσεις ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας Νίκο Θεμελίδη κι ἀπὸ τὴ διδασκάλισσα Εὐθαλία Οὐλκέρογλου κι ἀπὸ τὸ γραμματέα τῆς Δημογεροντίας Α. Τιλφιλίδη. Στὴν Πολυτίμη προσφέρονται λουλούδια κι εὐχές. Τὸ βράδυ πιά παρατίθεται ἐπίσημο δεῖπνο μὲ ἑκατὸ τόσους συνδαιτυμόνες! Δὲν ἔλειψαν οὔτε ὁ Μουτεσαρίφης, οὔτε οἱ ἄλλοι Τοῦρκοι προύχοντες.

Πόσο εὐτυχισμένες στιγμὲς γιὰ μιὰ δασκάλα. Καὶ τί εὐγενικὴ ἐνέργεια! Πότε; Τὸ 1897. Ποῦ; Στὴ Σπάρτη Πισιδίας, μιὰ *terra incognita* γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἑλλάδας τότε, δυστυχῶς καὶ τώρα πιά.

Ἀκόμη λαμπρότερη τιμὴ ἐπεφύλαξε ἡ Σπάρτη σ' ἓνα ἀκόμη ἐξαιρετικὸ παιδί της: τὸ Χαράλαμπο Ἡλιάδη, στὰ 1906, ὅταν κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του συμπλήρωνε τὴν 25ετία του ὡς δασκάλου.

Ἀλλὰ θὰ τὰ πῶ στὴν ὥρα τους παρακάτω.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἀρχίζει ὁ «χρυσὸς αἰώνας» γιὰ τὴν Ἑκπαίδευση τῆς Σπάρτης. Τὰ σχολειὰ τῆς ἀναγνωρίζονται ὡς πολὺ δυνατά! Σμύρνη, Κυδωνίες, Καισάρεια, Σπάρτη. Εἶναι μιὰ ἀξιολογικὴ κατάταξη, ποὺ ἔχει γίνει συνείδηση στὸ Μικρασιατικὸ παιδευτικὸ χῶρο. Καὶ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθεαυτό. Ἀποχτᾷ ὁμως ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι ἡ Σπάρτη τῆς Πισιδίας εἶχε βέβαια μιὰν ἀρκετὰ πολυπρόσωπη ἑλληνικὴ κοινότητα (ἀριθμοῦσε γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μιλάμε, περισσότερους ἀπὸ 5.000 κατοίκους), ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἔπαυε νὰ ἀποτελεῖ μιὰ μειονότητα, ἀφοῦ οἱ Τοῦρκοι τῆς πόλης ἔφταναν τὶς 25.000.

Ἐνα ἄλλο γεγονὸς ποὺ θὰ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἐπισημάνουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἄρχισε νὰ βοηθᾷ ποικιλόμορφα τὸ ἔργο τῆς Ἑκπαίδευσης καὶ τῆς κοινωνικῆς προόδου.

Στὴ Σπάρτη λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ 1.900 βρίσκεται κι ἀχτινοβολεῖ μιὰ μεγάλη μορφή τῆς Ὁρθοδοξίας: ὁ μητροπολίτης **Γεράσιμος Τανταλίδης**, ἀπὸ τὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῆς Πόλης. Νεωτεριστὴς καὶ πρωτοπόρος ἔρχεται νὰ κάνει βαθιὰ τομὴ στὸ σύστημα διοίκησης τῆς Κοινότητος, ποὺ λίγο ὡς πολὺ βασίζονταν ἀκόμη στοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ἀσκησης τῆς ἐξουσίας τῶν δημογερόντων τῆς Τουρκοκρατίας. Θέλει καὶ καταφέρνει νὰ περάσει δημοκρατικὲς μέθοδοι στὴν ἐκλογή καὶ τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Σμύρνης δημιουργεῖ μιὰ «Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ», ποὺ ἀποτελιόταν ἀπὸ 8 μέλη (2 ἀπὸ κάθε μιὰ συνοικία) καὶ ἡ ὁποία σιγὰ σιγὰ πῆρε στὰ χέρια τῶν ἐλεγχῶ δυνάμεων τῶν κοινοτικῶν ὀργανισμῶν (Δημογεροντία, Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ, Σχολικὴ Ἐφορεία κλπ.). Τὸ ξεχωριστὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι τὰ μέλη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκλέγονταν, μὲ μυστικὴ ψηφοφορία, κάθε 2 χρόνια καὶ δὲν διορίζονταν, ὅπως συνήθως γινόταν ὡς τότε, λόγῳ ὀνόματος, εὐπορίας κλπ. Σὲ καθηγητὲς καὶ δασκάλους ἐμφυσᾷ πνεῦμα ἀλλαγῆς καὶ προόδου.

Τὸν Γεώργιο Τσακίρη στὴ δ/ση τοῦ Ἀρρεναγωγείου διαδέχτηκε ἄλλος ἓνας ἱκανὸς ἐκπαιδευτικὸς, ὁ φιλόλογος **Ἀντώνιος Τούσας**. Στὸν ἴδιο χρόνο (1897) ἐπιτυχαίνεται μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Ἐλεήμονα Δαμιανίδη, ποὺ ἐντωμεταξὺ ἔχει γυρίσει ὡς γιατρός στὴ Σπάρτη κι ἔχει γίνει πρόεδρος τῆς Ἐφορείας, ἡ προαγωγή τοῦ 5/τάξιου Παρθεναγωγείου σὲ 6/τάξιο καὶ ἡ ἱδρυση 2/τάξιου Δημοτικοῦ σχολείου-παραρτήματος στὴν ἀκρινὴ συνοικία τοῦ Ἐμριοῦ.

Μετὰ τὸν Τούσα ἡ σκυτάλη στὴ δ/ση τοῦ Ἀρρεναγωγείου παραλαβαίνεται ἀπὸ τὸν ἄξιο ἐκεῖνο δάσκαλο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἤδη ἔχουμε μιλήσει, τὸν «Καμποῦρ Χότζα» **Χαράλαμπο Ἡλιάδη**.

Βρισκόμαστε στὸ 1900. Δημιουργεῖται κάποιο πρόβλημα στὴν Ἐφορεία, ποὺ γιὰ λίγα χρόνια λειτουργοῦσε ὡς Ἐφορο-Δημογεροντία, καὶ οἱ δάσκαλοι μένουν ἀπλήρωτοι ἐπὶ 4 μῆνες! Ὁ Ἡλιάδης ἐπικεφαλῆς τῶν δασκάλων παρουσιάζεται στὸν Ἐλεήμονα Δαμιανίδη καὶ οὔτε λίγο οὔτε πολὺ τοῦ ἀνακοινώνει τὴν ἀπόφασή τους νὰ κατέβουν σὲ ἀπεργία!

Ὁ Ἐλεήμονας ἀναγνωρίζει τὸ δίκαιο τῶν δασκάλων. Καβαλάει τ' ἄλογο, φτάνει στὴν ἀγορά, μαζεύει ἀπ' ὅσους μπόρεσε 150 μετζήτια (1 λίρα = 5 μετζήτια) γυρνάει στὸ σχολεῖο καὶ τὰ μοιράζει στοὺς δασκάλους.

Τὸ σχολικὸ ἔτος 1901-1902 βρίσκει στὴ διεύθυνση τῶν σχολείων (ἐπικράτησε νὰ θεωρεῖται ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἀρρεναγωγείου καὶ διευθυντὴς ὅλων τῶν σχολείων) τὸ θεολόγο **Χρυσόστομο Παπαθεοδώρου**, γιὸ τοῦ ἱκανότατου κληρικοῦ Παπαθεοδώρου, ἀπόφοιτο τῆς Ἱερατικῆς σχολῆς Χάλκης. Ὁ Χρυσόστομος, ποὺ ἦταν καὶ δεινότατος ἱεροκήρυκας ἔμεινε στὴ διεύθυνση ἴσαμε τὸ 1904. Τὸν διαδέχτηκαν γιὰ μικρὸ διάστημα ὁ **Γ. Βογὰς** καὶ ὁ **Κ. Αἰναδζόγλου**.

Τὸ 1906 πάλι πανηγύρι στὴ Σπάρτη. Ὁ Χαραλάμπης Ἡλιάδης γιορτάζει τὰ 25 χρόνια του ὡς δάσκαλος! Ἐδῶ ὅμως θὰ δώσω τὸ λόγο στὸν ἀνταποκριτὴ τοῦ «Ξενοφάνη» στὴ Σπάρτη, τὸ γεωπόνον Κ. Σεραφετινίδη νὰ κάνει μὲ τὸ στῦλ τῆς ἐποχῆς τὴν περιγραφή. Κι ἂς μεταφερθοῦμε ὅλοι ἐμεῖς νοερά ὀγδόντα χρόνια νωρίτερα:

«...Ἀπὸ πρωΐας ἤχουν οἱ κώδωνες τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδείων προσκαλοῦντες τοὺς πιστοὺς ἐν ᾗ ἐτελεῖτο συλλειτουργία πρὸς τιμὴν τοῦ ἑορτάζοντος. Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ προσῆλθον ἡ Δημογεροντία ἐν σώματι καὶ τὸ ἄνθος τῆς κοινότητος ὡς καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἱεροψάλται τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Τιμητικὴ δὲ συνοδεία ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τοῦ διδασκαλικοῦ σωματείου καὶ ἄλλων χρηματισάντων μαθητῶν τοῦ ἑορτάζοντος παρέλαβεν ἐκ τῆς οἰκίας καὶ συνώδευσεν αὐτὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν· μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν ἡχούντων τῶν κωδῶνων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ προηγουμένων ἐν λόχοις μαθητῶν καὶ μαθητριῶν ἀπασῶν τῶν σχολῶν καὶ τῶν ἱερέων ἐν λιτανείᾳ συνώδευσε τὸν ἑορτάζοντα τὸ πυκνὸν ἐκκλησίασμα εἰς τὸ Ἀρρεναγωγεῖον, οὗτινος τὴν εὐρεΐαν αἴθουσαν κατέλαβεν ἀσφυκτικῶς· σπανίως οὐτε καὶ εἰς σχολικὰς ἑορτάς παρετηρήθη τοσαύτη συρροή.

Μετὰ τὴν νενομισμένην ἱεροτελεστείαν προσηνέχθη καφῆς εἰς πάντας μεθ' ὃ ἡγέρθη πρῶτος ὁ πανοσιολ. Ἀρχιμανδρίτης καὶ Ἀρχιεπίτροπος πρόεδρος δὲ τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Φιλοπτώχου ἀδελφότητος κ. Μελέτιος προσφωνήσας τὸν ἑορτάζοντα κολακευτικότατα καὶ ἐκφράσας τὴν εὐαρέσκειαν καὶ εὐγνωμοσύνην τῆς Κοινότητος ἐπὶ τῇ ἀόκνῳ καὶ καρποφόρῳ εἰκοσιπενταετῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ καὶ τῇ ὑπὲρ τῆς ἀδελφότητος, ἧς τυγχάνει γραμματεὺς ὠφελιμωτάτῃ ἐργασίᾳ αὐτοῦ, ἐπιδόσας ἐντέλει καὶ ψήφισμα τῆς Κεντρικῆς. Ὑπὸ ὁμοιον πνεῦμα προσεφώνησε διὰ καλλιτεχνικοῦ ὄντως καὶ μεστοῦ βαθειῶν ἐννοιῶν ἐγκωμίου ὁ πρόεδρος τῆς Ἐφορίας, ὁ ἀξιότιμος κ. Δ. Βασιλειάδης ἱατρός· εὐθὺς κατόπιν ἐγερθεῖς ὁ ἐκ τῶν ἐφόρων κ. Μ. Γαβριηλίδης ἱατρός ἀνέγνωσε καὶ ἀπέδωκε ψήφισμα ἀναρτήσας ἐπὶ τοῦ στήθους αὐτοῦ τὸ δῶρον τῆς Ἐφορίας, κομψὸν χρυσοῦν ὀρολόγιον μεθ' ἀλύσεως. Κατόπιν προσεφώνησεν ὁ πρόεδρος τῆς Δημογεροντίας ἀξιότιμος κ. Ἐλεήμων Δαμιανίδης ἱατρός ἐπιδόσας καὶ ψήφισμα. Ἐπειτα ὑπὸ χοροῦ ψαλτῶν ἐψάλη ἐμμελέστατον ᾄσμα συντεθὲν καὶ μελοποιηθὲν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου κ. Γρηγορίου Δημητριάδου, ὅστις καὶ ἐπέδωκεν ἀντίγραφον αὐτοῦ μετὰ καταλλήλου προσλαλιᾶς.

Κατόπιν προσεφώνησαν κατὰ σειράν ὁ διευθυντής Ἀρρεναγωγείου κ. Κ. Ἀϊδανζόγλου ἐπιδόσας καὶ ψήφισμα τοῦ διδασκαλικοῦ συλλόγου, ἡ διευθύντρια τοῦ Παρθεναγωγείου κ. Μ. Σεραφεινίδου καὶ ἡ νηπιαγωγὸς κ. Κλ. Ἀποστολίδου ἐμμέτρως. Τελευταῖον εἰς τῶν μαθητῶν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, μετὰ προσλαλιὰν ἐπέδωκεν ἀνθοδέσμην τῷ ἐορτάζοντι, ὅστις συγκεκινημένος βαθύτατα καὶ δακρύων ἔμπλεους τοὺς ὀφθαλμούς, καίπερ ἀδιάθετος, παρῆλθε πρὸ τοῦ ἀκροατηρίου καὶ ἐπὶ τετάρτου ὥρας κατεκλήλησεν αὐτὸ διακοπτόμενος ὑπὸ χειροκροτημάτων ἐκφράσας τὴν βαθυτάτην αὐτοῦ εὐγνωμοσύνην τῷ τε Ἐφορεῖᾳ καὶ τοῖς προλαλήσασιν πᾶσι καὶ διὰ συγκινητικῶν καὶ εὐστόχων ἀποστροφῶν παραστήσας τὴν ἀνεκτίμητον ἀξίαν τῶν παρασχεθέντων δειγμάτων ἐκτιμήσεως καὶ ἀγάπης ὑπὸ τῆς Κοινότητος...».

Κατασυγκινημένος ὁ δάσκαλος πῆρε τὸ λόγο νὰ εὐχαριστήσῃ. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ δοῦμε μερικὰ μικρὰ ἀποσπάσματα: «...Τὶ δὲ νὰ εἶπω περὶ τῶν κολακευτικωτάτων καὶ εὐνουστάτων ψηφισμάτων, ἅτινα ὡς μικρὰ τις ἐκθεσις συνηρμολογήθη ἐπὶ τῆς τραπέζης ταύτης; Διὰ πάντα ἄλλον οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουσι δι' ἐμὲ ὁμοῦς ταῦτα, ὡς καὶ ἡ εὐσημος ἡμέρα αὕτη ἔχουσιν ἀξίαν ἀνυπολόγιστον. Ναί, περιφρονῶ σήμερον τὸν πλουσιώτατον ἔμπορον, τὸν εὐπορώτατον βιομήχανον, τὸν σωρεύοντα τὰ πλούτη μόνον δι' ἑαυτόν· δὲν ἀλλάζω τὴν ὅλην ζωὴν τοῦ τοιοῦτου πρὸς τὴν μοναδικὴν μὲν ἴσως ἀλλ' ἀθάνατον δι' ἐμὲ ταύτην ἡμέραν, δὲν ἀλλάζω τὸν ὅλον πλοῦτον πρὸς τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ χάρτου τὰ παρατεθειμένα ἐπὶ τῆς τραπέζης... Εὐχαριστῶ καὶ τὴν ἐπιτροπὴν τῶν πρώην μαθητῶν μου· ἐν τῷ προσώπῳ αὐτῶν χαιρετίζω καὶ ἀσπάζομαι νοερῶς πάντας (μαθητές του ἦσαν θεολόγοι, γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, δάσκαλοι, γεωπόνοι, ἔμποροι καὶ ὑπάλληλοι στὴ Σπάρτη, στὸ Βουρδούρι, στὴν Πόλη, τὴ Σμύρνη, τὸ Ἰκόνιο, τὴ Μερσίνη, τὰ Βουρλά κλπ.)... Σὺ, δέ, Θεὲ ἐπουράνιε, Θεὲ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ τοῦ ἐλέους, ἐπίβλεψον ἐπὶ τὴν ὁμήγυριν ταύτην καὶ εὐλόγησον· δώρησον αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ἀποῦσιν πᾶσιν, ἵνα εὐτυχήσωσιν τέκνων φιλοστόργων καὶ ἐναρέτων, πολιτῶν χρησίμων τῇ τε πολιτεῖᾳ καὶ τῷ Γένει· ἐμὲ δὲ ἀξιώσον ὅπως δυνηθῶ ἔτι καρποφορώτερον, ἔτι περισσότερον ν' ἀνταποκριθῶ εἰς τὴν τόσην εὐνοίαν, εἰς τὴν τόσην ἐκτίμησιν τῶν ἐκτός τε καὶ ἐντὸς τῆς πεφιλημένης μου γενετείδας».

Ἀπὸ τὸ ὄφος φαίνεται καὶ ἡ δύναμη τοῦ λόγου καὶ τὸ βάθος τῆς μόρφωσης. Τέτοιοι ἦσαν οἱ δάσκαλοι τῆς Σπάρτης. Καὶ καλύτεροι...

Ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἔτος 1906-1907 διευθυντὴς ἀνάλαβε ὁ ἀρχιμανδρίτης **Μελέτιος Χρηστίδης**, ἀπόφοιτος τῆς Ἱερατικῆς σχολῆς Χάλκης. Ὁ Μελέτιος ἀποδέχτηκε πρόσκληση τῶν ἐφόρων κι ἀνταποκρίθηκε καὶ στὴν ἐπιθυμία τοῦ θείου του, ἀρχιμανδρίτη, Μελετίου ὀνομαζομένου κι αὐτοῦ, νὰ βοηθήσῃ μὲ τίς γνώσεις του καὶ τὸ κύρος του τὰ σχολεῖα τῆς πατρίδας του. Μιλοῦμε βέβαια γιὰ τὸν κατοπινὸ Ἐπίσκοπο Πατάρων καὶ τιτουλάριο Μητροπολίτη Μελέτιο, τὸν ἅγιο τῶν Πισιδῶν, ποὺ λατρεύτηκε ὅσο κανένας ἄλλος γιὰ τὴν πραγματικὰ ἁγία ζωὴ του, τίς τρομερὲς δοκιμασίες ποὺ τράβηξε, τὴν ἐξορία καὶ τὰ βάσανα, ποὺ ὁμοῦς δὲν ἔκαμψαν τὴν ἀ-

παρασάλευτη πίστη του και τη μέχρι αυτοθυσίας αγάπη του για το ποίμνιό του. Είναι γνωστό ότι εξορίστηκε κι αυτός, αν και επίσκοπος, στα βάθη της Ανατολίας, ότι βάδισε γυμνόπους και ρακένδυτος την αυχμηρή χώρα του μαρτυρίου, την ώρα της μεγάλης οδύνης, κι ότι, όταν γύρισε πιά αργότερα απ' όλους (1924) στην Ελλάδα, έμεινε πένης κι άσκητης στη Νέα Ίωνία, χωρίς να δεχτεί τίτλους και μισθούς, για να μην απομακρυνθεί από τους πατριώτες του. Το ότι στά 50 χρόνια της ιερωσύνης του (1963) τον τίμησε ή Ακαδημία Αθηνών, ή Εκκλησία της Ελλάδας και φυσικά οί συμπατριώτες του Σπαρταλήδες στη Νέα Ίωνία είναι γνωστό και είναι το ελάχιστο που μπορούσε να γίνει γι' αυτόν.

Για το δεσπότη Μελέτιο θαζιζε, νομίζω, να γραφεί ξεχωριστή μονογραφία, όπως το ίδιο θαζιζε να γραφτεί και για έναν άλλο μεγάλο Σπάρταλη κληρικό, τον **Παπαϊ-ωακεΐμ Πεσματζόγλου**, που διατέλεσε αρχιερατικός Επίτροπος Σπάρτης, τον Μωυσή των Πισιδών, που οδήγησε 700 τόσες οικογένειες, δλο γυναικόπαιδα και γερόντους, μετά την Καταστροφή, στην Ελλάδα κι ίδρυσε την πόλη της Νέας Ίωνίας.

Στά 1910 ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος Χρηστίδης χειροτονήθηκε από το μητροπολίτη Κωνσταντίνο ως Βοηθός Επίσκοπος Πισιδίας με τον τίτλο «Άγιος Πατάρων». Όπως ήταν επόμενο παραιτήθηκε από τη διεύθυνση, που την ανάλαβε ο φιλόλογος **Νικόλαος Ματσής** (κατοπινά γυμνασιάρχης στη Μακεδονία) επί των ημερών του οποίου το Άρρεναγωγείο πήρε και νέα προαγωγή κι έγινε 9τάξιο. Το Παρθεναγωγείο, πάντα κάτω από τη διεύθυνση της Μελπομένης Σεραφετινίδου εξακολουθούσε να λειτουργεί ως 6τάξιο, τη διεύθυνση του Νηπιαγωγείου είχε τώρα ή **Ρωζάνη Σαρόγλου**, ενώ του Παραρτήματος του Εμρίου ή **Σάρρα Μαριστάνογλου**. Η λειτουργία όλων των σχολείων φτάνει σέ ζηλευτά επίπεδα. Οί σχολικοί έφοροι με υπεράνθρωπες, είν' ή αλήθεια, προσπάθειες επιτυχαίνουν να συγκεντρώσουν τ' απαραίτητα χρήματα για ν' αντιμετωπιστούν τὰ τεράστια έξοδα (μισθοί δασκάλων, συντήρηση κτιρίων, μισθοί βοηθητικού προσωπικού, βιβλία για τούς φτωχούς μαθητές κλπ.), που ξεπερνούν τις 1.000 τουρκικές λίρες τὸ χρόνο!

Φτάσαμε στη σχολική χρονιά 1913-1914. Είναι τὸ πιο ψηλὸ σημεῖο τῆς ἀκμῆς. Τὸ ζενίθ. Καλεῖται ἀπὸ τὸ Αἰδίι ο **Πέτρος Σεραφετινίδης**, φιλόλογος, ν' ἀναλάβει τὸ Άρρεναγωγείο. Είναι Σπάρταλης κι ἔχει δουλέψει λίγο καιρὸ καὶ ὡς δάσκαλος. Ἡ ἐφεσή του ὁμως γιὰ ἀνέλιξη τὸν φέρνει γρήγορα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ὅπου τελειώνει τὴ φιλοσοφικὴ σχολή. Μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς διεύθυνσης ἀπὸ τὸν Π. Σεραφετινίδη γίνεται καὶ ἡ προαγωγή τοῦ 9ταξίου σχολείου σέ 10τάξιο! Ἔτσι ὁ τελειόφοιτος τῆς Ἀστικῆς σχολῆς ἤθελε μόνο ἓνα χρόνο νὰ σπουδάσει ἀκόμη στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ πάρει τὸ ἀπολυτήριό τοῦ Γυμνασίου. Κι ἦταν 14 τόσοι μαθητές, αὐτοὶ ποὺ γράφτηκαν στὴ 10η τάξη. Προσπάθησα νὰ μάθω τὰ ὀνόματα τῶν 14 τῆς Δέκατης τάξης. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κ. Γαβριήλ Τσακίρη καταγράφηκαν, ὄχι ὅλοι δυστυχῶς, ἀλλὰ οἱ μισοί: Γαβριήλ Τσακίρης, Ἰππ. Πατσόγλου, Ἐπαμ. Σπ. Παπά-ζογλου, Ζαχ. Ἐβρένογλου, Λεων. Χατζηασλάνογλου, Ἀρτέμιος Κιοτσέκογλου, Χρήστος Ἀρσλαμπαλόγλου.

Τὰ σχολειὰ τῆς Σπάρτης στελεχώνονται μὲ ἱκανότατους δασκάλους καὶ καθηγητές. Ὑπάρχουν φιλόλογοι, μαθηματικοί, θεολόγοι, καθηγητὲς τῶν Γαλλικῶν, τῶν Τουρκικῶν, τῆς Μουσικῆς, τῆς Γυμναστικῆς, τῶν Τεχνικῶν. Ὁ προϋπολογισμὸς τῆς Ἐφορείας φτάνει στὶς 1.200 λίρες Τουρκίας. Καί...

4) Τὸ Λυκόφως (1914-1922)

Στὶς 20 Ἰουλίου 1914 κηρύχτηκε ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μικρασίας. Ὅλοι οἱ ἄντρες ἐπιστρατεύθηκαν. Ὅσοι, καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ πολλοὶ δάσκαλοι, δὲν παρουσιάστηκαν στὸ στρατὸ κρίθηκαν ὡς φυγόστρατοι καὶ φυσικὰ δὲν μποροῦσαν νὰ μένουν στὴ θέση τους. Ἄλλοι κρυβόντουσαν στὰ πατάρια τῶν σπιτιῶν κι ἄλλοι ἐφευγαν στὴ Σμύρνη ἢ τὴν Ἀττάλεια. Φυγόστρατος κι ὁ Πετράκης Σεραφετινίδης. Ἀρχισαν διωγμοὶ κι ὁμαδικὲς ἐκτοπίσεις μὲ τὸ σύστημα τῶν ἐξοντωτικῶν «ταγματῶν ἐργασίας». Πολλοὶ χάθηκαν ἔτσι. Ἀνάμεσά τους κι ἓνας ἱκανότατος σχολικὸς ἔφορος καὶ σπουδαῖος ἐπιστήμονας, ὁ γιατρὸς **Δαμιανὸς Βασιλειάδης**, ποὺ πέθανε ἀπὸ τὶς κακουχίες τῆς ἐξορίας.

Ἀλλὰ ἡ χαριστικὴ βολὴ γιὰ τὴ Σπάρτη δόθηκε στὶς 20 τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους: ἔγινε ὁ φοβερὸς σεισμὸς, ποὺ εἶχε ὡς ἐπίκεντρό του τὴν πόλη. 320 Ἕλληνες καὶ περισσότεροι ἀπὸ 2.000 Τούρκοι θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν σπιτιῶν, ποὺ κατὰ ἑκατοντάδες κατάρρευσαν. Ἡ συνοικία τοῦ Ἐπάνω Μαχαλᾶ πλήγηκε περισσότερο. Σχεδὸν ἰσοπεδώθηκε. Ἐπὶ μῆνες οἱ κάτοικοι ἐζησαν ἐντρομοὶ σὲ σκηνές.

Τὰ πράγματα γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση στὶς τόσο κρίσιμες αὐτὲς ὥρες ἀντιμετωπίστηκαν ἀπὸ δυὸ προσωπικότητες τῆς Σπάρτης: τὸν Παπαῖωακεῖμ Πεσματζόγλου καὶ τὴ διευθύντρια τοῦ Παρθεναγωγείου, τὴ Μελπομένη Σεραφετινίδου. Τὸ Ἀρρεναγωγεῖο εἶχε πάθει μεγάλες ζημιές, ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐξοικονομηθοῦν αἰθουσες, ἐνῶ παράλληλα ἔπρεπε μὲ κάθε πλάγιο τρόπο νὰ βρεθεῖ δυνατότητα ἐπισκευῆς του. Δάσκαλοι ἄρρενες δὲν ὑπῆρχαν. Τὸ βάρος τὸ ἐπωμίστηκαν οἱ δασκάλες, ποὺ σύμπτυξαν τὰ τμήματα σὲ συνδιδασκαλίες κι ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν.

Ἀλλὰ γρήγορα Παπαῖωακεῖμ καὶ Μελπομένη (ἐκκλησιὰ καὶ σχολειό) βρέθηκαν στὴ φυλακὴ. Αἰτία: ἐπισκευὴ τοῦ Ἀρρεναγωγείου. Πρόφαση: ἡ διαταγὴ νὰ μὴ γίνεται καμιὰ ἐργασία ἐπισκευῆς στὰ κτίρια, ὥστε νὰ φτιαχτεῖ καινούργιο σχέδιο στὴν πόλη.

Ἡ Μελπομένη ἀποφυλακίστηκε γρηγορότερα. Ὁ παπὰς ἔπρεπε νὰ περιμένει νὰ πληρωθεῖ ἓνα σεβαστὸ ποσὸ γιὰ πρόστιμο κι ἔτσι βγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ. Τὸ Νοέμβρι τοῦ 1918 κηρύχτηκε ἡ Ἀνακωχή. Ὁ πόλεμος εἶχε τελειώσει μὲ τὴν Τουρκία νικημένη. Ἀγγλοὶ καὶ Ἴταλοὶ ἀξιωματικοὶ περνοῦσαν ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἡ Κοινότητα θέλησε νὰ δείξει τὴ δύναμή της: ὀργάνωσε λοιπὸν μνημόσυνο γιὰ τοὺς 600 τόσους Σπαρταλῆδες, ποὺ εἶχαν ἀφήσει τὴν τελευταία τους πνοὴ στὰ ἀπαίσια Ἑργατικὰ τάγματα. Κι ὄρισε ὡς ἐκκλησιὰ ὄχι τὴ Μητρόπολη ἀλλὰ τὴν ἀκρινὴ

Κοίμηση τοῦ Ἑμριού, ὥστε νά σχηματιστεῖ μιὰ πομπή (παρέλαση) ἀπὸ τὰ σχολεῖα (Παρθεναγωγεῖο-Νηπιαγωγεῖο) ἴσαμε ἐκεῖ, πού ἀπαιτοῦσε κανονικὴ πορεία μισῆς ὥρας!

Τὰ αὐγινὰ καμπανοκρούσματα τῶν ὀχτῶ σὲ λειτουργία ἐκκλησιῶν μάζεψαν γρήγορα στὸ χῶρο ἐκκίνησης ὅλην τὴν Κοινότητα. Παρὼν ὅλος ὁ κλῆρος, παρόντες οἱ δημογέροντες, οἱ δάσκαλοι, οἱ μαθητές καὶ οἱ μαθήτριες, ὁ λαός. Λάβαρα, δίσκοι μὲ κόλυβα, τριάντα στέφανοι μὲ μαῦρες κορδέλες, μαῦρες σημαῖες! Στὰ μαῦρα τὰ κορίτσια τοῦ σχολείου!

Στὴν Κοίμηση ψάλθηκε ἡ ἐπιμνημόσυνη δέηση κι ἀκολούθησαν πύρινοι πανηγυρικοί. Μίλησε ὁ Πετράκης Σεραφετινίδης, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημογεροντίας, ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος!

Δείχναμε τὴ δύναμή μας καὶ οἱ Τοῦρκοι κρατοῦσαν... σημειώσεις.

Μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου ὁ Σεραφετινίδης ξαναγύρισε στὴ θέση του γιὰ πολὺ λίγο ὁμῶς. Φλογερὸς πατριώτης, καθὼς ἦταν, ἔβγαλε ἓναν ἐνθουσιώδη λόγο στὴ γιορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου, πού ξεπερνοῦσε κάθε ὄριο ἀνοχῆς, θὰ ἔλεγα, τῶν Τούρκων τοὺς ὁποίους κάμποσο κατάφερναν μὲ διάφορους συγκεκαλυμμένους τρόπους νά ξεγελοῦν οἱ Ἕλληνες. Ἀποτέλεσμα νά διαταχτεῖ ἡ σύλληψή του. Γιὰ νά τὴν ἀποφύγει ἔφυγε στὴ Σμύρνη, ὅπου ἴσαμε τὴν Καταστροφὴ ὑπηρετήσε στὸ Κεντρικὸ Παρθεναγωγεῖο καὶ τὸ Λύκειο Ἀρώνη. (Μετὰ τὸ 1922 ὑπηρετήσε στὴ Χαλκιδικὴ καὶ ὡς γυμνασιάρχης ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν Κομοτινὴ. Στὴ διετία 1933-35 μετατέθηκε στὸ Π. Φάληρο, ἀπ' ὅπου ὁμῶς τὰ βενιζελικά του φρονήματα τὸν ἔφεραν μὲ δυσμενὴ μετάθεση στὸ Βιάνο τῆς Κρήτης. Πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ 1943. Τὸ ἔργο του ἐπάξια συνέχισε ἡ θυγατέρα του Εὐγενία Σεραφετινίδη, πού γεννήθηκε στὴ Σπάρτη, ἀλλὰ βέβαια σταδιοδρόμησε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔφτασε κι αὐτὴ στὸ βαθμὸ τοῦ Λυκείαρχου).

Στὰ 1919 τὸ Ἀρρεναγωγεῖο εἶχε πιά μείνει ὀρφανό. Βέβαια δάσκαλοι καὶ δασκάλες δὲν ἔλειπαν. Ὑπῆρχαν καὶ υπηρετοῦσαν τότε ἀξιόλογοι δάσκαλοι. Ἦταν ὁ θεολόγος παπα-δάσκαλος **Νικόλαος Παπανδρέου**, ὁ βαθὺς γνώστης τῆς Ἑκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἀπόφοιτος τῆς Σχολῆς τῆς Πάτμου **Στέφανος Παπαχαρίτωνας** (ὁ γιὸς του Χαρίτωνας, πού γεννήθηκε στὴ Σπάρτη σταδιοδρόμησε ἀντάξιά του στὴν Ἑλλάδα φτάνοντας στὸ βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ Μέσης Ἑκπ/σεως), ὁ ἀπόφοιτος τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου τῆς Σάμου **Ἰορδάνης Δημητριάδης**, πού ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ δίδασκε καὶ Τουρκικά (μετὰ τὴν Καταστροφὴ βοήθησε πολὺ στὴν ὀργάνωση Συλλόγου Σπαρταλῆδων ἀναλαβαίνοντας ἀρχικὰ τὴν προεδρία), ὁ πολὺ δυνατὸς στὰ Μαθηματικὰ κομψότατος καὶ γλωσσομαθὴς **Νικόλαος Σταυρίδης**, ἀκόμα ὁ **Νικόλαος Σεκερτζόγλου** (Δημητριάδης), πού χάρις στίς γνώσεις του πάνω στὴν Τουρκικὴ γλῶσσα ὅταν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα διορίστηκε Ἐπιθεωρητῆς Μουσουλμανικῶν σχολείων στὴν Ξάνθη, ἡ **Ἀνθούσα Ἀσλαμπαλόγλου** ἡ ὁποία δούλεψε 6-7 χρόνια καὶ μιὰ περίφημη δασκάλα, πού εἶχε σπουδάσει ὡς ὑπότροφος τῆς Κοινότητος στὸ Ἀρσάκειο τῆς Ἀθήνας, ἡ **Εὐθαλία Οὐλκέρογλου** (πού ἄφησε ἐ-

ποχή για τὸ ἔργο της καὶ μετὰ τὴν Καταστροφή σὲ σχολειὰ τῆς Νέας Ἰωνίας), τ' ἀδέλφια **Παναγιώτης καὶ Νικόλαος Πατσόγλου**.

Τώρα ποιὸς ν' ἀναλάβει τὴ διεύθυνση; Ποιὸς νὰ διδάξει Ἀρχαῖα καὶ Μαθηματικά; Εὐτυχῶς ὑπῆρχε ἓνας, πὺ εἶχε ἔρθει δυὸ τρία χρόνια πρὶν μὲ «Ἀριστα» ἀπὸ τὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης καὶ σ' αὐτὸ τὸ διάστημα, ὅσο δὲν ἦταν ἀκόμη 20 χρονῶν, δίδασκε στὶς μεγάλες τάξεις Ἀρχαῖα καὶ Μαθηματικά. Ἦταν ὁ γιὸς τοῦ Κυριάκου, ὁ **Γαβριήλ Τσακίρης**.

Τὰ μάτια τῶν παλιῶν δασκάλων, καὶ δικῶν του ἄλλωστε δασκάλων, ὅπως διηγίεται ὁ ἴδιος ἔπесαν ἐπάνω του. Τί μποροῦσε νὰ κάνει; Πῶς ν' ἀρνηθεῖ; Ἔτσι ἀνάλαβε καθήκοντα διευθυντῆ ὁ Γαβριήλ διδάσκοντας Ἀρχαῖα, Φυσικά, Μαθηματικά στὴν 8η καὶ 9η τάξη.

Πόσο λίγο ὅμως κράτησε κι αὐτό. Τὸ Μάϊο τοῦ 1921 διατάχτηκε ἡ ἐξορία τοῦ ἀντρικοῦ πληθυσμοῦ, ἡλικίας 15 ἴσαμε 70 ἐτῶν, στὰ βάθη τῆς Ἀνατολίας, μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴν ἐξόντωσή του. 1.800 περίπου ἄντρες ἐκπατρίστηκαν κι ἀνάμεσά τους ὁ Γαβριήλ Τσακίρης, ὁ πατέρας τοῦ Κυριάκου, οἱ μαθητές τους, ὅλοι.

Ἀλλὰ ἀξίζει, νομίζω, τὸν κόπο νὰ δοῦμε ἀπὸ πρὶν κοντὰ τὰ δραματικὰ τρία τελευταῖα χρόνια, ὅταν ἀναβε τὸ ἐλληνικὸ καντίλι στὴν Ἀνατολή.

Τὴν 1η Μαΐου 1919 ἀποβιβάζεται ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς στὴ Σμύρνη μέσα σὲ ἓνα ἀξέχαστο, γιὰ ὅσους τῷζισαν πανηγύρι χαρᾶς κι ἐθνικῆς ἐξαρσης. Γίνεται ἡ κατοχὴ στὸ κομμάτι τῆς Ἰωνίας, πού, γιὰ τόσο λίγο, μπόρεσε ν' ἀναπνεύσει ἐλεύθερα.

Οἱ Σπαρταλῆδες ἀναθάρρησαν. Ὁ ἓνας ἀσπαζόταν τὸν ἄλλο μὲ τὴ φράση: «ἐρχονται, ἐρχονται».

Στὰ σχολειὰ οἱ γιορτὲς τῆς λήξης τῶν μαθημάτων ἐπαιρναν ἐντονο ἐθνικὸ χρῶμα. Οἱ ἀπαγγελίες, τὰ τραγούδια μιλοῦσαν καθαρά πιά κι ἐξω ἀπὸ τὰ δόντια γιὰ Ἑλλάδα. Κάποιος μαθητὴς ἀπάγγελνε τὸ ποίημά του κρατώντας τὴ γαλανόλευκη. Ποιὸς ὑπολόγιζε τοὺς Τούρκους! Ἐτοιμαζόταν θεατρικὴ παράσταση μὲ τὴν «Κρυστάλλω» καὶ τὸ θέμα τῆς ἱδρύσεως τῆς Σπάρτης. Οἱ Σύλλογοι τῆς πόλης εἶχαν ἐτοιμάσει τεράστιες σημαῖες καὶ περίμεναν νὰ τίς ὑψώσουν.

Στὴ Σμύρνη, πὺ ἐπλεε σὲ πελάγη ἀτέλειωτης μέθης καὶ παραληρήματος, ἡ παροικία τῶν Πισιδῶν κινήθηκε δραστήρια γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐπέκταση τῆς ζώνης ἐλληνικῆς παρουσίας μέχρι καὶ τῆς Σπάρτης. Εἶχε ἱδρύσει καὶ Σύλλογο Σπάρτης Πισιδίας στὸν ὁποῖο σημαντικὸ ρόλο εἶχε διαδραματίσει ἀρχικὰ ὁ δευτερότοκος γιὸς τοῦ Χαράλαμπου Ἡλιάδη **Περικλῆς Ἡλιάδης** (ὅταν κατάφυγε στὴν Ἑλλάδα ἔφτασε στὸ βαθμὸ τοῦ Ἐπιθεωρητῆ Δημοτ. σχολείων. Μετὰ ἔγινε καὶ Βουλευτής). Ἐτοίμασε ὑπομνήματα, παρουσίασε μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πισιδίας καὶ προσδοκοῦσε⁹.

Ἀλλὰ φυσικὰ καὶ οἱ Τούρκοι μπροστὰ σ' αὐτὰ τὰ γεγονότα δὲν ἔμειναν μὲ σταυρωμένα χέρια. Χιλιάδες ἄτακτοι ὁργανώνουν συμμορίες καὶ τρομοκρατοῦν τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμούς. Στὴν περιοχὴ τῆς Σπάρτης δρᾷ ὁ τρομερὸς Ντεμιρτζὴ Μεχμέτ Ἐφέ, πὺ μὲ τοὺς φόνους καὶ τίς ληστεῖες σπέρνει τὸν πανικὸ.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μὲ τὴ σὺφρονα τακτικὴ τοῦ Παπαῖωακείμ καὶ τῶν ἄλλων Δημογερόντων ἡ Σπάρτη γλίτωσε τὴ μεγάλη σφαγὴ.

Ἀξίζει ἐδῶ ν' ἀφηγηθοῦμε σὲ συντομία τὰ γεγονότα, ποὺ ὁδήγησαν στὸ μαρτύριο τοῦ Σπάρταλη Ἐφορου **Δαμιανοῦ Καχραμάνογλου** ἀνήμερα τῶν Φώτων τοῦ 1920.

Δυὸ Τοῦρκοι φανατικοὶ μισέλληνες ὁ Ταχίρ Πασᾶ ζαδὲ Χαβούζ Βέη κι ὁ Τουργούτ Βέης ἐξυφαίνουν μιὰ συνωμοσίᾳ. Καταδίδουν στὸν Ἐφὲ ὅτι οἱ Σπαρταλῆδες κινοῦνται γιὰ νὰ καλέσουν τὸν Ἑλληνικὸ στρατὸ κι ἔχουν κάποιο κρυπτογραφικὸ γράμμα, ποὺ μέσα σὲ χαλιὰ στάλθηκε πρὸς τὴ Σμύρνη καὶ εἰδοποιοῦσε ὅτι εἶναι εὐκαιρία τώρα ποὺ οἱ ντόπιοι ἀρχηγοὶ Δεμιρτζῆ Μεχμέτ Ἐφὲ καὶ Γιουρούκ Ἀλῆς βρίσκονται σὲ διάσταση νὰ προχωρήσει ὁ στρατὸς πρὸς τὰ ἐνδότερα. Οἱ Σπαρταλῆδες θὰ ἦταν ἐτοιμοὶ ἔχοντας 300 ὄπλα καὶ 2 μυδραλλιοβόλα! Τὸ γράμμα αὐτὸ βρέθηκε τάχα σὲ δέμα χαλιῶν τοῦ Δαμιανοῦ Καχραμάνογλου. Ὁ Δεμιρτζῆ ἀφρίζοντας διατάζει γενικὴ σφαγὴ! Στιγμὲς φοβερῆς ἀγωνίας! Συλλαμβάνονται ἀμέσως ὁ Δαμιανὸς καὶ ὁ γιὸς του. Μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ νέου σκοτώνουν μὲ ρόπαλα τὸν πατέρα τὸ βράδυ τῆς ἡμέρας τῶν Φώτων!

Ὁ θεῖος μου Κοσμᾶς Νικολαΐδης, μοῦ ἔλεγε ὅτι στὸ τελευταῖο τοῦ ταξίδι στὴ Σπάρτη ἔκανε μιὰν ἐρευνα καὶ διαπίστωσε ὅτι τὸ πτώμα τοῦ μάρτυρα Δαμιανοῦ ρίχτηκε στὴ μεγάλη φωτιὰ τοῦ Μπέη-χαμάμ.

Ἀλλὰ δὲν σταματοῦν ἐδῶ οἱ τσέτες τοῦ Ἐφὲ. Φυλακίζουν 150 ἑγκριτοὺς κατοίκους καὶ βασανίζουν ἀνελέητα τὸ γιὸ τοῦ Δαμιανοῦ καθὼς καὶ τὸ συνέταιρό του, τὸ Ν. Θεμελίδη, καὶ τὸ γιὸ του. Ἐξαπολύεται κύμα διώξεων, ἐρευνῶν στὰ σπίτια καὶ τρομοκρατίας! Ὅπλα δὲ βρίσκονται (ἴσως γιὰ τὴν καλὰ κρυμμένα), ἀλλὰ καλοῦνται στὸ σπίτι τοῦ ἀρχισέτῃ ὅλες οἱ κεφαλὲς τῆς Σπάρτης. Ὁ Παπαῖωακείμ Πεσματζόγλου εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μαζί του ὅλοι οἱ ἱερεῖς (Νικόλαος Παπανδρέου, Εὐστάθιος Μηναιδῆς, Νικόλαος Παντελίδης), οἱ Δημογέροντες καὶ Ἐφοροὶ (Χρηστίδης, Τσακίρης, Ταρακτσόγλου, Ἑλλέζογλου, Διαμαντόγλου, Πατσόγλου, Στύλογλου) καὶ οἱ Μουχτάρηδες (Μωραλόγλου, Β. Ἑλλέζογλου, Κουϊκόγλου, Ἀλαγιαλόγλου, Φιλόσογλου, Πορόγλου). Τελικὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ γενναία στάση ποὺ κράτησαν ὅλοι μὲ πρῶτους τὸ γιατρὸ Νικ. Ταρακτσόγλου καὶ τὸν Παπαῖωακείμ ἡ ὑπόθεση θεωρήθηκε λήξασα κι ἡ γενικὴ σφαγὴ ἀποτράπηκε.

Στις 19 Γενάρη 1920 καίγεται, ἀπὸ ἄγνωστο λόγο (;) τὸ μεγάλο διδαχτήριό τοῦ Ἀρρεναγωγείου.

Ἀμέσως οἱ Σπαρταλῆδες βάζουν μπροστὰ γιὰ νὰ τὸ ξαναχτίσουν πιὸ σύγχρονο καὶ ἐπιβλητικὸ. Στὸ μεταξὺ τὰ παιδιὰ σκορπίζονται προσωρινὰ σὲ διάφορα σπίτια καὶ στὸ Παρθεναγωγεῖο.

Τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι τακτοποιοῦνται κάπως, καθὼς ἔχει ἐξοντωθεῖ ἡ συμμορία τοῦ Ἐφὲ ἀπὸ ἀπόσπασμα τῆς Κεμαλικῆς Κυβέρνησης.

Ὅμως νὰ τὸ θλιβερὸ μαντάτο: 14 τοῦ Μάη 1921 κοινοποιεῖται ἡ διαταγὴ τῆς Ἀγκυρας γιὰ τὸν ἐκτοπισμὸ τῶν ἀντρῶν, 15 ἴσαμε 70 χρονῶν!

Ἡ ζωὴ στὴ Σπάρτῃ ἐξαφανίζεται. Μένουν μόνο δύο-τρεῖς ἀνάπηροι ἄντρες, ἐλάχιστοι ὑπέργηροι, τὰ γυναικόπαιδα κι' ὁ Παπαῖωακείμ. Ὅπως εἶναι φυσικὸ τὰ σχολεῖα κλείνουν. Μερικὲς δασκάλες μαζεύουν τὰ μικρότερα παιδιὰ, γιὰ νὰ μὴ γυρνοῦν στοὺς δρόμους καὶ μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους ἀρχίζουν ν' ἀνασταίνουν τὰ Κρυφὰ σχολεῖα. Ἀγωνίζονται μ' ὅλη τὴ φλόγα τῆς ψυχῆς τους νὰ τὰ κρατήσουν κοντὰ στὴ θρησκεία καὶ τὸν ἑλληνισμό. Πολλὰ χρωστιοῦνται σ' αὐτὲς τὶς ἀπλές, ἴσως ὄχι πάντα ἰδιαίτερα μορφωμένες, ἀλλὰ σίγουρα γαλουχημένες μὲ τὴν ἀπέραντη ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα, τὸ ἔθνος, τὴν πίστη, δασκάλες τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ!

Καὶ φτάνουμε στὸν Αὐγουστο τοῦ 1922, ποὺ σήμανε καὶ τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς παρουσίας τῶν Χιλιετιῶν στὴν πέραν τοῦ Αἰγαίου Μεγάλῃ Ἑλλάδα. Ἔσπασε τὸ μέτωπο, θρυμματίστηκαν τὰ ὄνειρα μέσα σὲ ἓνα κατακόκκινο οὐρανό, ποὺ ἔβρεχε αἷμα κι ἀποκαΐδια.

Νοέμβρης τοῦ 1922: μιὰ μακριὰ θλιβερὴ πομπὴ Σπαρταλῆδων κινάει γιὰ τὴ σωτηρία. Μπροστὰ τὸ ραβδί τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐξόδου, τοῦ Μωυσῆ, τοῦ παπὰ Φῶτη τοῦ Καζαντζάκη, τοῦ Παπαῖωακείμ τῶν Πισιδῶν. Παραδίπλα ὁ χορὸς τῶν κλαυθμῶν κι' ὀδυρμῶν τῶν γυναικόπαιδων καὶ στίς τριόδους τὸ ἄγριο γιομάτο μίσος καὶ βουλημία γιὰ πλιάτσικο μάτι τοῦ Τούρκου. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν Ἀττάλεια καὶ πάρα πέρα γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τοῦτες τὶς λυγμικὲς ὥρες ἀξιότερες μου πέννες ἔχουν βουτηχτεῖ βαθιότερα στὸ μελάνι τῆς λογοτεχνικῆς καταγραφῆς. Θὰ ἦταν γιὰ τοῦτο μάταιο γιὰ μένα νὰ θελήσω νὰ τὶς περιγράψω. Ἀλλωστε καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐξοδο τῶν Σπαρταλῆδων, σὲ μορφὴ χρονικοῦ, ὑπάρχουν ἤδη ἀρκετὲς καταξιωμένες ἐργασίες, στίς ὁποῖες θὰ μπορούσε ν' ἀνατρέξει ὁ ἀναγνώστης¹⁰.

Καθὼς φτάνουμε στὸ κλείσιμο τοῦ Κεφαλαίου γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ παρουσίαση τῆς Ἑκπαίδευσης στὴ Σπάρτῃ εἶν' ἀπαραίτητο νὰ σημειώσουμε τοῦτο: ἀσφαλῶς οἱ δάσκαλοι, οἱ καθηγητές, οἱ νηπιαγωγοί, οἱ βοηθοί, ὅλοι ὅσοι τέλος πάντων κάποιο λιθαράκι ἔβαλαν γιὰ νὰ χτιστεῖ τό, κατὰ τὴ γνώμη μου, λαμπρὸ οἰκοδόμημα τῆς Παιδείας στὴν Πισιδικὴ αὐτὴ πόλῃ, δὲν ἦταν μόνο αὐτοί, ποὺ λίγο ὡς πολὺ, ἴσαμε τώρα ἀναφέρθηκαν. Χρειάστηκε πολὺς κόπος, ἀλήθεια, γιὰ νὰ μπορέσουμε ν' ἀνιχνεύσουμε μερικὰ ἀκόμη ὀνόματα, χωρὶς πάλι αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ ἐξαντλήσαμε τὸν πίνακα. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν ν' ἀναφέρουμε ἀκόμη τὸ **Γεώργιο Χατόγλου**, (σπουδαῖο μουσικό), τὴν **Κατίνα Χατζηαγάπογλου** καὶ τὴ **Φωτεινὴ Καλπουρτζή**, νηπιαγωγὸς ποὺ σπούδασαν στὴν περίφημῃ σχολὴ τῶν Φλαβιανῶν τῆς Καππαδοκίας, τὴν **Ἀνθούλα Γαβριηλίδου** (θυγατέρα τῆς ξακουστῆς χειραφετημένης Σπαρταλιάς **Πολυτ. Κιουρτσόγλου**, ποὺ πρώτη δίδαξε στὰ κορίτσια τῆς Σπάρτης τὴν τέχνη τοῦ χαλιοῦ καὶ παρασημοφορήθηκε γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ Σουλτάνο), τὸν **Εὐάγγελο Ἀξετσόγλου**, τὸν **Σπ. Κεραμέα** (γνωστὸ ὡς Μουράτ Τσομλεκτσόγλου), τὸ **Νίκο Χρησιτίδη**, τὴ νηπιαγωγὸ **Γεθσημανὴ Ἐσόγλου**, τὸν **Παῦλο Ἀγιάννογλου**, τὴν παλιὰ δασκάλα, ἀπὸ τὶς πρῶτες τὴν κυρὰ **Ἄννα Κετίκογλου**, τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γυμνασιάρχῃ, τὸ **Σταῦρο Σεραφετινίδη**, ποὺ ὑπηρέτησε λίγον καιρὸ ὡς δάσκαλος,

τὸ **Δ. Παπαγερασίμου**, τὴν ἀδελφὴ τῆς Ρωξάνης **Μαρία Σαρόγλου**, τὶς δυὸ πανέμορφες ἀδελφές ποὺ εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴν **Ὀλυμπία καὶ τὴν Ἄννα**, τὸν περίφημο γυμναστὴ **Πλάτωνα Ἡλιάδη**, γιὸ τοῦ Χαραλάμπε, αὐτὸν ποὺ ἔμαθε στὰ παιδιὰ τῆς Σπάρτης νὰ παίζουν ποδόσφαιρο, τὸν **Χεκίμογλους**, τὸν **Εὖστ. Κυλλέκογλου**, τὸν **Ἰορδάνη Κεστενόγλου**, τὸν ἄξιο φιλόλογο καθηγητὴ **Στ. Εὐστρατιάδη**, τὴ **Μαρία Βασιλειάδου**, τὴ νηπιαγωγὸ **Κλεονίκη Ἀποστολίδου**, τοὺς δάσκαλους τῶν Τουρκικῶν **Ἡλία Πατσόγλου** καὶ **Ἰορδάνη Χατζηδουρμούσογλου**, τὸ δάσκαλο τῶν Γαλλικῶν **Ἰωάννη Δογάνογλου**, τὸ **Διονύσιο Πάρλαλη** (ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Πάρλα), τὸν **Ἱπποκράτη Πατσόγλου**, τὴν **Αἰκατ. Χατόγλου** καὶ ἐνδεχόμενα ἐλάχιστους ἀκόμη γιὰ τοὺς ὁποίους, δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ στοιχεῖα.

Ἕνας σπουδαῖος Σπάρταλης ἐκπαιδευτικὸς, ὁ ὁποῖος ὁμως δὲ δίδαξε στὴ γενέτειρά του ἦταν ὁ μαθηματικὸς **Λουκάς Παυλίδης**. Τέλειωσε τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας καὶ δίδαξε στὸ Ὀμήρειο Παρθεναγωγεῖο τῆς Σμύρνης καὶ τὴ Σχολὴ Ἀρώνη (ὁ γιὸς τοῦ Κίμωνος Παυλίδης εἶναι σήμερα ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου). Στὴ Σπάρτη γεννήθηκε κι ὁ **Ἐφραίμ Σεραφετινίδης** (ἀδελφὸς τοῦ στρατηγοῦ Μανόλη), ποὺ ὑπηρέτησε στὴ Λῆμνο.

Στὴ Σπάρτη γεννήθηκε κι ἓνας ἀκόμη σπουδαῖος δάσκαλος: ὁ **Ἀντώνης Σαπουντζάκης**. Σπούδασε στὸ Διδασκαλεῖο τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης καὶ δίδαξε γιὰ λίγο στὸ Βουρδούρι καὶ τὴν Ἀττάλεια. Ἐδῶ στὴ Νέα Ἰωνία τῆς Ἀττικῆς ἱδρύσε στὰ 1927 τὸ πρῶτο ἰδιωτικὸ σχολεῖο, τὸν ὀνομαστό «Κάδμο», ποὺ σὲ πείσμα ὅλων τῶν ἀντιξοοτήτων λειτουργεῖ εὐδόκιμα, χωρὶς διακοπὴ, ἴσαμε σήμερα, διευθυνόμενος ἀπὸ τὸ γιό του κι ἐξάδελφό μου Χαράλαμπο Α. Σαπουντζάκη.

Ἐπιτρέψτε μου, δυὸ μόνο γραμμὲς ν' ἀφιερῶσω καὶ γιὰ τὸν πατέρα μου **Δαμιανὸ Σαπουντζάκη**, ποὺ κι αὐτὸς ἦταν δάσκαλος, ἀλλὰ ὄχι στὴ Σπάρτη. Τέλειωσε μὲ Ἀριστα τὴν Εὐαγγελικὴ καὶ δίδαξε λίγα χρόνια στὴν Ἀττάλεια. Ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα διατέλεσε διευθυντὴς Δημοτικῶν σχολειῶν στὴ Δράμα καὶ τὴ Ν. Ἐρυθραία. Μετὰ ἐργάστηκε μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του στὸν «Κάδμο».

Τὸ μέγεθος ὁμως, τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς Παιδείας, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὰ 200 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφὴ στὴ Σπάρτη Πισιδίας, δὲ φαίνεται φυσικὰ μόνον ἀπὸ ἓναν κατάλογο, ὅσο μακρὺς κι ἂν εἶναι αὐτός, ἐκπαιδευτικῶν (γηγενῶν ἢ ὄχι), ποὺ κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο βοήθησαν στὴν προκοπὴ τῆς.

Θὰ πρέπει νὰ παρουσιάσει κανεὶς καὶ τοὺς καρποὺς αὐτῆς τῆς δουλειᾶς, ὁπότε δὲ θάφταναν σελίδες ὁλόκληρες γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν τὰ ὀνοματεπώνυμα μόνον ἀνθρώπων τῆς ἐπιστήμης, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, ἀνώτατων δικαστικῶν, καθηγητῶν Πανεπιστημίων, ἀνώτερων διπλωματικῶν ὑπαλλήλων, βουλευτῶν, διοικητῶν ὀργανισμῶν, γιατρῶν, δικηγόρων, φαρμακοποιῶν, μηχανικῶν, καλλιτεχνῶν, βιομηχάνων, ἀνωτέρων στρατιωτικῶν, ποὺ ἔπесαν στὸ πεδίο τῆς τιμῆς, παλικαριῶν τῆς Ἀντίστασης, ἐπιτυχημένων ἐμπόρων καὶ οἰκονομολόγων, δημοσιογράφων, πρωτοπόρων στὸν κλάδο τοὺς τεχνιτῶν καὶ ἐπαγγελματιῶν, ὑπαλλήλων ποὺ ἄφησαν ὄνομα στὴν ὑπηρεσία τους.

Κι οί κατάλογοι αὐτοὶ θάταν ἀτέλειωτοι, ἄν, φυσικὰ καὶ δίκαια, θάπρεπε νὰ καταγραφοῦν καὶ ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς δεύτερης τουλάχιστον γενιᾶς, αὐτῆς ποὺ γεννήθηκε κι ἀνδρώθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ γονεῖς γεννημένους στὴ Σπάρτη τῆς Πισιδίας¹¹.

Ἀπὸ τὴ φύση τους ἀνήσυχοι, δραστήριοι καὶ ἐφευρετικοὶ οἱ Ἕλληνες κι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς διαβίωσης πεισματάρηδες, εὐέλικοι καὶ διπλωμάτες κατάφεραν σιγά-σιγά νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴν τύχη αὐτῆς τῆς Πισιδικῆς πόλης καὶ νὰ χαράξουν δρόμους μέσα ἀπὸ τὰ τέλματα τῆς νωχελικῆς μοιρολατρείας τοῦ ἀδιάφορου γιὰ τὴν ἐξέλιξη Ἀσιάτη.

Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ κουλτούρα κατακτῆθηκαν πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἄς φανταστοῦμε λοιπὸν μιὰ πόλη μὲ ἀναλογία κατοίκων 5 πρὸς 1 Τούρκων πρὸς Ἕλληνες, ποὺ νὰ ἔχει ὅμως 5 Ἕλληνες γιατροὺς σὲ σύνολο 6, 9 δικηγόρους σὲ σύνολο 12, 4 φαρμακοποιούς σὲ σύνολο 5, 9 βιομηχάνους καὶ βιοτέχνες χαλιῶν σὲ σύνολο 10, μὲ ἐξαγωγές τῆς τάξης τῶν 12.000 χρυσῶν λιρῶν Τουρκίας, τὸ χρόνο, στὰ χέρια τους. Πόσο ὅλα τοῦτα μᾶς θυμίζουν τὰ λόγια τοῦ Ὁράτιου: «Ἡ Ἑλλὰς ἀλοῦσα εἶλε τὸν βάρβαρον κατακτητὴν...».

5) Ἡ ἐκπαίδευση στὸ Νησί

Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο κρίνω σκόπιμο ν' ἀφιερῶσω λίγες γραμμὲς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὴν ὁμορφὴ καὶ γραφικότετῃ κωμόπολῃ τοῦ **Νησιοῦ** ποὺ βρίσκεται στὴ λίμνη τοῦ Ἐγυρδῆρ. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ Νησί κι οἱ 600 τόσοι κάτοικοί του, Ἕλληνες στὴν συντριπτικὴ τους πλειοψηφία, συνδέονταν στενότερα μὲ τὴ Σπάρτη καὶ τὸν κόσμον τῆς. Ὅλοι ἀπασχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ταπητουργία καὶ πῆγαιναν στὰ μαγαζιά τους, ποὺ ἦταν στὸ τουρκοκρατούμενο παραλίμνιο Ἐγυρδῆρ, μὲ βάρκες.

Στὸ Νησί ἴσαμε τὴν καταστροφὴ λειτουργοῦσε Δημοτικὸ σχολεῖο, μιχτό, μὲ 130 περίπου μαθητές. Τὸ χτίριό του εἶχε ἀνεγερθεῖ στὰ 1910, στὴ θέση τοῦ παλιοῦ, διώροφο κι ἐπιβλητικὸ. Στέγαζε αἵθουσα μαθημάτων, δωμάτια γιὰ δασκάλους καὶ ξενώνα γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τῆς λίμνης, ποὺ κατὰ ἑκατοντάδες συνέρρεαν τὸ καλοκαίρι, κι ἰδιαίτερα στὴ γιορτὴ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, ἀπ' ὅλη τὴν Τουρκία.

Τὸ σχολεῖο διάθετε μεγάλη αὐλὴ ἑκτασης 400 περίπου τ.μ. καὶ εἶχε ὠραία εἴσοδο μὲ μαρμάρινα σκαλοπάτια. Βρίσκονταν μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ Ἀγίου Στεφάνου. Σήμερα δὲν ὑπάρχει, γιὰ λίγον πρὶν τὸ 1922 γκρεμίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ὁ Ἀνανίας Ζαχαριάδης ἀπὸ τὸ Νησί, μὲ τὴν εὐγενικὴ διαμεσολάβηση καὶ τοῦ νεαροῦ Νησιῶτη Κ. Φυντανίδη, μοῦ μίλησε γιὰ τοὺς δασκάλους καὶ τὴ μαθητικὴ ζωὴ στὴν σχεδὸν ἑλληνοκρατούμενη αὐτὴ κοινότητα. Βρῆκα κι ἐγὼ κάμποσα στοιχεῖα ποὺ συμφωνοῦν ἄλλωστε μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀνανία καὶ πιστοποιοῦν ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ δάσκαλοι τοῦ Νησιοῦ ἦταν Σπαρταλῆδες.

Μερικοὺς τοὺς ἀναφέραμε ἤδη. Ἀναφέραμε π.χ. τὸ διευθυντὴ τοῦ σχολεῖο τοῦ

Δημήτρη Παπαγερασίμου (Τοπάλογλου), τὸν Ἰορδάνη Κεστενόγλου καὶ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Σπάρταλη γιατροῦ Βασιλειάδη, τὴ Μαρία. Νὰ ποῦμε ὅμως πὼς ἄλλοι ὀνομαστοὶ δάσκαλοι ἦσαν ὁ **Σωτήρης Οὐλκέρογλου**, ὁ **Μιχάλης Παπαδόπουλος**, ἡ **Ὅλγα Ἀρναούτογλου**, ἡ **Εριφίλη Μπογιατζόγλου**, καὶ ὁ **Ἰωσήφ Φυντανίδης** (ὁ γιὸς τοῦ Κοσμᾶς στὴν Ἑλλάδα σταδιοδρόμησε ἀνώτερα κι ἀπ' τὸν πατέρα φτάνοντας νὰ γίνει Ἐπιθεωρητής).

Στὸ σχολεῖο διδάσκονταν, ὡς ξένες γλῶσσες, Τουρκικὰ καὶ Γαλλικὰ. Τὰ Γαλλικὰ τὰ δίδασκε ὁ Οὐλκέρογλου καὶ αὐτὴ ἡ διδασκαλία μᾶλλον γινόταν κρυφά, γιατί δταν ἀνακαλύφθηκε στὰ 1918 ὁδήγησε τοὺς Τούρκους στὴν ἀπόφαση νὰ κλείσουν τὸ σχολεῖο.

Τοῦτο βέβαια τὸ στοιχεῖο μᾶς βάζει σὲ ἀπορία, γιατί Γαλλικὰ διδάσκονταν χρόνια ὁλόκληρα στὴ Σπάρτη, χωρὶς νὰ δημιουργηθεῖ πρόβλημα. Ὅμως μετὰ τὴν Ἀνακωχὴ τοῦ 1918 καὶ καθὼς οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀναθαρρήσει καὶ δὲν κρατοῦσαν πιά κανένα πρόσχημα (ὁ ἴδιος ὁ κ. Ζαχαριάδης θυμᾶται πὼς στὸ Καρναβάλι ντύνονταν τσολιάδες καὶ ἔμπαιναν στὴν ὀλιγάριθμη Τούρκικη γειτονιά προκαλώντας τοὺς Τούρκους καὶ κοροϊδεύοντάς τους ὡς χοντροκέφαλους...), εἶναι φυσικὸ οἱ Τούρκοι νὰ ἤθελαν νὰ σφίξουν τὰ λουριά. Τότε ἄρχισαν καὶ κάποιες συχνές-πυκνές Ἐπιθεωρήσεις στὰ σχολεῖα καὶ ἓναν ἔλεγχο στὴ διδασκόμενη ὕλη (ἀφαιροῦσαν γενικὰ κεφάλαια γιὰ τὸ Μέγα Ἀλέξαντρο καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία)... Αὐτὲς τὶς ἐπιθεωρήσεις τὶς ἔκαναν ἑλληνομαθεῖς Τούρκοι ἐπιθεωρητές.

Οἱ μαθητὲς ποὺ τέλειωναν τὸ Δημοτικὸ σχολεῖο τοῦ Νησιοῦ (τὶς 5 ἢ 6 τάξεις του) πῆγαιναν στὸ Σχολαρχεῖο τῆς Σπάρτης ἢ καμμιά φορὰ στὸ Σχολαρχεῖο τοῦ Ἀκ-Σεχίρ (τοῦ χωριοῦ, ὅπου ἡ παράδοση θέλει νὰ τοποθετεῖ τὸ Νασρεντὴν Χότζα).

Γ' ΤΙ ΛΕΝΕ ΟΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ

Ὅλα ὅσα ἔδω ἐκτέθηκαν καλὰ θὰ ἦταν νὰ πιστοποιηθοῦν καὶ μὲ τὴ γλῶσσα τῶν ἀριθμῶν, τὴ στατιστικὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, γι' αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ γι' αὐτὲς τὶς περιοχὲς τῆς Μικρασίας, ἡ στατιστικὴ εἶναι πολυτέλεια, κι δταν γίνεται δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐμπεριέχει προδιαγραφὲς ἀπόλυτης ἐγκυρότητας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναφερθοῦμε σ' ὅ,τι ἀριθμητικὰ δεδομένα καταφέραμε νὰ βροῦμε, ὥστε ἡ ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη νὰ εἶναι πλήρης.

Στὰ 1905 τὸ Ἐπιτελεῖο τοῦ Συλλόγου Μικρασιατῶν «ἡ Ἀνατολή» δημοσίευσε στὸν «Ξενοφάνη» μιὰ στατιστικὴ γιὰ τὴν Ἐκπαιδευτικὴ κατάσταση στὴν Πισιδία.

Δὲ συμφωνοῦμε ἀπόλυτα μὲ τὰ δεδομένα της. Εἶναι ὅμως κάποια πρώτη ἐπαφὴ. Τὸ κύρος τοῦ καθηγητῆ Μαργαρίτη Εὐαγγελίδη καὶ τοῦ πρώτου μικρασιαλόγου Κων. Λαμέρα εἶναι ἐπὶ τέλους ἐγγυητὲς μιᾶς, ὅσης μποροῦσε νὰ ζητηθεῖ τότε, πιστότητας.

Τὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ ἀναφέρονται στὰ χρόνια μεταξὺ 1896-1900.

Τὴν παραθέτω:

Όνομα πόλεως ἢ χωριού	Έλληνες	Κάτοικοι Τούρκοι	Ξένοι	Έκκλη- σται	Ίερείς ορθόδοξοι πεπαι- δευμένοι	ἀριθ. σχολ.	ἀριθ. τάξεων	ἀριθ. δασκάλων	ἀριθ. μαθητῶν	ἀριθ. σχολ.	τά- ξεις	δάσκα- λοι	μαθη- τριες	Προϋπολογισμός σχολείων	Σχολεῖα ξένα	Φοιτῶν Ἑλλη- νόπουλα εἰς τὰ ξένα Σχολεῖα		
Ἀττάλεια	9.000	20.000	300	2	—	6	3	9	9	420	1	7	5	250	316	165	15	8
Καστελλόριζον	9.100	50	—	6	1	8	2	10	7	350	1	7	6	260	300	170	1	—
Ἀντίφελος	400	—	—	1	—	1	1	3	1	50	—	—	—	—	20	—	—	—
Καλαμάκιον	1.000	—	—	1	—	1	1	4	1	80	1	3	1	40	40	20	—	—
Μύρα	650	150	—	1	—	1	1	4	1	65	—	—	—	—	30	—	—	—
Φοῖνιξ	800	2.000	150	1	—	1	1	4	1	40	1	3	1	30	40	35	—	—
Ἑλμαλῆ	300	6.000	500	1	—	1	1	5	1	50	—	—	—	—	30	—	6	—
Στάναζ	100	1.000	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—
Μάκρη	1.500	800	480	1	2	—	1	6	6	225	—	—	—	—	350	—	1	—
Λιβίστιον	4.500	—	—	3	1	4	1	6	5	398	—	—	—	—	270	—	—	—
Βουρδούριον	2.000	13.000	1.000	3	—	2	1	8	6	190	1	5	3	85	150	75	25	—
Νῆσ(ος)	497	500	—	2	—	1	1	4	1	45	—	—	—	—	25	—	1	—
Πάρλα	508	3.500	—	1	—	2	1	4	2	60	—	—	—	—	30	—	5	—
Οὐλούμπορλου	1.100	10.000	—	1	2	—	1	4	1	75	—	—	—	—	30	—	15	—
Ἀλαῖα	1.900	14.000	—	2	—	2	1	4	1	96	1	5	1	50	40	35	20	—
Σπάρτη	4.643	27.700	550	11	3	4	1	8	8	312	1	5	3	100	400	120	30	7
(Χαμίτ-ἀπάτ)																		

Ειδικότερα για την πόλη της Σπάρτης δίνονται επί 4.643 Έλληνορθόδοξων κατοίκων:

Σχολεία: 2 (Άρρεναγωγείο - Παρθεναγωγείο)

Δάσκαλοι: 8

Δασκάλες: 5

Μαθητές: 312

Μαθήτριες: 100

Τάξεις: 13 (8 στο Άρρεναγωγείο + 5 στο Παρθεναγωγείο)

Προϋπολογισμός Σχολ. Έφορείας: 520 λίρες Τουρκίας.

Τόσο ο συνολικός αριθμός των κατοίκων, των Ελλήνων κατοίκων, όσο κι ο συνολικός αριθμός των μαθητών είναι μικρότερος του κανονικού. Ο Γ. Σάκκαρης ήδη πριν από το 1900, και δεν έχουμε λόγο να μην τον πιστεύουμε, μιλούσε για 700 τόσους μαθητές, το ίδιο κι ο Αντώνης Σαπουντζάκης, που όντας μαθητής εκείνα τα χρόνια μπορούσε να γνωρίζει χοντρικά τουλάχιστον τον αριθμό των παιδιών. Ένδεχόμενα να μην υπολογίζονται οι μαθητές του 2τάξιου Νηπιαγωγείου, που θα πρέπει να υπερέβαιναν τους 50-60 και ίσως του Παραρτήματος Έμρέ.

Όπως και να έχει το πράγμα ο αριθμός των αγοριών στο σύνολο των κατοίκων είναι χαρακτηριστικός και δείχνει τη μεγάλη έφεση για σπουδή. Τα κορίτσια, βέβαια, είναι λιγότερα, αλλά μήπως τότε κι εδώ στον έλλαδικό χώρο έτσι δεν ήταν τα πράγματα, για να μην πούμε αρκετά χειρότερα;

Άξιοσημείωτα είναι και τα δεδομένα για την εκκλησιαστική κατάσταση, όπου φαίνεται να λειτουργούν 4 μεγάλες εκκλησίες (οι εκκλησίες των ένοριών: Μητρόπολη, Εισόδια, Ταξιάρχες, Κοίμηση) και 7 μικρές, όπου ιεουργούσαν 7 συνολικά ιερείς (3 μορφωμένοι και 4 άπαιδευτοι). Η υπεροχή της Σπάρτης ανάμεσα σ' όλες τις έλληνορθόδοξες κοινότητες είναι φανερή στο θέμα Παιδεία.

Το 1911 έγινε μια στατιστική από τη Μητρόπολη Ίκονίου, που παρουσιάζει κάπως διογκωμένους τους αριθμούς.

Δίνει 8.669 Έλληνες και 39.180 Τούρκους για την πόλη της Σπάρτης, 3.517 και 15.137 αντίστοιχα για το Ούλουμπουργλού, 4.509 και 21.454 για το Έγινδέρ, 1.209 και 23.763 για το Γιάλοβατς, την αρχαία μικρή Αντιόχεια του Αποστόλου Παύλου. Είναι πάντως αξιοσημείωτη.

Στα 1919 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Leon Maccas: «L' Hellenisme de l'Asie mineure» που περιέχει στοιχεία για την εκπαιδευτική κίνηση του νομού Ίκονίου.

Τα ίδια ακριβώς στοιχεία βλέπουμε να υπάρχουν και στο βιβλίο του Γ.Κλ. Σκαλιέρη: «Λαοί και Φυλές της Μ. Ασίας», που κυκλοφόρησε στα 1922.

Είναι τα εξής:

Περιφέρειες	Μουσουλμάνοι			Έλληνες Ὁρθόδ.			Ἀρμένιοι			Κόπτες		
	Σχολ.	Δάσκ.	Μαθ.	Σχολ.	Δάσκ.	Μαθ.	Σχολ.	Δάσκ.	Μαθ.	Σχολ.	Δάσκ.	Μαθ.
Σπάρτης	31	124	800	6	18	935	1	4	30	—	—	—
Πολυδωρίου	9	36	470	2	7	300	1	4	95	—	—	—
Ἀττάλειας	40	160	2.000	9	25	1.056	—	—	—	—	—	—
Ἰκονίου	101	404	3.700	12	37	2.120	2	8	190	2	4	9
Νίγδης	30	20	1.330	65	165	6.060	1	4	70	—	—	—

Ὁ πίνακας αὐτὸς ἔχει βέβαια στοιχεῖα ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ χρειάζεται προσοχὴ γιατί τὰ παρουσιάζει συγκεντρωτικά, κατὰ ἐπαρχίες. Ὅταν λέει Σπάρτη δὲν ἐννοεῖ μόνον τὴν πόλιν ἀλλὰ καὶ τὰ περίχωρά της. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ἔχουν ὑπολογιστεῖ (τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἑλληνορθόδοξους) καὶ τὸ **Νησι** καὶ τὸ **Πάρλα** καὶ τὸ **Οὐλούμπουρλού** (Ἀπολλωνία). Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς κωμοπόλεις διάθεταν ἀπὸ ἓνα σχολεῖο καὶ κάμποσους μαθητές, πού ἦσαν κυρίως ἄρρενες. Στὸ Πάρλα καὶ τὸ Οὐλούμπουρλου δίδασκαν ἀπὸ δυὸ τουλάχιστον δάσκαλοι.

Θᾶξιζε τὸν κόπο ἀσφαλῶς νὰ γίνει μιὰ εὐρύτερη ἀναφορὰ στὶς ἑλληνορθόδοξες κοινότητες τῶν γειτονικῶν στὴ Σπάρτη κωμοπόλεων καὶ χωριῶν, ἀλλὰ φοβᾶμαι πὼς δὲν ἔχω βρεῖ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα, πού θὰ δικαιολογοῦσαν μιὰ σωστὴ καὶ ἀναλυτικὴ παρουσίαση, μιᾶς καὶ τὸ θέμα μου μὲ περιορίζει στὴ Σπάρτη. Ἐλπίζω νὰ μοῦ δοθεῖ ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ καινούρια τέτοια ἐργασία.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση βρισκόμαστε στὰ δεδομένα τῆς πόλης, πού γιὰ τὰ 1912-1918 εἶναι βέβαια: 3 σχολεῖα (Ἀρρεναγωγεῖο - Παρθεναγωγεῖο μὲ Νηπιαγωγεῖο - Σχολεῖο Ἑμρέ), κάπου 12-15 δάσκαλοι καὶ περίπου 700 μαθητές.

Ἐδῶ ὅμως καὶ πολὺ εὐλόγα μπαίνει τὸ ἐρώτημα, ἀφοῦ ἡ στατιστικὴ ἀναφέρεται σ' ὅλη τὴ διοίκηση τότε ποῖος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν Τουρκικῶν σχολείων τῆς Σπάρτης στὴν πραγματικότητα;

Φαίνεται πὼς κάτι δὲν πηγαίνει καλὰ ἐδῶ. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ Σπάρτη εἶχε 24 Τουρκικὲς συνοικίες καὶ κατὰ τὴ συνήθεια κάθε μιὰ τῆς εἶχε τουλάχιστο ἓνα σχολεῖο, μὲ ἔστω ἓνα δάσκαλο καὶ λίγους μαθητές. Ἄρα ὁ ἀριθμὸς 31 ἢ ὁ 30 τοῦ «Ξενοφάνη» εἶναι μᾶλλον σωστὰ προσαρμοσμένος στὰ δεδομένα τῆς πόλης τῆς Σπάρτης. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐκθέσαμε πιὸ πάνω τὶς σκέψεις μας. Γνωρίζοντας πολὺ καλὰ τὰ πράγματα δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὑπαρξὴ 6 σχολείων καὶ 935 μαθητῶν σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα, πού ἡ Σπάρτη χειμάζεται πληθυσμιακά (πόλεμος - σεισμός - ἐξορίες κλπ.). (Ὁ L. Maccas, μάλιστα τ' ἀναλύει σὲ 4 Ἀρρεναγωγεῖα, 2 Παρθεναγωγεῖα, 14 Δασκάλους καὶ 4 Δασκάλες, 715 μαθητὲς καὶ 220 μαθήτριες

κι απ' ὅ,τι ξέρουμε Παρθεναγωγεῖο σ' ὅλη τὴν Περιφέρεια Σπάρτης διάθετε μόνο ἡ πόλη τῆς Σπάρτης. Ἀλλὰ βέβαια μιλάει γιὰ ὅλη τὴν Περιφέρεια, ἂν αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὴ λέξη «σαντζάκι»).

Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ μιλάει καθαρά ἀπὸ μόνο του εἶναι ὅχι βέβαια ἡ ὑπαρξη ἢ ὅχι ὑποτυπωδῶν σχολειῶν ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν. Κι ἐδῶ ἔχουμε σχεδὸν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ μαθητῶν, ἐνῶ ἡ πληθυσμιακὴ ἀναλογία, τουλάχιστον γιὰ τὴν πόλη τῆς Σπάρτης, εἶναι 5 Τοῦρκοι πρὸς 1 Ἑλληνα! Αὐτὸ καὶ μόνον αὐτὸ νομίζουμε τὰ λέει ὅλα ἀναφορικὰ μὲ τὴ δύναμη τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας στὸ μικρασιατικὸ χῶρο...

ἴσως γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐγκυρότητα τῶν ἀριθμῶν θάπρεπε νὰ γίνεи καὶ κάποια ἀναφορὰ σὲ Τουρκικὴ πηγή. Δυστυχῶς στατιστικὴ Τουρκικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων δὲν ἔχουμε. Ὑπάρχει ὁμως μιὰ ἀντιστοιχία σὲ γενικότερα δεδομένα πληθυσμῶν, ποὺ ἔχει τὴ σημασία της.

Ὁ Δημήτρης Πενζόπουλος στὸ ἔργο του «The Balkan Excanse of Minorittes and its impact upon Greece» ἀντιπαραθέτει ἀριθμοὺς γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Νομοῦ Ἰκονίου, ποὺ ἔδωσαν ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ Τοῦρκοι κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στὰ 1910-12.

Ἰδοὺ ὁ πίνακας:

	Τουρκικὴ Στατιστικὴ	Στατιστικὴ Οἰκουμ. Πατριαρχείου
1) Τοῦρκοι	1.143.335	888.723
2) Ἑλληνες	85.320	87.021
3) Ἀρμένιοι	9.426	9.729
4) Ἑβραῖοι	720	605
5) Διάφοροι	15.356	15.471
Σύνολο	1.254.157	1.101.549

Ὅλοφάνερο ὅσο καὶ περίεργο ὅτι οἱ διαφορὲς εἶναι μηδαμινές. Νὰ δεχτοῦμε τέτοια ταυτότητα καὶ στὴ μαθητικὴ κατάσταση;

Ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Σμύρνη M.F. Rougon δίνει τὰ παρακάτω στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὸ νομὸ Ἰκονίου τὸ 1910:

Ἀρρεναγωγεῖα: 66

Παρθεναγωγεῖα: 27

Μαθητές: 10.471

Διδάσκαλοι: 252

Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι πολὺ σωστοὶ καὶ καθόλου διογκωμένοι. Ἀναφέρονται σ' ὅλες τὶς διοικήσεις (σαντζάκια): Ἰκονίου, Νίγδης, Σπάρτης, Βουρδουρίου καὶ Ἀττάλειας.

Ἀλλὰ ἴσαμε ἐδῶ γιὰ τὶς στατιστικὲς.

Δ' ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Τὰ σχολεία στὴ Σπάρτη Πισιδίας, ὅπως ἄλλωστε καὶ σ' ὅλες τὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἦταν κατὰ κύριο λόγο κοινοτικά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ δαπάνες τῆς λειτουργίας των γενικά καλύπτονταν ἀπὸ τὴν Κοινότητα, ἡ ὁποία μετακαλοῦσε διδασκάλους ἢ καθηγητὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἢ ἄλλα μέρη τῆς Μικρασίας κι ἀναλάβαινε, μετὰ ἀπὸ συμφωνία μαζί τους, καὶ τὴν πληρωμὴ τους.

Ἔτσι πρέπει νὰ ξέρουμε ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ ἐκείνων τῶν τόπων καὶ τῶν χρόνων δὲν εἶχαν μονιμότητα, βαθμολογικὴ ἐξέλιξη (προαγωγές), δὲν ἐπαιρναν μεταθέσεις ἀπὸ κάποιο Κεντρικὸ Συμβούλιο, οὔτε ὑπόκεινταν σὲ Ἐπιθεωρήσεις ἀπὸ Ἑλληνες ἐπιθεωρητὲς. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι σὲ πολὺ ἀραιὰ διαστήματα μπορούσε νὰ γίνει κάποια ἐπιθεώρηση ἀπὸ Τοῦρκο ἐπιθεωρητὴ σχολείων. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐπιθεώρηση ἀπόβλεπε κυρίως στὴν παρακολούθηση τῆς καλῆς ἢ μὴ διδασκαλίας τῶν Τουρκικῶν καὶ τῆς ἐφαρμογῆς γενικῶν διατάξεων τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους ὡς πρὸς τὶς μειονότητες. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ Αὐτοκρατορικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας εἶχε τὴν ἀπόλυτὴ ἐξουσία γιὰ ὅλα τὰ σχολεῖα.

Ἄν δὲν ὑπῆρχαν ὅμως ἐπιθεωρητὲς οἱ Ἐπιθεωρήσεις δὲν ἔλειπαν. Γίνονταν, μὲ αὐστηρὸ μάλιστα τρόπο, κάθε χρόνο ἀπὸ Δημογέροντες, Ἐφόρους καὶ διάφορους σχετικὰ μορφωμένους κατοίκους μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς γιορτῆς τῆς λήξης τῶν μαθημάτων ἢ καμμιά φορὰ καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις. Ἀλλὰ γι' αὐτὲς τὶς ἐξετάσεις - ἐπιθεωρήσεις μιλοῦμε παρακάτω ἐκτενέστερα. Φυσικὰ μπορούσε κι ὁ Δεσπότης νὰ κάνει ἐπισκέψεις - ἐπιθεωρήσεις.

Τὶς σχέσεις τῶν δασκάλων μὲ τὴν Κοινότητα διεῖπε πάντοτε ἡ συμφωνία, συμφωνία ποὺ γινόταν ἀπ' εὐθείας μὲ τὴ Σχολικὴ Ἐφορεία καὶ ὑπογραφόταν ἀπὸ τὰ δύο μέρη σ' ἓνα ἀπλὸ συμφωνητικὸ, ποὺ ἴσχυε ὅμως, ἐκεῖνα τὰ χρόνια τῶν ἀπλῶν ἀλλὰ καὶ ἀληθινῶν ἀνθρώπων, ὡς συμβόλαιο.

Τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν κοινοτικῶν δασκάλων ὑπῆρχε ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ στὴν Ἑλλάδα γιὰ εἰδικὲς περιπτώσεις πρόσληψης ἐκτάκτων δασκάλων, ποὺ ὀνομάζονταν νομαρχιακοὶ ἢ προσωρινοὶ ἀναπληρωτὲς. Μὲ μιὰ ὅμως σημαντικὴ διαφορὰ. Ἡ ὑπηρεσία αὐτῶν τῶν δασκάλων ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸ Κράτος σὲ ὅλα τῆς τὰ παρεπόμενα (προαγωγές, σύνταξη κ.λ.π.). Καὶ πολλῶν δασκάλων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ κ.λ.π. ἀναγνωρίστηκε ἡ ὑπηρεσία ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀδικήθηκαν βαθμολογικά καὶ πῆραν πενιχρὲς συντάξεις, γιὰτὶ ἡ Νομοθεσία δὲν εἶχε προβλέψει τὴ δική τους προσφορά, ποὺ φυσικὰ γιὰ πολλοὺς λόγους ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τῶν συναδέλφων τους στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Τὰ πράγματα ἐξοικονομήθηκαν κάπως μὲ τὸ Δ/μα τῆς 1/12/24 «Περὶ τῶν δικαιουμένων συντάξεων λόγω γήρατος ἢ νόσου προσφύγων δασκάλων Μέσης καὶ Δημοτικῆς Ἐκπ/σης».

Βέβαια αυτό το σύστημα της σύμβασης είχε για την Έκπαίδευση στις περιοχές της Μικρασίας, ἄς ποῦμε, καὶ πλεονεχτήματα. Ἡ κοινότητα μπορούσε ν' ἀλλάζει τοὺς δασκάλους, πού ἔκρινε ὅτι δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς, ὅσο κι αὐτοὶ μπορούσαν μὲ τὴ σειρά τους νὰ φύγουν, ὅταν εὕρισκαν καλύτερους δρους ἐργασίας καὶ ἀμοιβῆς. Τὸ συμβόλαιο τιμῆς ἴσχυε μόνο γιὰ ἓνα σχολικὸ ἔτος καὶ ἀνανεωνόταν ἢ ὄχι.

Ὅπως ἐκθέσαμε καὶ στὸ ἱστορικὸ μέρος εἶναι φανερό ὅτι ἡ Σπάρτη Πισιδίας προσεῖλκυε πολὺ καλοὺς δασκάλους, γιατί πληρῶνε ἱκανοποιητικά, ἐνῶ παράλληλα πρόσφερε καὶ μιὰν ἀρκετὰ εὐχάριστη διαμονή, ἀφοῦ μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ἡ ζωὴ στὴν πόλη εἶχε τὰ ἐνδιαφέροντά της μιᾶς καὶ οἱ Ἕλληνες κάτοικοι ξεπερνοῦσαν τὶς 6.000 καὶ μεταξύ τους ὑπῆρχαν πολλοὶ ἐπιστήμονες, μὲ τοὺς ὁποῖους ἡ συναναστροφή ἦταν βέβαια μιὰ πρώτης τάξεως ψυχαγωγία.

Ἀλλωστε μετὰ τὰ πρῶτα χρόνια, πού κατὰ βάση καὶ κατ' ἀνάγκη οἱ δάσκαλοι ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἡ Σπάρτη ἄρχισε νὰ βγάζει τοὺς δικούς της δασκάλους, νηπιαγωγούς καὶ καθηγητές. Αὐτοὶ εἶχαν σπουδάσει μὲ ἔξοδα τοῦ Συλλόγου «Ἀνατολή» ἢ μὲ ἔξοδα τῆς κοινότητος, ὡς ὑπότροφοι στὴν Ἀθήνα, τὴν Πάτμο, τὴ Σάμο ἢ τὴν Σμύρνη. Ἐπέστρεφαν στὴ γενέτειρά τους μὲ ἓναν ἄλλον ἄερα, γιομάτοι ὄρεξη γιὰ δουλειὰ καὶ διάκριση. Ἰδιαίτερα ὅσοι ἦταν ὑπότροφοι, καθὼς ἐνιωθάν καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ φανοῦν ἀντάξιοι τῶν προσδοκιῶν αὐτῶν πού τοὺς εἶχαν προτείνει .

Τὸ ποσὸ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ δασκάλου δὲν ἦταν πάγιο. Γίνονταν παζάρια καὶ φυσικὰ βάραινε ἡ φήμη του. Στὶς ἀρχές τοῦ 1.900 ἡ ἀμοιβή, στὸ χρόνο ἐπάνω, κυμαινόταν μεταξύ 40-80 χρυσῶν λιρῶν Τουρκίας, πού δίνονταν σὲ μηνιαῖες δόσεις. Εἶδαμε ὅτι ἀκόμη πρὶν τὸ 1900 ὁ Σάκκαρης εἶχε ἀπαιτήσει καὶ πάρει 90 λίρες. Ἀλλὰ ὁ Σάκκαρης ἦταν Σάκκαρης. Στὰ 1920 ὁ Ἰορδάνης Δημητριάδης ἔπαιρνε 270-300 λίρες. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι μὲ 50 λίρες ἀνακηρυσσόταν κάποιος Δωρητὴς τῶν Σχολείων τότε θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ μισθοδοσία ἦταν γενικὰ ἱκανοποιητική.

Στὴ Σμύρνη λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή καὶ σὲ δραχμὲς πιά ἡ ἀμοιβὴ ἔφτανε στὶς 2.000-2.500 τὸ χρόνο γιὰ τὸ δάσκαλο.

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι τὰ σχολεῖα διοικοῦνταν ἀπὸ τὴ **Σχολικὴ Ἐφορεία**. Ὁ θεσμὸς αὐτός, πού ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους δὲν ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὡς τὶς μέρες μας ὁπότε κι ἔχει ἀναμορφωθεῖ, βαλλόμενος συχνὰ ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς κι' ἰδιαίτερα τὶς συνδικαλιστικὲς ὁργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἦταν γιὰ τὰ τουρκοκρατούμενα μέρη ἓνα ἰσχυρότατο ὄργανο στὴν ἄσκηση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τῶν Ἑλλήνων.

Εἶδαμε πῶς, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς πρώτης θητείας του ὡς μητροπολίτη στὴ Σπάρτη, ὁ Γεράσιμος Τανταλίδης εἶχε βάλει τὶς βάσεις γιὰ τὴν κατάργηση κάθε μορφῆς ἀνεξελέγκτου κοτζαμπασισμοῦ καὶ τὴ δημοκρατικὴ ἢ τουλάχιστον δημοκρατικότερη ἐκλογὴ τῶν διαφόρων ὁργάνων τῆς Διοίκησης. Ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι βασικὰ ὄργανα διοίκησης τῆς Χριστιανικῆς κοινότητος ἦταν πέρα ἀπὸ τὴ

Δημογεροντία, ή Ἐφορεία τῶν Σχολείων, οἱ Ἐπιτροπεῖς τῶν τεσσάρων ναῶν, ή φιλόπτωχη ἀδελφότητα καί ή λεγόμενη Κεντρική Ἐπιτροπή, ή ὁποία εἶχε μιά, ἄς ποῦμε, ὑψηλή ἐποπτεία.

Ὑπῆρχαν καί ὀρισμένες ὀργανωμένες συντεχνίες (κεραμέων, χτιστάδων, λεπτουργῶν κ.λ.π.), πού ἔχοντας δραστήριους ἡγέτες (ἀναφέρονται ὁ χατζή Ἀπός, ὁ Ταστζόγλου Μηνάς κι ὁ Ἀποστόλογλου) διαδραμάτιζαν ἄρκετὰ σοβαρό ρόλο στὰ κοινά.

Τὸ θέμα Διοίκηση θᾶξιζε τὸν κόπο ν' ἀναλυθῇ πλατιά, ἀλλὰ φοβᾶμαι δι τὴ μάς ξεστράτιζε πολὺ, γι' αὐτὸ θὰ προτιμήσουμε νὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὰ ὅσα ἀφοροῦν στὸ ὄργανο, πού διοικοῦσε τὰ σχολεῖα, τὴν Ἐφορεία τῶν Σχολείων τῆς Σπάρτης.

Στὴ Σχολικὴ Ἐφορεία ἔπαιρναν μέρος 6 πρόσωπα, πού ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση στὴν ὁποία ἔπαιρναν μέρος οἱ Δημογέροντες, οἱ παλιοὶ ἔφοροι, τὰ μέλη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτροπῶν καί ὀρισμένοι ἄλλοι μορφωμένοι καί καταξιωμένοι κοινωνικά ἄνθρωποι τῆς πόλης. Μετὰ τὴν ἐκλογή τους τὰ μέλη συνεδρίαζαν καί καταρτίζονταν σὲ σῶμα ὀρίζοντας Πρόεδρο, Ἀντιπρόεδρο, Γραμματέα καί Ταμία. Φυσικὰ δὲ μετεῖχε κανεὶς δάσκαλος. Ἡ θητεία τῶν Ἐφόρων ἦταν στὴν ἀρχὴ τριετὴς μετὰ ὅμως, ἐπειδὴ τὸ ἔργο τους ἦταν κουραστικὸ καί ὑπεύθυνο, ἐγινε διετής. Συνεδρίαζαν τακτικά, τακτικότερα. Ἀκόμη καί δυὸ φορές τὴν ἐβδομάδα.

Ὑπῆρχαν πραγματικὰ πολλὰ καί δύσκολα ἐμπόδια πού ἔπρεπε ὑπερπηδήσουν.

Πρῶτο μέλημά τους ἦταν ή καλὴ συντήρηση τῶν σχολικῶν κτιρίων καί φυσικὰ ή ἀνέγερση νέων, ὅταν αὐτὸ ἦταν δυνατό νὰ γίνει.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σταθοῦμε. Νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ διδακτήρια τῆς Σπάρτης. Νὰ ποῦμε δι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 1900 στὴ Σπάρτη ὑπῆρχαν δυὸ κύρια σχολικὰ συγκροτήματα: τὸ **Ἀρρεναγωγεῖο** (ή Ἀστικὴ σχολή), πού κήκε τὸ 1920 καί τὴν ὥρα πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ξανακτίζεται ὠραιότερο ἀπὸ πρίν, ἦρθε ή Καταστροφή, καί τὸ συγκρότημα **Παρθεναγωγείου-Νηπιαγωγείου**.

Γιὰ τὴν ἀνέγερση συνέβαλαν πολλοί. Εἶναι βέβαιο δι τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου τοῦ εἶχε δωρηθεῖ ἀπὸ τὴ Σοφία Κεχαγιόγλου.

Ἦταν ἓνα μεγάλο ἡμιδιώροφο ἐπιβλητικὸ χτίριο πέτρινο σὲ ἓνα μεγάλο τμῆμα του, μὲ μαρμάρινες σκάλες στὴν εἴσοδο, στέγη μὲ κεραμίδια. Βρισκόταν στὸ λεγόμενο Ἐπάνω μαχαλά, κοντὰ στὴν ἐκκλησιὰ τῶν Εἰσοδίων. Τριγύρω του μεγάλῃ αὐλὴ, ἔκτασης δυὸ περίπου στρεμμάτων καί σπίτια ἐλλήνων. Μπαίνοντας ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο περνοῦσες σ' ἓναν φαρδὺ διάδρομο, δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν 10 αἴθουσες διδασκαλίας. Στὸν τοῖχο οἱ ἐλαιογραφίες τῶν 5 μεγάλων εὐεργετῶν τῆς **Σοφίας Κεχαγιόγλου, τοῦ Παναγ. Σερεφετίνογλου, τοῦ Στέφανου Τσακίρογλου, τοῦ Ἰορδάνη Δουρμπέογλου καί τοῦ Γιαννακοῦ Κιοκπάσογλου**. Τίς εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ αὐτοδίδαχος ζωγράφος **Ἰορδάνης Στύλογλου**. Δεξιὰ 3 μαρμάρινες πλάκες κι ἐπάνω τους ή ἐπιγραφή, πού εἶχε βάλει ὁ Σάκκαρης: «Σπάρτη πατρίς ἔθηκεν ἀγάκλητον οὖνομα τῶν δὲ Μουσῶν γὰρ ναοῖς ἐτύγχανον ὀλβοδόται». Στὴ μιά πλάκα μὲ χρυσὰ γράμματα τὰ ὀνόματα τῶν Εὐεργετῶν καί στίς ἄλλες δυὸ

μὲ μικρότερα γράμματα τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν. Κι' ἦσαν πολλοί. Καὶ οἱ Εὐεργέτες καὶ οἱ Δωρητές. Πρὶν ἀναφέρουμε τὰ ὀνόματά τους θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ νὰ ὀνομαστεῖ κάποιος μεγ. εὐεργέτης ἔπρεπε νὰ χαρίσει περισσότερες ἀπὸ 300 λίρες τούρκικες εὐεργέτης 150 ἕως 300 καὶ δωρητῆς ὅποιος ἔδινε μικρότερο ποσό¹². Πάντως αὐτὰ τὰ ποσὰ ἦταν μᾶλλον σχετικὰ καὶ ὑπῆρχε κάμποση διαφωνία γιὰ τὴν ἀνακήρυξη εὐεργετῶν, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, γιατί μὲ πολλοὺς τρόπους μπορούσε νὰ βοηθήσει κανεὶς τὰ σχολεῖα. Εὐεργέτες λοιπόν, εἶχαν ἀνακηρυχτεῖ οἱ ἑξῆς, σύμφωνα μὲ τὸν Ἑλεήμονα Δαμιανίδη: Σταῦρος Κιοκπάσογλου, Χατζηναθανῆλ Κετχουτάογλου, Στέφανος Σεραφετίνογλου, Λάζαρος Κετχουτάογλου, Στέφανος Παπάογλου, Εὐστάθιος Μισαηλίδης, Νικόλαος Ἑλλέζογλου, Ἰορδάνης Τζακήρογλου, Νικόλαος Τιλφιλίδης, Ἀντώνιος Τιλφιλίδης, Ἰωάννης καὶ Ξένη Χατόγλου καὶ ἀκόμη οἱ Πισιδίας Βενέδικτος, Μηνᾶς Παλόγλου, Φίλιππος Δεμέτογλου, Ἀθανάσιος Πασμετζόγλου, Γεσθημανὴ Κιλιμεζόγλου, Μαρία Κιουγκόγλου, Χαρ. Ἀγαπόγλου, Ζαχαρίας Μωραλόγλου, Ἀνδρονίκη Δημήτογλου, Δημήτριος Σεκερτζόγλου, Κων/νος Στύλογλου, Χατζηθεοδόσιος Χότζογλου, Εὐστάθιος Ἀγλαήλογλου, Νικόδημος Γεωργιάδης, Νικόλαος Δημητριάδης.

Τὰ χρήματα ποὺ εἰσπράττονταν ἀπὸ Δωρητὲς δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν τὸ λεγόμενο ἀποθεματικὸ κεφάλαιο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀγοράζονταν ἢ κατασκευάζονταν ἀκίνητα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ φέρουν πάγια ἔσοδα στὰ σχολεῖα ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσή τους. Καὶ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ τέτοια ἀκίνητα: ἓνα μαγαζὶ στὴ Σμύρνη, ἄλλο στὴ Σπάρτη, ἓνα καφενεῖο στὴ Σπάρτη, δυὸ ξύλινες παράγκες.

Ἀλλὰ ἂς προχωρήσουμε στὸ ἄλλο διδακτήριο. Ἦταν τὸ δίδυμο διδακτήριο τοῦ **Παρθεναγωγείου** καὶ **Νηπιαγωγείου**, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴν ἐκκλησιὰ τῆς Μητρόπολης (Γέννηση Θεοτόκου). Εἶχαν μιὰ κοινὴ αὐλὴ καὶ ἦταν κι αὐτὰ λιθόκτιστα. Τὰ ἀνάγειραν ὁ Ἰωάννης Κιοκπάσογλου καὶ οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Στέφανος Σεραφετίνογλου. Δίκαια στοὺς τρεῖς αὐτοὺς Εὐεργέτες τὰ κορίτσια τοῦ Παρθεναγωγείου εἶχαν ἀφιερῶσει καὶ εἰδικὴ φήμη: «Τὸν ἔντιμον Γιαννάκη ἐφέντη Στέφανον καὶ Παναγιώτην φύλαττε Θεέ».

Σὲ αἶθουσα τοῦ ὁμορφου Παρθεναγωγείου στεγαζόταν συνήθως ἡ Δημογεροντία κι ἡ Ἐφορεία. Τὸ Παρθεναγωγεῖο εἶχε 5 αἶθουσες καὶ τὸ Νηπιαγωγεῖο 2.

Παλιότερα (πρὸ τοῦ 1890) ὑπῆρχε στὸ προαύλιο τῆς ἐκκλησιᾶς τῶν Ταξιαρχῶν παλιὸ ξύλινο διδακτήριο.

Ἐνα μικρὸ σχολικὸ παράρτημα εἶχε φτιαχτεῖ στὴν ἀκρινὴ συνοικία τοῦ Ἑμέρ, γιὰ νὰ μὴν ἀναγκάζονται τὰ παιδιὰ τῶν δυὸ πρώτων τάξεων νὰ πηγαίνουν στὸ Ἀρρεναγωγεῖο ἢ τὸ Παρθεναγωγεῖο, πεζοπορώντας στὸ καταχρῆμωνο μεγάλην ἀπόσταση. Σήμερα τίποτε ἀπολύτως δὲν σώζεται δυστυχῶς ἀπὸ τὰ περιλάμπρα αὐτὰ διδακτήρια.

Κάναμε μιὰ ἀναγκαῖα παρένθεση γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ διδακτηριακὴ κατάσταση στὴ Σπάρτη, ποὺ μὲ βάση τὸ ἀριθμητικὸ δυναμικὸ μαθητῶν καὶ δασκάλων κρίνεται ὡς ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ. Πρῶτο λοιπόν καὶ σπουδαιότερο

μέλημα τῶν Ἐφόρων ἦταν αὐτὸ τὸ ζήτημα. ἀλλὰ βέβαια ὑπῆρχαν πολλὰ ἀκόμη ποὺ ἔπρεπε νὰ προσέξουν καὶ πολλὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ κάνουν.

Δεύτερο μέλημά τους ἦταν βέβαια ἡ ἀναζήτηση, ἡ ἐξεύρεση, ἡ διαπραγμάτευση τῆς ἀμοιβῆς τῶν δασκάλων καὶ φυσικά ἡ πληρωμή τους. Ἔργο κατεξοχήν ὑπεύθυνο. Στὴν ἀρχὴ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πρόσληψη τῶν δασκάλων τὴν εἶχε ἡ Δημογεροντία ὅμως ἀργότερα πέρασε στὰ χέρια τῆς Ἐφορείας.

Ἔχουμε ξαναπεῖ πόσο δύσκολη δουλειὰ γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἦταν νὰ βρεθοῦν οἱ κατάλληλοι δάσκαλοι κι ἰδιαίτερα αὐτοὶ ποὺ θὰ ἀναλάβαιναν τὶς διευθύνσεις τῶν σχολείων.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ μισθοδοτηθοῦν οἱ δάσκαλοι καὶ νὰ συντηρηθοῦν τὰ σχολεῖα ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν λεφτά.

Καὶ τοῦτο τὸ ἔργο ἦταν πιά τὸ δυσκολότερο. Ἡ Ἐφορεία ὀριζε, μὲ βάση τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν γονέων, δίδακτρα γιὰ τὰ παιδιά. Ἐξαιροῦνταν φυσικά, οἱ πτωχοὶ μαθητὲς τὰ ἔξοδα τῶν ὁποίων συνήθως ἀναλάβαινε τὸ φιλόφτωχο Ταμεῖο. Ἀλλὰ τὰ δίδακτρα κάλυπταν ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπὸ τὶς δαπάνες, ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ 400-1200 λίρες Τουρκίας, στὰ χρόνια μεταξὺ 1890-1921. Ἔτσι ἡ Ἐφορεία μεθόδευσε τὶς παρακάτω ἐνέργειες: α) ἔβαζε ἐκπαιδευτικὸ τέλος θὰ λέγαμε στὰ ἐνδειχτικά, τὰ ἀπολυτήρια, τοὺς ἐλέγχους, β) ὀργάνωνε λαχεῖο, (τὸ λαχεῖο αὐτὸ περιλάβαινε κλήρωση διαφόρων χειροτεχνημάτων, ποὺ τὰ κορίτσια κατασκεύαζαν στὶς ὥρες τῆς Ἰχνογραφίας καὶ τῆς Χειροτεχνίας — κι ἦταν θαυμάσια αὐτὰ τὰ ἐργόχειρα ποὺ δείχνουν καὶ τὴ σπουδαία δουλειὰ ποὺ ἔκαναν οἱ δασκάλες στὰ τεχνικὰ μαθήματα), γ) ἔβγαζε δίσκο στὰ Πανηγύρια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ πουλοῦσε κεριὰ στὶς μεγάλες γιορτές, ἀκόμη ἔπαιρνε ὅλα τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸ ἐτήσιο πανηγύρι τοῦ ἐξωκκλησιοῦ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, καὶ ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δ) ἔβγαζε δίσκο κάθε χρόνο στὴ γιορτὴ τῶν σχολείων, ποὺ ἀντὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, λόγῳ τοῦ χειμῶνα, γινόταν τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ κι ἔπαιρνε ξεχωριστὰ πανηγυρικὸ χαρακτήρα, ε) ἐκμεταλλευόταν μονοπωλιακὰ τὴν πώληση τῶν σχολικῶν βιβλίων, ποὺ ἀγοράζονταν συνήθως ἀπὸ τὴ Σμύρνη (τὸ ἔσοδο τοῦτο ἦταν πενιχρό, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔπρεπε νὰ χαρίζει τὰ βιβλία στοὺς ἄπορους μαθητὲς).

Ἀλλὰ βέβαια δὲν ξεχνοῦμε καὶ τοὺς Δωρητές, Εὐεργέτες καὶ Μεγάλους Εὐεργέτες, ποὺ ἔρχονταν ἄρωγοὶ στὶς δύσκολες στιγμές.

Πρέπει πραγματικὰ νὰ τονιστεῖ ξεχωριστὰ τὸ πόσον ἀνοιχτοχέρηδες στὸ θέμα αὐτὸ ἦταν οἱ, κατὰ τὰ ἄλλα, γενικὰ οἰκονόμοι Σπαρταλήδες. Αὐτὴ ἡ συνήθεια τῶν δωρεῶν σ' εὐαγῇ ἰδρύματα μεταφυτεύτηκε κι ἐδῶ στὴ νέα τους πατρίδα.

Ἔργο περικαλλέστατο μεταξὺ ἄλλων - καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς κτίριο τοῦ Πνευματικοῦ τοὺς Κέντρου στὴ Νέα Ἰωνία ποὺ ἀναγέρθηκε κι ἐπιπλώθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὶς δωρεὲς τῆς Σπαρταλήδων.

Ὅμως τὰ ἔργα τῶν Ἐφόρων δὲν τέλειωναν οὔτε ἐδῶ.

Ἔπρεπε ἀκόμη νὰ παρακολουθοῦν, ὥς Ἐπιθεωρητὲς σχεδόν, τὴν τήρηση τοῦ Ἀναλυτικοῦ Προγράμματος, ποὺ εἶχε ἐκπονήσει γιὰ τὰ σχολεῖα τῶν Μητροπόλεων

τῆς ἀρμοδιότητός του τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (δὲ διέφερε καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῆς κυρίως Ἑλλάδας) καὶ τέλος νὰ προνοοῦν γιὰ τὴν προκήρυξη προγράμματος ὑποτροφιῶν τῶν πιὸ καλῶν μαθητῶν, προκειμένου νὰ σπουδάσουν σὲ Διδασκαλεῖα τῆς Σμύρνης, τῆς Ἀθήνας, τῆς Σάμου, στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Πάτμου καὶ ἀλλοῦ!

Ὁ Φῶτης Οὐλκέρογλου, πολλὰ χρόνια κορυφαῖος διοικητικὸς παράγοντας τοῦ σωματείου «Ἐνωσις Σπάρτης Μ. Ἀσίας», σὲ κάποια ὁμιλία του εἶχε ἀναφέρει ὅτι μὲ ὑποτροφίες τῆς Κοινότητος εἶχαν σπουδάσει ὁ Στέφανος Παπαχαρίτωνος, ὁ Ἰορδάνης Δημητριάδης, ὁ Μουράτ Τσομλεκτσόγλου (Κεραμέας), ἡ Εὐθαλία Οὐλκέρογλου, ἡ Σάρρα Ἰωαννίδου (Μαριστάνογλου), ἡ Φωτεινὴ Καλπουρτζή, ἡ Κατίνα Ἰωακείμογλου, ὁ Εὐστάθιος Κιλέκογλου, ὁ Κεστενόγλου.

Οἱ ἐξουσίες τῶν Ἐφόρων ἦταν πραγματικὰ πολὺ μεγάλες, ἀνάλογες καὶ μὲ τὴν τόσο ὑπεύθυνη ἀποστολὴ τους. Ἐφτασαν ὅμως ἀρκετὲς φορὲς μέχρι τὴν καταπίεση τῶν δασκάλων, ὅσοι γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἀνάλλωναν κυριολεχτικὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀπὸ νωρὶς τὸ πρωτὶ ἴσαμε τὸ βράδυ, προκειμένου νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ δουλειά τους καὶ νὰ ἀνανεωθεῖ ἔτσι τὸ συμβόλαιό τους.

Δὲν ὑπῆρχε, βέβαια, περίθαλψη. Δὲν δίνονταν ἀναρρωτικὲς ἀδειες (ἀπὸ ποιόν;). Οἱ καημένοι οἱ δάκαλοι δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα οὔτε ν' ἀρρωστήσουν, οὔτε νὰ γεράσουν, γιὰτὶ τότε δὲν θὰ εὑρισκαν δουλειά. Καὶ φυσικὰ σύνταξη δὲν τοὺς δινόταν.

Κουράζονταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ σήμερα οἱ δάσκαλοι τοῦ τότε. Κι ὅσοι πήγαιναν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶχαν ἓνα πρόβλημα ἀκόμη νὰ ἀντιμετωπίσουν: τὴ γλώσσα τοῦ κατακτητῆ.

Ἔτσι ἂν δὲν εἶχαν ἴσως τὴ μόρφωση τῶν σημερινῶν (ὑπῆρχαν καὶ περίλαμπρες ἐξαιρέσεις), τὴν ἀναπλήρωναν μὲ τὸν ἰδρώτα καὶ τὸ μόχθο. Τελικὰ ἔμενε πίσω τὸ πλούσιο ἔργο τους, ποὺ ἔκανε, δίκαια ἄλλωστε, ὅλους τοὺς παλιοὺς νὰ καυχῶνται: «ἐμεῖς μάθαμε τὰ καλὰ γράμματα στὴν πατρίδα».

Κι ἂς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τοὺς κινδύνους, ποὺ συνεπαγόταν ἡ διδασκαλία Ἑλλήνων δασκάλων σὲ Ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς Μικρασίας. Δὲν ἦταν λίγοι αὐτοὶ ποὺ ἐξορίστηκαν, ποὺ φυλακίστηκαν, ἀκόμη ποὺ ἐκτελέστηκαν στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. Ὁ καθηγητὴς Παῦλος Καραμπέτσος λέει γιὰ τοὺς δασκάλους τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ: «Ἐπλαθαν κατὰ τὰς Ἑλληνικὰς ὑπαγορεύσεις τὴν ἀνώνυμον μᾶζαν διὰ νὰ τῆς δώσουν ἐσωτερικὴν ζωὴν καὶ κίνησιν, διὰ νὰ τὴν ὀπλίσουν μὲ δύναμιν τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας, ὥστε νὰ περιφρονῇ τὴν τρομακτικὴν καὶ ἐξανδραποδίζουσαν πίεσιν τῶν τυράννων κατακτητῶν καὶ νὰ τῆς ἐμπνέουν καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τῆς θυσίας δι' ἓνα ὥραϊον σκοπόν»¹³. Γιὰ τοὺς δασκάλους τῆς Μικρασίας, ἀντὶ ἄλλου ἐπαίνου, ἂς ἀκούσουμε τὰ λόγια αὐτοῦ τοῦ τόσο προσεχτικοῦ καὶ στοχαστικοῦ Γάλλου περιηγητῆ γιὰ τὸν ὅποιο, συχνὰ πυκνὰ μιλοῦμε στὴ μελέτη μας: Τοῦ Gaston Deschamps: «Πολλὲς φορὲς, πάρα πολλὲς φορὲς συνέζητησα μὲ δασκάλους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὅλοι τους εἶναι ὁπαδοὶ μιᾶς ἰδέας τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ εἶναι ὅλοι τους ἀκόμη ἀξιόλογα μορφωμένοι. Εἶναι κύριοι.

Γνωρίζουν πολλά πράγματα, ξέρουν και έχουν άπειρη σοφία όχι μόνο από τα βιβλία τους, αλλά απ' ευθείας από την πλούσια πείρα της ζωής, από τον όρθολογισμό και τη σωστή εκτίμηση, από τη σκέψη και την κατανόηση...

Η Σχολική Έφορεία λογοδοτούσε, ως σε υπερκειμένη αρχή, στη Δημογεροντία, ή όποια έλεγχόταν γενικά από την Κεντρική Έπιτροπή, πού έκλεγόταν με μυστική ψηφοφορία, όπως είπαμε. Πάντως πρέπει να είπωθεϊ και τουτο: τα αξιώματα του Δημογέροντα, του Έφόρου, του Έπιτρόπου κ.λ.π. ήταν τό ίδιο τιμητικά. Καί έναλλάσσονταν πολλές φορές ανάμεσα στα ίδια πρόσωπα, μιās και όπως είναι φυσικό ή διαχείριση τών κοινών έπεφτε πάντα στους ώμους τών κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο διακρινομένων.

Έκανα μιā προσπάθεια να συγκεντρώσω τα όνόματα όλων δσων τα τελευταία 30 χρόνια τουλάχιστον είχαν διατελέσει Έφοροι. Δύσκολο έργο και δέν είμαι βέβαιος αν δέν μου έχει ξεφύγει κάποιο όνομα. Προκαταβολικά για τουτο ζητώ συγνώμην.

Πρώτος-πρώτος πρέπει ν' αναφερθεϊ ό γιατρός **Έλεήμονας Δαμιανίδης**, πού επί είκοσι περίπου χρόνια, τα περισσότερα ως Πρόεδρος, πρόσφερε πολύτιμες ύπηρεσίες, στην Κοινότητα.

Μετά οί: **Δαμ. Σπυρίδης** (γιατρός), **Γερ. Χατζηλεοντίου** (φαρμακοποιός), **Χαρ. Χατζηαγαπόγλου**, **Νικόδ. Γεωργιάδης** (δικηγόρος), **Ιωάννης Χατζηαρσλάνογλου**, **Βασ. Έβρένογλου**, **Νικόλ. Θεμελίδης** (δικηγόρος), **Χαράλ. Χατζηαβράκογλου**, **Χατζηλάζαρος Κετχουτάογλου**, **Δαμ. Βασιλειάδης** (γιατρός), **Κοσμάς Χατζηαθανάσογλου**, **Παντελής**, **Άρσλαμπάλογλου**, **Κοσμάς Χατζηγεωργίου**, **Μηνās Κετχουτάογλου**, **Κλήμης Κουρκτζόγλου**, **Χαράλ. Πατσόγλου**, **Σάββας Ήλιάδης**, **Άνανίας Άνανιάογλου**, **Παναγ. Σεραφετινίδης Χατζηαθανάσιος Παμμετζόγλου**, **Χαρ. Χατζησπυρόγλου**, **Εύστ. Πορόγλου**, **Έερ. Μωραλόγλου**, **Κυρ. Λεοντιάδης** (γιατρός), **Ιορδάνης Στύλογλου**, **Λουκάς Λουκόγλου**, **Σπυρ. Παπάζογλου**, **Ι. Έβρένογλου**, **Ιορδ. Δουρμπέογλου** (ταπητοβιομήχανος) **Πρόδρ. Γρηγοριάδης** (γιατρός), **Γιάννης Παγιασλόγλου** (ταπητοβιομήχανος), **Σωκράτης Δανόπουλος** (ταπητοβιομήχανος), **Χαράλ. Σινανίδης** (έμπορος), **Μ. Γαβριηλίδης** (γιατρός), **Σωκρ. Έβρένογλου**, **Άθ. Βασιλειάδης**, **Μιχ. Καχραμάνογλου**, **Μηνās Κεχαγιόγλου**.

Άπό την ιδιότητα και μόνο πού έφεραν φαίνεται πόσο αξιόλογοι άνθρωποι κατείχαν αυτές τις τιμητικές θέσεις αλλά και σε τί εξαιρετικό βαθμό έφτανε ή παιδεία σ' αυτήν την πόλη της Μικρασίας.

Άς μη ξεχνούμε ότι ό **Γιαννακός Κιοκπάσογλου**, όταν έφυγε στη Σμύρνη, άναδείχτηκε κι εκεί Δημογέροντας, ενώ τό έκλεκτό τέκνο της Σπάρτης, ό **Γιωργάκης Κλημάνογλου**, έφορος, στη Σπάρτη, στα νιάτα του, δημογέροντας μετά στη Σμύρνη, όδηγήθηκε στο μαρτύριο μαζί με τόν Μητροπολίτη Χρυσόστομο, τόν Αύγουστο του 1922.

Ε' ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΩΡΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Όπως έχει ειπωθεί το 'Αναλυτικό Πρόγραμμα τών μαθημάτων τών σχολείων καταρτιζόταν από το Οίκουμενικό Πατριαρχείο. Μιά 'Υψηλή 'Εποπτεία άσκοῦσε το Τουρκικό 'Υπουργείο Παιδείας, μέσω τών 'Επιθεωρητῶν. 'Η ὅλη, πού θά διδασκόταν ἦταν άδρομερῶς καταμερισμένη σέ 3 ἐπάλληλους κύκλους: Νηπιαγωγείο-Δημοτικό, 'Ημιγυμνάσιο. Πλήρες γυμνάσιο δέ λειτούργησε στή Σπάρτη.

Το Νηπιαγωγείο διαρκούσε 2 συνήθως χρόνια, γιατί στόχευε στήν ανάγκη πρώτης ἐπαφῆς τών νηπίων μέ τήν ἑλληνική γλώσσα, πού ἴσαμε τήν ἀρχή τοῦ 20ου αἰῶνα τουλάχιστον, δέν ἦταν βέβαια ἡ μητρική. Γινόντουσαν διάφορες λεκτικές ασκήσεις, παιχνίδια, τραγούδια, ζωγραφική, παιδιές τοῦ Froebel μέ βάση διάφορα γεωμετρικά σώματα (σφαῖρες, κύβους, κύλινδρους κ.λ.π.).

Στό Δημοτικό σχολείο, πού διαρκούσε συνήθως 5 χρόνια (1η-5η τάξη), διδάσκονταν βασικές γνώσεις ἐπάνω στά 'Ελληνικά, τήν 'Αριθμητική, τή Γεωμετρία, τὰ Θρησκευτικά, τή Γεωγραφία (λεπτομερῆς γνώση τῆς Μικρασιατικῆς χώρας), τή Φυσική 'Ιστορία κ.λ.π. 'Από τήν Τετάρτη ἡ Πέμπτη τάξη διδάσκονταν, ἐπὶ 2 ὥρες τήν ἐβδομάδα, τουρκικά καί γαλλικά. Δίδασκαν, φυσικά, 'Ελληνες. 'Ο καμπούρ-Χότζας ('Ηλιάδης) εἶχε τή φήμη δειλοῦ τουρκιστῆ, οἱ μαθητές του μάθαιναν καλύτερα τουρκικά ἀπό ὅ,τι τὰ τουρκόπουλα στά σχολεία τους. 'Όσοι λοιπόν ἤθελαν μπορούσαν μετὰ νά συνεχίσουν στό Τουρκικό Γυμνάσιο τῆς Σπάρτης γιά νά πάρουν τὸ ἀπολυτήριό του, τὸ ἴδιο γρήγορα ἢ καί γρηγορότερα ἀκόμη ἀπό τοὺς ὁμήλικους τους τουρκόπαιδες. Στή Σπάρτη ὑπῆρχαν βέβαια πολλά κατώτερα τουρκικά σχολεία (πάντως τὸν ἀριθμὸ 30-31 πού συναντήσαμε στίς στατιστικές τὸν θεωροῦμε ὑπερβολικό) κι ἓνα Γυμνάσιο (τὸ Idadie). Πολλά ἑλληνόπουλα τέλειωναν εὐκολα μετὰ τὸ 'Ημιγυμνάσιο μας καί τὸ Τουρκικό. 'Ανώτερο Γυμνάσιο ὑπῆρχε στήν πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ, τὸ 'Ικόνιο (Σουλτανιέ).

'Όταν λέμε «'Ελληνικά» δέν ἐννοοῦμε βέβαια ὅ,τι καί σήμερα. 'Η ἐπαφή μέ τοὺς ἀρχαίους καί τὰ κείμενα ἀρχίζε πολὺ νωρίς. 'Αγαπημένοι συγγραφεῖς καί θέματα ἦταν ὁ Λουκιανός, ὁ Ξενοφώντας (ἡ Κύρου ἀνάβασή του ἰδιαίτερα πού ἀναφέρεται στά μέρη ἐκεῖνα), ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (πού κι αὐτὸς ἀναφέρεται στήν ἀρχαία Πισιδία), ὁ 'Ισοκράτης μέ τίς πρὸς Δημόνικο παραινέσεις του, ὁ Λυσίας, ὁ Δημοσθένης ὁ Πλούταρχος, οἱ Τρεῖς 'Ιεράρχες κι ἰδιαίτερα ὁ πρὸς Εὐτρόπιο λόγος τοῦ Χρυσόστομου κ.λ.π. 'Ὡς 'Αναγνωστικὸ θά ὑπῆρχε πάντα κάποια Χρηστομάθεια κι ὁ θρυλικὸς «Γεροστάθης» τοῦ Λέοντα Μελά.

'Η Καθαρεύουσα συστηματικὰ διδασκόταν (Γραμματική-Συντακτικὸ) ἀλλὰ τελειοποιούνταν στό 'Ημιγυμνάσιο ἀπὸ φιλόλογους καθηγητές (καμιὰ φορὰ βέβαια ἔλειπαν καί τοὺς ἀναπλήρωναν ἄλλοι ἐξίσου πεπαιδευμένοι, ἀλλ' ὄχι πτυχιούχοι διδάσκαλοι, λεγόμενοι ἑλληνιστές).

Θά πρέπει νά τονιστεῖ ἡ μεγάλη σημασία πού δινόταν σέ μαθήματα, πού σήμερα

κατάντησαν τὰ περιφρονημένα μαθήματα τοῦ Δημοτικοῦ: τῇ Χειροτεχνίᾳ καὶ τῇ Μουσικῇ. Τὰ κορίτσια στὸ Παρθεναγωγεῖο ἀσχολιόντουσαν μὲ ξεχωριστὴ θέληση ἀλλὰ καὶ ταλέντο στὴν κατασκευὴ χρήσιμων καὶ ὁμορφῶν χειροτεχνημάτων (κεντήματα, κοπτικὴ-ραπτικὴ, εἶδη νοικοκυριοῦ κ.λ.π.), ποὺ ἐξέθεταν στὸ τέλος τοῦ χρόνου καὶ πολλὰς φορές τὰ πρόσφεραν γιὰ νὰ ἀγοραστοῦν σὲ λαχειοφόρες ἀγορὲς ὑπὲρ τῶν σχολείων. Ἡ Μουσικὴ, παράλληλα, εὐτύχησε νὰ εὐδοκιμήσῃ καὶ γιὰτὶ ὑπῆρχε ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς τῆς Σπάρτης καὶ γιὰτὶ τὴ δίδαν ἱκανότατοι μουσικοὶ καὶ μουσικοδιδάσκαλοι.

Τὸ **Ἡμιγυμνάσιο** διαρκοῦσε 3-4 χρόνια (τάξεις 6η-9η). Βέβαια ὅπως εἶναι φυσικόν, στίς τελευταῖες τάξεις (8η-9η) οἱ μαθητὲς δὲν ἦσαν πολλοί. Στὰ 1914 καὶ μόνο γι'αυτὴ τὴ χρονιά προστέθηκε ἡ 10η-τάξη, ποὺ σήμαινε σχεδὸν πλήρες Γυμνάσιο παρὰ μιὰ τάξη. Στὴν 7η τάξη ἀρχίζε ἡ διδασκαλία τῶν Λατινικῶν.

Ἀπὸ ἓνα πρόγραμμα, ποὺ εἶχε ἐκπονηθεῖ στὴ Σμύρνη γιὰ τὴν 7η τάξη τῶν Ἀστικῶν Σχολείων τῆς Ἑλληνοκρατούμενης περιοχῆς (1920), βλέπουμε, μεταξύ ἄλλων, ὅτι πρέπει νὰ διδάσκονται:

- 1) **Θρησκευτικὰ** (θρησκείες, σύμβολο πίστεως, Εὐαγγελικὲς Περικοπές),
- 2) **Νεοελληνικά**, ἐπὶ 3 ὥρες (καθαρευουσιάνοι συγγραφεῖς καὶ ποιητές: Σκοῦφος Θεοτόκης, Βούλγαρις, Κοραΐς, Τρικούπης, Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ἀχ. Παράσχος. Ἀλ. Σοῦτσος, Ραγκαβῆς κ.ἄ),
- 3) **Ἀρχαῖα Ἑλληνικά**, ἐπὶ 5 ὥρες (Κύρου ἀνάβαση, Διόδωρος Σικελιώτης κ.ἄ),
- 4) **Μαθηματικὴ Γεωγραφία**,
- 5) **Ἡ νεώτερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδας**,
- 6) **Παγκόσμιος Ἱστορία** ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὕστερα,
- 7) **Φυσ. Πειραματικὴ**,
- 8) **Χημεία**
- 9) **Γεωπονία**,
- 10) **Μαθηματικά** (τόκοι, ὑφαίρεση, συναλλαγματικὲς, νομίσματα),
- 11) **Λογιστικά**,
- 12) **Οἰκοκυρικὰ καὶ Οἰκοτεχνία**,
- 13) **Πρώτες βοήθειες**
- 14) **Χειροτεχνία**,
- 15) **Γαλλικά**,
- 16) **Ἀγωγή Πολίτη.**

Αὐτὰ περίπου τὰ μαθήματα διδάσκονταν καὶ στὸ Ἀστικὸ τῆς Σπάρτης μὲ κάποιες παραλλαγὰς καὶ μικροπεριορισμούς, λόγῳ τοῦ ὅτι βέβαια ἡ Σπάρτη ἦταν στὴν τουρκοκρατούμενη ζώνη.

Ἡ ὅλική σπουδὴ σ' ἓνα Ἀστικὸ σχολεῖο ἦταν 9χρονη καὶ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ 2/χρονου Νηπιαγωγείου γινόταν 11/χρονη.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἓνας καλὸς μαθητὴς μπαίνοντας στὸ Νηπιαγωγεῖο 5 ἐτῶν τέλειωνε τὴν Ἀστικὴν 15-16 ἐτῶν. Μὲ ἓνα-δύο χρόνια κατόπιν στὴ Σμύρνη ἦταν ἐ-

τοίμος για ανώτερες σπουδές στην Πόλη ή την Αθήνα. Λέμε και πάλι εδώ ότι μπορούσε παράλληλα να τελειώσει και το τουρκικό Γυμνάσιο, ώστε να σπουδάσει σ' Ανώτατες σχολές της Πόλης και να πάρει δίπλωμα από Τουρκικό Πανεπιστήμιο· οί γνώσεις της τουρκικής που έπαιρνε στο Αστικό ήταν υπεραρκετές για τοῦτο.

Όμως αυτό το ίδιο το Απολυτήριο της Αστικής Σχολής μπορούσε να δώσει το είσιτήριο για ένα σωρό επαγγέλματα κι απασχολήσεις της εποχής και της περιοχής. Μπορούσε ο κάτοχός του να προσληφθεί ως δάσκαλος ή νηπιαγωγός, να κρατήσει λογιστικά βιβλία στις τόσες ανθοῦσες ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις και ταπητοβιομηχανίες, που φυσικά μπορούσε και να τις διευθύνει, να γίνει παπάς, πεπαιδευμένος έννοείται κ.λ.π.

Τὰ βιβλία που χρησιμοποιούσαν τὰ παιδιά ήταν δμοια με τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου και τυπώνονταν στην Αθήνα, τὴ Σάμο και φυσικά τὴ Σμύρνη.

Υπῆρχαν ὅμως για τοὺς ἀρχαίους συγγραφείς και ἐκδόσεις Λειψίας. Στο Μουσείο της Ένωσης Σπάρτης, υπάρχει ἡ Κύρου Ἀνάβαση τοῦ Ξενοφώντα, ἐκδοση Λειψίας τοῦ 1875. Φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Νικ. Σταυρίδη, κατοπινὰ δασκάλου, με ἡμερομηνία 1895. Ἀπὸ τὴν Αθήνα στέλνονταν με τὴ φροντίδα τοῦ Συλλόγου ἡ «Ἀνατολή» κι ἀπὸ τὴ Σμύρνη με τὴ διαμεσολάβηση της ἐκεῖ παροικίας τῶν Σπαρταλήδων ἢ με ταξιδιώτες. Εἶδαμε πὼς τὰ βιβλία τὰ διαχειριζόταν ἀποκλειστικά ἡ Σχολικὴ Ἐφορεία. Πάντως ἂς μὴ νομίσουμε ότι ἦταν ἄφθονα στὰ χέρια τῶν παιδιῶν. Περνοῦσαν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι. Οἱ ἀλλαγὲς στὴ γλώσσα και τὴν ὕλη ἦταν τόσο ἀραιὲς τότε.

Κλασσικά βιβλία της εποχῆς ἦταν ἡ περίφημη «Γραμματικὴ τῶν τεσσάρων», που ἔγραφαν για ὅλες τὶς τάξεις τέσσερις σπουδαῖοι δάσκαλοι της Σμύρνης, τὸ «Συντακτικὸ» τοῦ Κατεβαίνη ἀπὸ τὴ Σάμο κ.ἄ.

Πολλοὶ παλιοί, θέλοντας και λίγο νὰ υπερβάλουν για τὶς σπουδὲς στὴν πατρίδα υπερθεματίζουν στὸ θέμα της ὑπαρξης ἐποπτικῶν μέσων και ὀργάνων. Ἐμεῖς κριτικά βλέποντες τὰ πράγματα θὰ δεχτοῦμε ότι ἀσφαλῶς και ὑπῆρχαν ἐπαρκὴ ἐποπτικά μέσα, ἀλλὰ ἂς μὴ ζητοῦμε ὀργανωμένα ἐργαστήρια Φυσικῆς και Χημείας, όταν τὴν Ἑλλάδα τὸ μόνο ἐποπτικὸ μέσο ἦταν τότε ὁ λόγος, ὁ μαυροπίνακας κι ἡ κιμωλία (τὸ πολὺ). Στὴν αὐτὴ τοῦ Μεγάλου σχολείου εἶναι βέβαιο ότι ὑπῆρχαν ὄργανα γυμναστικῆς ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς για τὴν ἐνόργανη Γυμναστικὴ.

Τὰ μαθήματα διαρκοῦσαν ὅλη τὴν ἡμέρα: πρωί και ἀπόγευμα. Τὸ Ὁρολόγιο πρόγραμμα για τὸ πρωὶ πρόβλεπε 4ωρη ἐργασία και για τ' ἀπόγευμα δίωρη. Σίγουρη 36ωρη δουλειὰ τὴν ἐβδομάδα! Τὴν Κυριακὴ ἀπαραίτητα γινόταν ἐκκλησιασμός.

Καταλαβαίνει κανεὶς πόσο κόπιαζαν οἱ μαθητὲς ! Ἄν μάλιστα κανεὶς λάβει ὑπ' ὄψη ότι οἱ διακοπὲς ἴσαμε τὶς ἀρχὲς τοῦ 1.900, οἱ καλοκαιρινὲς διακοπὲς έννοῶ, δέν κρατοῦσαν περισσότερο ἀπὸ 40 ἡμέρες (μέσα Ἰουλίου-τέλη Αὐγούστου), τότε φαίνεται πόσο χρόνο κατανάλισκαν τὰ παιδιά στὰ θρανία!

ΣΤ' ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ

Τὰ παιδιά τῆς Σπάρτης εἶχαν ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα. Ἡ σπουδὴ δὲν ἦταν ὑποχρεωτική, ἀλλὰ οἱ γονεῖς ἀπὸ μικρὰ τὰ προέτρεπαν ἰδίως τ' ἀγόρια, νὰ πᾶνε στὸ σχολεῖο. Δὲν ἀδιαφοροῦσαν, οὔτε δυσφοροῦσαν ἐβλεπαν τὴν ἀξία καὶ τὴ φήμη τῆς ὁποίας ἐχαιραν οἱ μορφωμένοι κι ἤθελαν νὰ καμαρώσουν ἔτσι καὶ τὰ δικά τους βλαστάρια. Νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα! Τὴ γλῶσσα τῶν μεγάλων προγόνων!

Ὑπῆρχε σεβασμός, σεμνότητα, ἀπόλυτη ὑπακοή, πειθαρχία. Τὰ παιδιά πῆγαιναν στὸ σχολεῖο μὲ τὰ περισσότερο ἢ λιγότερο φτωχικὰ τους ροῦχα καθαρὰ καὶ κουμπωμένα, ἴσαμε τὸ λαιμό· ὁμοιόμορφες στολές, ποδιές δὲν ὑπῆρχαν. Στὶς μεγάλες γιορτές τὰ κορίτσια φοροῦσαν λευκά.

Ὁ κανονισμὸς τοῦ σχολείου ἦταν αὐστηρότατος, σύμφωνος καὶ μὲ τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Στὸ σχολεῖο τὰ παιδιά ἦταν ὑποχρεωτικό, μὲ κίνδυνο τιμωρίας, νὰ μιλοῦν ἑλληνικά. Ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο δὲν τὸ ἐπέτρεπαν οἱ Τοῦρκοι.

Καταλαβαίνει κανεὶς τὶς δυσκολίες, τὶς γλωσσικὲς π' ἀντιμετώπιζαν αὐτὰ τὰ παιδιά. Ὁ θεῖος μου Κοσμᾶς Νικολαΐδης διηγεῖται ὅτι κάποτε τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ματσηρό μὲ ραβδισμό, γιὰτὶ στὸ προαύλιο τοῦ σχολείου μίλησε τουρκικὰ σ' ἓνα παιδί, πού, μὴ ξέροντας καθόλου Ἑλληνικά, ζητοῦσε νὰ τὸ βοηθήσει σὲ κάποιο πρόβλημα. Κι ἔφερε βαρέως αὐτὴ τὴν τιμωρία (ἀλλὰ νομίζω καὶ μὲ ὑπερηφάνια).

Ἡ **παιδονομία** ἦταν βασικὸς τομέας τῆς σχολικῆς ζωῆς. Ὁ ἄλλος μου θεῖος, ὁ Ἀντώνης Σαπουντζάκης θυμόταν μὲ νοσταλγία τὸν **Γεώργη-ἀγά**, τὸν παιδονόμο, πού ἦταν αὐστηρότατος ἀλλὰ κι ἀκριβοδίκατος.

Διηγόταν, περίπου, τὰ ἑξῆς: «... Δυὸ ἦσαν καὶ τὰ πλέον θανάσιμα ἁμαρτήματα, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε ἄφεσις ποτέ. Ὁμίλησες τουρκικά; Ἡ διατίμησις, ἦτο καθορισμένη. Τέσσαρες ξυλιές ἀνὰ δύο στὸ κάθε χέρι. Ἐὰν ὁμοῦ συμπτωματικὰ τὸ ἓνα χέρι ἦτο πονεμένο, τότε τρεῖς στὸ ἓνα καὶ ἄλλες τρεῖς στὴ ράχη καὶ τὰ πόδια...». Ἄλλοι ὀνομαστοὶ παιδονόμοι ἦταν ὁ **Οὐζοῦν (μακρύς) Βασιλάκης** κι ὁ **Χατζησπύρος**.

Πέρα ἀπὸ τοὺς παιδονόμους βέβαια κι οἱ δάσκαλοι ἔδερναν. Βέργες κρανιάς δὲν ἔλειπαν ποτὲ ἀπὸ τὴν ἔδρα τους. Ὑπῆρχαν ὁμοῦ κι ἄλλες ποινές: νηστεία, γονυκλισία κ.λ.π. Ὅσο περνοῦσαν ὁμοῦ τὰ χρόνια αὐτὲς οἱ ποινὲς ἐξαλείφονταν. Ἡ νεώτερη παιδαγωγικὴ ἔφερνε σιγά-σιγὰ τὴν ἀλλαγὴ. Οἱ δάσκαλοι ἀντιμετώπιζαν μὲ τὸ καλὸ τοὺς μαθητές. Ἀλλωστε δὲ χρειάζονταν κι ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν. Τὰ παιδιά ἦταν εὐτακτα.

Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμό γιὰ τοὺς καλοὺς μαθητὲς ὑπῆρχαν ἀξιώματα, κατὰ σειρὰ τὰ ἑξῆς: ὁδηγός, εὐταξίας, γενικὸς κοσμήτορας. Ὁ ὁδηγὸς ἔμπαινε μπροστὰ στὸ τμήμα ἢ τὴν τάξη, ὅταν πῆγαινε περίπατο. Σταματοῦσε τὸ τμήμα ὅταν συναντοῦσαν τοῦρκο ἀξιωματοῦχο ἢ Ἑλληνα ἱερωμένο ἀποδίδοντας ἔτσι χαιρετισμό. Ὁ

εὐταξίας εἶχε ὡς ἀντικείμενο τῇ διαπίστωση τῶν παρουσιῶν τῶν μαθητῶν, ἰδιαίτερα στὴν ἐκκλησία, ὅπου ἡ προσέλευση ἦταν ὑποχρεωτική. Μαθητὴς ποὺ ἔφτανε στὴν ἐκκλησιὰ μετὰ τὸν Ἀπόστολο θεωροῦνταν ἀπὼν! Ὁ γενικὸς κοσμήτορας, συγκέντρωνε τὶς καταστάσεις ἀπόντων ἀπὸ τοὺς εὐταξίες.

Οἱ σχολικὲς γιορτὲς ἦταν τρεῖς: τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Λήξης τῶν μαθημάτων.

Ἡ γιορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, γιορτὴ τῶν γραμμάτων τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ τῶν μαθητῶν ἐπαιρνε ξεχωριστὰ πανηγυρικὸ χαραχτήρα.

Κάθε χρόνο σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς 4 ἐκκλησιές, ποὺ λειτουργοῦσε τὴ μέρα αὐτὴ ὡς Μονοκκλησιὰ, τελοῦνταν μνημόσυνο στὴ μνήμη τῶν Δωρητῶν καὶ Εὐεργετῶν τῶν Σχολείων. Χοροστατοῦσε ὁ Μητροπολίτης, ἂν παρεπιδημοῦσε στὴ Σπάρτη καὶ ἱεουργοῦσαν ὅλοι οἱ ἱερεῖς τῆς πόλης. Ἡ ἐκκλησιὰ στολιζόταν μὲ ἄνθη. Ὅπως ἐξιστοροῦσε ὁ Φῶτης Οὐλκέρογλου οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθήτριες συγκεντρώνονταν στὸ Μεγάλο Σχολεῖο φορώντας λευκὰ ροῦχα. Ἐκεῖ συντάσσονταν καὶ μετὰ σχηματιζόταν πομπή μ' ἐπικεφαλῆς τοὺς Δημογέροντες, τοὺς Ἐφόρους, τοὺς δασκάλους καὶ τὶς δασκάλες. Ὅλοι μαζί ὁδεύαν πρὸς τὴν ἐκκλησιὰ. Ἐκεῖ ψαλλόταν ἡ θεία Λειτουργία κι ἀκολουθοῦσε τὸ Μνημόσυνο. Μετὰ γινόταν νέα πομπή γιὰ τὸ σχολεῖο. Οἱ μαθήτριες κρατοῦσαν στεφάνια καὶ στὴ μέση φερόταν μεγαλοπρεπῆς δίσκος μὲ κόλυβα. Δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ δίσκου δυὸ μαθήτριες κρατοῦσαν πελώριες λαμπάδες, στολισμένες μὲ ἄνθη καὶ κορδέλλες, γαλάζιες, λευκές, κόκκινες καὶ μαῦρες! Ὁ συμβολισμὸς τῶν χρωμάτων ἦταν φανερός. Ἡ γαλανόλευκη σημαία! Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὰ τὰ δυὸ χρώματα μόνο θὰ ἐνοχλοῦσαν τοὺς τούρκους καὶ τὸ μήνυμα δὲν θὰ τὸ ἄφηναν νὰ περάσει, πρόσθεσαν δυὸ χρώματα, ἐντελῶς ἄσχετα. Ὅταν κάποιος «ἐξυπνος» Τούρκος ζήτησε ἐξηγήσεις τοῦ δόθηκε ἡ ἐξῆς ἀπάντηση: «Τὸ μαῦρο χρῶμα συμβολίζει τὴ μαύρη ἀπὸ τὴν πίκρα ψυχὴ μας καὶ τὸ κόκκινο τὴ ματωμένη ἀπὸ τὸν πόνο καρδιά μας. Τὸ λευκὸ τὴν ἄσπιλη ψυχὴ τῶν νεκρῶν καὶ τὸ γαλάζιο τὸν οὐρανὸ στὸν ὁποῖο ἀναπαύονται!». Μέσα σ' αὐτὴ τὴν περίτεχνη ἐξήγηση -στάχτη στὰ μάτια- περνοῦσε τὸ μήνυμα τῆς λευτεριᾶς γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ οἱ ἀποδέχτες του ἤξεραν νὰ τὸ πάρουν.

Μπροστὰ στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ σχολείου ἀνὰ δυὸ Δημογέροντες, Σχολικοὶ Ἐφοροὶ κι ἐπίτροποι περιέφεραν δίσκο, ποὺ γρήγορα γέμιζε ἀπὸ χρυσὲς τουρκικὲς λίρες καὶ μετζήτια. Χωρὶς ὑπερβολὴ τὸ 1/3 τοῦ συνόλου τῶν ἐσόδων τοῦ Σχολικοῦ Ταμείου συγκεντρωνόταν αὐτὴ τὴ μέρα.

Μετὰ ἐρχόταν ἓνα ὁμορφο πρόγραμμα, ποὺ περιλάβαινε ἀπαγγελίες, τραγούδια καὶ χοροὺς, ποὺ εἶχαν ἐτοιμάσει μὲ τὰ παιδιά οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ δασκάλες.

Ὅπως ἔχουμε πεῖ ἡ γιορτὴ αὐτὴ καθιερώθηκε νὰ γίνεται στὴν καρδιά τῆς ἀνοιξης τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ, γιὰ νὰ βρίσκονται στὴ Σπάρτη ὅλοι οἱ ἔμποροι κι ἐπιχειρηματίες τῆς πόλης, ποὺ στὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα ἔλειπαν στὴ Σμύρνη, στὴν Ἀττάλεια κι ἄλλοι γιὰ τὶς δουλειές τους.

Τώρα τὸ πῶς γιορταζόταν ἡ γιορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στίς 25 τοῦ Μάρτη εἶναι

κάτι τὸ πραγματικὰ ἀξιοθαύμαστο. Τονίζοταν βέβαια τὸ θρησκευτικὸ μέρος, ἀλλὰ ἔντεχνα πάντα γιὰ νὰ μὴν ξεσηκωθοῦν οἱ σωβινιστὲς Τοῦρκοι, προωθοῦνταν καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐπετείου τῆς ἐθνικῆς μας παλιγγενεσίας τοῦ 1821. Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια τὰ μηνύματα δινόντουσαν καθαρότερα. Οἱ παλιοὶ Σπαρταλῆδες θυμοῦνται ὅτι ἐκφωνιόντουσαν καὶ πανηγυρικοὶ λόγοι στοὺς ὁποίους διέπρεπαν ὁ Γυμνασιάρχης Σεραφετινίδης κι ὁ δάσκαλος Παπαχαρίτωνας. Πολλὲς φορές στὸ τέλος ψαλλόταν κι ὁ Ἑθνικὸς Ὑμνος (ἴσως ὅταν ἀπουσίαζαν οἱ Τοῦρκοι).

Μιᾶς τέτοιας γιορτῆς πανηγυρικός, πὺ ἐκφωνήθηκε -ἔξω πιά ἀπὸ τὰ δόντια- ἀπὸ τὸν Πέτρο Σεραφετινίδη ὁδήγησε στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀπὸ τῆ Σπάρτη, καθὼς οἱ Τοῦρκοι ἐξοργισμένοι ζητοῦσαν τὴν κεφαλὴ του. Ὅπως διηγίεται ἡ κόρη τοῦ Εὐγενία Σεραφετινίδου, ὁ γυμνασιάρχης, ὅταν κατάλαβε ὅτι τὸν κυνηγοῦν οἱ Τοῦρκοι ζήτησε νὰ κρυφεῖ σ' ἓνα συγγενικὸ τοῦ σπίτι. Οἱ στρατιῶτες ὁμῶς τὸν ἀναζητοῦσαν παντοῦ κι ἔφτασαν καὶ στὸ σπῖτι αὐτό. Βρόντησαν μὲ πάταγο τὴν πόρτα καί... ψύχραιμος παρουσιάστηκε ὁ ἴδιος ὁ καταζητούμενος. Μὲ τὸ πιὸ φυσικὸ ὕφος τοῦ κόσμου ρώτησε τί ζητοῦν.

— Τὸν Σεραφετινίδη, θέλουμε. Μήπως κρύβεται ἐδῶ;

— Ὅχι, δὲν ἦρθε στὸ σπῖτι μας. Ἀλλὰ ἂν θέλετε, περάστε μέσα νὰ ψάξετε!...

Οἱ στρατιῶτες χαιρέτισαν κι ἔφυγαν. Πίσω τοὺς ἔφυγε κι ὁ ἴδιος. Τὸ κεφάλι τοῦ δὲν ἦταν πιά καλὰ στὴ θέση του!

Ἡ γιορτὴ πάντως πὺ ἄρесе ξεχωριστὰ σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους, γιὰ διαφορετικοὺς βέβαια λόγους ἀπὸ τοὺς ἐθνικοθρησκευτικούς, ἦταν αὐτὴ τῶν ἐξετάσεων. Μόλις εἶχαν βγεῖ τ' ἀποτελέσματα. Ὅμως ἔπρεπε νὰ δεῖ κι ὁ κόσμος τὴ δουλειὰ τῆς χρονιάς καὶ νὰ κριθεῖ κι ὁ δάσκαλος γιὰ τὸ ἔργο του. Ἦταν ἡ κρίσιμη ὥρα. Οὔτε λίγο, οὔτε πολὺ ἡ ἀνανέωση τῆς θητείας τοῦ κρινόταν ἀπὸ τὴν καλὴ ἐντύπωση πὺ θὰ σχηματιζόταν αὐτὴ τὴ στιγμή. Ὑπῆρχαν καὶ οἱ κριτές, αὐστηροὶ καὶ δίκαιοι, οἱ Ἐφοροὶ, πότε-πότε ὁ δεσπότης καὶ κύρια μιὰ εἰδικὴ ἐξεταστικὴ Ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία ἀπὸ τίς ἀπαντήσεις τῶν μαθητῶν θὰ βαθμολογοῦσε τὸ δάσκαλο. Πρέπει ν' ἀναγνωριστεῖ ἡ καλὴ πίστη στὰ μέλη αὐτῆς τῆς Ἐπιτροπῆς, ὅσο ὁμῶς κι ἡ ἀκαταλληλότητά τοὺς, ἀφοῦ δὲν ἦσαν εἰδικὰ σπουδασμένοι παιδαγωγοί, γιὰ νὰ παίξουν τὸν τόσο ὑπεύθυνο ρόλο τοῦ Ἐπιθεωρητῆ-Κριτῆ.

Ἀλλὰ κάπως ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομηθοῦν τὰ πράγματα! Ὅφείλουμε πάντως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι τὸ ἔργο τοὺς προσπαθοῦσαν νὰ τὸ κάνουν καὶ μὲ σοβαρότητα καὶ μὲ συνέπεια. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε δὲν ἔπαιρνε μέρος ὁποῖος-ὁποῖος. Ὑπῆρχαν «εἰδικοί». Φήμη ἀληθινοῦ «ἱεροξεταστῆ» εἶχε ἀποκτήσει ὁ εὐρυμαθέστατος **Γεώργιος Χατζηθεοδωρόγλου**, ὁ ὁποῖος ἦταν βαθιὰ σπουδασμένος ἐλληνιστῆς κι' ἄφηνε τὸ κτῆμα του, κάθε χρόνο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γιὰ νὰ ἔρθῃ καὶ νὰ πάρῃ μέρος στὸ ἔργο τῆς κρίσεως τῶν δασκάλων.

Στὴ γιορτὴ αὐτὴ μαζεῦόνταν πάλι ὅλοι οἱ ἐπίσημοι τῆς κοινότητας. Μποροῦσαν, ὅπως πάντα ἄλλωστε, νὰ παρευρίσκονται καὶ Τοῦρκοι.

Συνήθως τίς ἐρωτήσεις τίς ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ δάσκαλος στοὺς μαθητὲς του (σωστὸ

αυτό), αλλά βέβαια μπορούσε κάθε μέλος της 'Επιτροπής ή και κάθε άλλος μορφωμένος να κάνει έρωτήσεις. "Αν ήσαν εκτός ύλης ή και άκατανόητες, μπορούσε να παρέμβει κάπως ο δάσκαλος και να βοηθήσει τα παιδιά.

Αυτή ή «έπ' άκροατηρίω» δοκιμασία όμολογοϋμε ότι ήταν μειωτική για το δάσκαλο. Έχοντας όμως πάρει έθιμική πιά μορφή άπαλυνόταν κάπως από το γεγονός ότι, όπως και να το κάνουμε, ένας δεξιός στη δουλειά του δάσκαλος είχε τον τρόπο ν' άποσπάσει τις καλές έντυπώσεις και με τα τραγούδια, τις άπαγγελίες και το ψυχαγωγικό γενικά μέρος της γιορτής.

Το έργο της εξεταστικής έπιτροπής δέν τέλειωνε με τη λήξη της γιορτής. Έπρεπε να συνέλθει και να συντάξει έκθεση, την όποία υπέβαλε στην Έφορεία. 'Απόλυτα υπεύθυνη και μεθοδευμένη διαδικασία!

Έδω να διευκρινήσουμε ότι οί γραφτές εξετάσεις γινόντουσαν, βέβαια, στο σχολειό κανονικά, χωρίς τρίτους, λίγο πριν από τη γιορτή που παραπάνω περιγράψαμε. Στην ουσία δηλαδή ή πρόσδος των μαθητών και ή βαθμολογία τους είχε πιά έξαχθει, άπλά έπρεπε να κριθεί ο δάσκαλος.

'Αλλά τέτοιες εξετάσεις να μη νομιστεί, παρακαλώ, ότι γίνονταν μόνο στις έλληνικές κοινότητες της Μικρασίας. Με έγκυκλίους του 'Υπουργείου Παιδείας από το 1835, ίσαμε το 1912 άκόμη, γίνεται λόγος για τη σύσταση 'Εξεταστικών έπιτροπών, στις όποιες να μετέχουν ο παππάς κι οί νοημενέστεροι εκ των κατοίκων... των κοινοτήτων της Ελλάδας.

Μετά τις εξετάσεις οργανώνονταν γυμναστικές επιδείξεις στο προαύλιο των άγίων 'Αναργύρων. Τα παιδιά μετείχαν στις επιδείξεις με όμορφες στολές γυμναστικής. Δέν άπουσίαζε βέβαια το γαλάζιο χρώμα από τις φανέλλες, που συνδυαζόταν με το λευκό (όριζόντιες ρίγες). Προκειμένου να ξεγελαστούν οί Τούρκοι γιατί δέν έλειπαν ο μουτασερίφης και καμιά φορά ο Νομάρχης, και οί άλλοι έπίσημοι, υπήρχαν κι άσχετα χρώματα (άσπρο-κόκκινο, άσπρο-καφετί, άσπρο-πράσινο).

Τά σχολειά μετείχαν και σε μιá κοινοτική γιορτή (Μιλλέτ Γιουρτουσου), που γινόταν την ήμέρα της γιορτής του 'Αγίου Κωνσταντίνου και 'Ελένης. Τη μέρα αυτή άνακοινώνονταν στην έκκλησιά της Μητρόπολης τα όνόματα των νέων Δημογερόντων, των 'Επιτρόπων της Κεντρικής και των Σχολικών 'Εφόρων.

Ζ' Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Ένωρίς, από τις αρχές κιόλας του 19ου αιώνα είχε δημιουργηθεί στη Σπάρτη Πισιδίας μια αξιόλογη πνευματική και πολιτιστική κίνηση, που υποβοηθιόταν από την άνθιση της οικονομίας του τόπου και την ανάληψη σημαντικών θέσεων στην κοινωνία του από τους Χριστιανούς. Η παρουσία στην πόλη το 1840 του Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδη και ἡ ταυτόχρονη ἔναρξη τῆς λειτουργίας τοῦ Ἀναγνωστήριου εἶναι ἐντυπωσιακὰ σημάδια αὐτῆς τῆς κίνησης.

Πόσα βιβλία διάθετε τὸ Ἀναγνωστήριο δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ βεβαιώσουμε. Θὰ πρέπει ὅμως γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νὰ ἦσαν ἀρκετά, ἀφοῦ λειτουργοῦσε καὶ δανειστικὴ βιβλιοθήκη. Ὁ κ. Γ. Τσακίρης μοῦ ἔλεγε πὼς τὸ Ἀναγνωστήριο ἦταν τέλεια ὁργανωμένο. Ὑπῆρχαν σφραγίδες, βιβλία εἰσαγωγῆς κ.λ.π. Ἀναζητήσαμε μαζί, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲ βρήκαμε ἓνα ἀντίτυπο μιᾶς ἐκδόσεως τῆς «Μέλισσας» ἐνὸς βιβλίου μὲ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις στὴ Σμύρνη, πού θυμόταν ὁ κ. Τσακίρης ὅτι ἦταν τὸ μόνο πού εἶχε διασωθεῖ μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Ἀναγνωστηρίου καὶ βρισκόταν σὲ χέρια Σπάρταλη μετὰ τὴν Καταστροφή.

Ὁ Γ. Σάκκαρης στὰ 1894 δημιούργησε τὸ Φιλαρμονικὸ Ὀμιλὸ νέων «ὁ Ἀμφίων», δίνοντας ἔτσι μιὰ ἰσχυρότατη ὥθηση στὴ μορφωτικὴ κι ἐκπολιτιστικὴ κίνηση τῶν Ἑλλήνων τῆς Σπάρτης κι ἰδιαίτερα τῶν νέων.

Ἄλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ 1870 περίπου ὑπῆρχε ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐπιμορφωτικὸς Σύλλογος. Ἦταν ἡ «**Εὐσέβεια**». Στὸν Κάτω Μαχαλά ἡ «Εὐσέβεια» διάθετε δικὰ τῆς γραφεῖα καὶ μιὰ μεγάλη αἴθουσα ἐκδηλώσεων πολὺ κοντὰ στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἁγίου Εὐστάθιου. Διάθετε καὶ δική τῆς μικρὴ βιβλιοθήκη. Τοὺς τοίχους τῶν γραφείων τῆς κοσμοῦσαν ἐπιγραφές μὲ ρητὰ καὶ ἀποφθέγματα.

Στὴν αἴθουσά τῆς δίνονταν ἀρκετὲς φορὲς διαλέξεις, θρησκευτικοῦ συνήθως περιεχομένου. Κάποτε-κάποτε μετακαλοῦνταν ὁμιλητὲς κι ἀπὸ τὴ Σμύρνη.

Τὴν «Εὐσέβεια» ἀρκετὰ μεταγενέστερα ἀκολούθησε ἓνας δεύτερος Σύλλογος: «ἡ **Ἀναγέννηση**». Αὐτῆς οἱ δραστηριότητες, ἄγγιζαν περισσότερο τὸ στοιχεῖο τὸ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ. Εἶχε νοικιάσει οἶκημα κοντὰ στὸ Μεγάλο Σχολεῖο (πάνω-μαχαλάς), μὲ γραφεῖο, ἐντευκτήριο καὶ ἄλλους χώρους.

Στὰ τελευταῖα χρόνια πρόεδρος ἦταν ὁ Σωκράτης Δανόπουλος, ἀντιπρόεδρος ὁ Μηνᾶς Ἀθανάσογλου, γ. γραμματέας ὁ νεαρός, τότε, δάσκαλος καὶ σημερινὸς πρεσβύτες, τέως δικηγόρος, Γαβριήλ Τσακίρης καὶ εἰδ. γραμματέας, ὁ ἐπίσης νεαρός δάσκαλος -γιὰ λίγο- Μακάριος Σινανίδης, ἀδελφὸς τοῦ μεγάλου δημοσιογράφου **Σωκράτη Σινανίδη**, πού ἔκανε τότε τὰ πρῶτα τοῦ βήματα στὴ Σμύρνη (κατοπινὰ στὴν Ἑλλάδα ἔβγαλε τὴ μεγάλη καὶ μοναδικὴ πανελλήνια προσφυγικὴ ἐφημερίδα: «Προσφυγικὸς Κόσμος»).

Φτάνοντας στὰ 1919-20, καὶ καθὼς ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχε ἀποβιβαστεῖ στὴ Σμύρνη κι ὅλοι μὲ λαχτάρα περίμεναν τὴν ἔλευσή του στὴ Σπάρτη, ἡ «Ἀναγέννησις» προετοιμάζε κρυφὰ καὶ φανερὰ λαμπρὴ ὑποδοχή. Ἐτοιμαζόταν νὰ ἀνεβάσει

καὶ θεατρικὰ ἔργα, ἀπὸ ἐρασιτέχνες, βέβαια ἠθοποιούς: τοὺς καλύτερους μαθητὲς τοῦ Ἀρρεναγωγείου¹⁴. Ἀγόρια ντυμένα γυναικεῖα θὰ ἔπαιζαν καὶ τοὺς ρόλους τῶν γυναικῶν. Κι ὅπως εἶπαμε εἶχε ἀκόμη φιλοτεχνήσει μιὰ πελώρια γαλανόλευκη σημαία, μήκους 16 μέτρων... Καὶ προσδοκοῦσαν ὅλοι τὴ Μεγάλῃ στιγμῇ...

Μὰ στάχτη τὸ μετάξι τῆς σημαίας στὴ φωτιὰ τῆς Καταστροφῆς. Ρέπια τὰ μεγάλα ὄνειρα. Φευγάτες οἱ ἐλπίδες. Βαριά αὐλαία ἔπεσε γιὰ πάντα σὲ μιὰ παράσταση, ποὺ δὲν πρόφτασε νὰ δοθεῖ.

Βιβλιοθήκες συλλογικὲς ἢ κοινοτικὲς εἶδαμε ὅτι ὑπῆρχαν ἀξιόλογες. Ἰδιωτικὲς ὅμως;

Ὁ Γαβριήλ Τσακίρης μὲ διαβεβαιώνει πὼς ἡ βιβλιοθήκη τοῦ πατέρα τοῦ Κυριάκου, ἦταν γιὰ τὰ μέτρα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου, πολὺ μεγάλη. Ἄγγιζε τοὺς 2.000 τόμους. Ὁ θεῖος μου Βασίλης Ἀρτεμιάδης στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου τοῦ «Μέγας Ἀλέξανδρος», μιλάει γιὰ τὴν «κρυφὴ» βιβλιοθήκη τοῦ πατέρα τοῦ. ὅπου κατάφευγε γιὰ νὰ μελετήσῃ ἔργα ἀναφερόμενα στὸ μεγάλο Μακεδόνα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ βιβλίον γιὰ πολλοὺς Σπαρταλῆδες ἦταν μιὰ μεγάλη ἀπόλαυση, ὥστόσο ὅμως κι ἀπαγορευμένη. Καλὴ βιβλιοθήκη θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ στὸ σπίτι τῶν Κεχαγιόγλου.

Ἐφημερίδες καὶ βιβλία δὲν ἐκδίδονταν στὴ Σπάρτη. Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀνώτατης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Σπαρταλῆδικης καταγωγῆς, Βασίλης Βασιλειάδης μοῦ ἔλεγε ὅτι θὰ πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν κάποια φύλλα τῆς ἐφημερίδας «Εὐσέβεια» ποὺ ἔβγαζε ὁ ὁμώνυμος σύλλογος. Δὲν μπόρεσα δυστυχῶς νὰ βρῶ κάποιο στοιχεῖο ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν πληροφορία τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ Σπάρταλη.

Ἀνησυχίες συγγραφικὲς ὑπῆρχαν ἀπὸ παλιά, ἀλλὰ δυνατότητες ἔκφρασης δὲν προσφέρονταν. Λέγεται ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Εὐθύμιος Χατζηδουρμούσογλου εἶχε γράψῃ ἓνα ἔργο σατιρικό, μέσο ἀπὸ τὸ ὁποῖο, μὲ τρόπο ἀστεῖο ἀλλὰ καὶ δηκτικό, σχολίαζε τὴν πολιτεία καὶ τὸ βίον τῶν Δημογερόντων τῆς Σπάρτης. Τὸ ἔργο γραμμένο στὰ «καραμανλῆδικα» ἔμεινε ἀνέκδοτο, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχει διασωθεῖ σὲ χειρόγραφο.

Ἀλήθεια, ὅμως μιᾶς κι ἦρθε ὁ λόγος, νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ζωὴ στὴ Σπάρτη προσφερόταν ὥς ὑλικὸ σπαρταριστὸ στὰ χέρια ἐνός... ἐπιθεωρησιογράφου. Οἱ δημογέροντες, ὅταν, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα ν' ἀσκοῦν οὐσιαστικὴν ἐξουσία, προσπαθοῦσαν μὲ ἀποφάσεις, ἀρκετὰ ἀστεῖες νὰ κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους στὸ χριστιανικὸ πληθυσμό.

Ἄλλοτε λοιπὸν ἔβγαζαν διαταγὴ κι ἀπαγόρευαν τὸ κάπνισμα ἢ τὰ πλούσια φαγοπότια κι ἄλλοτε ἀπαγόρευαν στὶς γυναῖκες νὰ κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους ἢ ἀκόμη καὶ νὰ κάθονται μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τους κουτσομπολεύοντας.

Κι εἶχαν τὴν ἐξουσία νὰ ἐπιβάλουν ποινὴ, ποὺ ὅλοι οἱ ἔντονα θεοσεβούμενοι Σπαρταλῆδες φοβόντουσαν, τὴν ποινὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀργίας. Στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1850 οἱ Μητροπολιτάδες ἐξάλλου δὲν τῷχαν σὲ τίποτε νὰ τιμωροῦν μὲ ἀφορισμό.

Όμως, ἐκτὸς ἀπὸ θεοσεβούμενοι οἱ Σπαρταλῆδες ἦσαν ἐξυπνοὶ καὶ δημιουργικοὶ μὲν ἀλλὰ καὶ ὥς ἓνα βαθμὸ ἀφελεῖς κι ἀπονήρευτοὶ ἄνθρωποι, τόσο πού τροφοδοτοῦσαν -σ' αὐτὴ τὴν κλειστὴ κοινωνία αὐτὸ ἦταν μιὰ μορφὴ ψυχαγωγίας- τοὺς εὐφυολόγους σὲ περιπαίγματα, ἀστεῖα, στημένες σκηνές κ.λ.π. πού μὲ μορφὴ ἀνέκδοτων διηγοῦνται καὶ σήμερα ἀκόμη οἱ παλαιότεροι καὶ γελοῦν. Γιατὶ ὑπῆρχαν καὶ ὑπάρχουν Σπαρταλῆδες γιομάτοι ἀπὸ ἓνα θυμόσοφο, γνήσιο ἀνατολίτικο χιού-μορ, πού κάνει κάθε τους διήγηση ἀπόλαυση.

Μιᾶς καὶ τῷφερε ὁ λόγος δὲν ἀντέχω (πιστεῦω ἄλλωστε πὼς δὲν εἶμαι δὰ κι ἐξω ἀπὸ τὸ θέμα) νὰ μὴ διηγηθῶ (ἴσως ὄχι τόσο παραστατικά, ὅσο ὁ θεὸς μου Κοσμάς Νικολαΐδης πού τὰ διανθίζει καὶ μὲ λίγες τούρκικες φράσεις — σὰν ἀλατοπίπερο -) δυὸ ἀνέκδοτα πού ἔχουν ἥρωα τὸν αἰωνόβιο Τζοτάν Παπά:

Κάποτε λοιπὸν ἓνας Σπάρταλης ἐπρόκειτο νὰ ταξιδέψει στὴν Πόλη. Σμύρνη, Ἀττάλεια κ.λ.π. ἦταν συνηθισμένη ὑπόθεση γιὰ τοὺς Σπαρταλῆδες, ὅμως ἓνα ταξίδι στὴν Πόλη ἦταν ἓνα γεγονός. Τῷμαθε λοιπὸν ὁ ἀγαθὸς δημογέροντας ὁ Τζοτάν κι ἐπειδὴ εἶχε κάποιον δικό του ἀπὸ χρόνια ἐκεῖ, πῆγε βρῆκε αὐτὸν πού θὰ ταξίδευε καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ πάει καὶ νὰ δώσει ἓνα γράμμα του στὸ δικό του καὶ γυρίζοντας νὰ τοῦ φέρει τὴν ἀπάντηση.

— Μά, Τζοτάν Παπά, ἔφερε ἀντίρρηση ὁ Νικολὸς ἐφέντης, φοβᾶμαι πὼς θ' ἀργήσω νὰ γυρίσω.

— Δὲν πειράζει παιδί μου. Ἐγὼ θέλω νὰ δώσεις αὐτὸ τὸ γράμμα κι ὅποτε μὲ τὸ καλὸ γυρίσεις, μοῦ φέρνεις τὴν ἀπάντηση. Θὰ τὴν περιμένω μὴν τὸ ξεχάσεις!

Ἐφυγε ὁ ταξιδιώτης, πῆγε στὴν Πόλη. Ἐμεινε ἓνα χρόνο περίπου. Συνάντησε τὸ φίλο τοῦ Τζοτάν Παπά, τοῦδωσε τὸ γράμμα... ἀλλὰ ξεχάστηκε νὰ ξαναπεράσει νὰ πάρει τὴν ἀπάντηση.

Ὅταν γύρισε στὴν Πατρίδα ἦταν Σάββατο. Τὴν Κυριακὴ πρωὶ σὰν καλὸς Σπάρταλης πῆγε στὴν ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων. Ἐκεῖ κι ὁ Τζοτάν, πού μόλις τὸν εἶδε ἀπὸ μακριὰ κάρφωσε τὸ βλέμμα του ἐπάνω του.

Τότε ὁ φίλος μας θυμήθηκε τὴν παραγγελία τοῦ Τζοτάν. Τί νὰ κάνει; Ψάχτηκε στὶς τσέπες του καὶ βρῆκε ἓνα λευκὸ χαρτοφάκελο. Ὅταν σκόλασε ἡ ἐκκλησιά πλησίασε σὰν νὰ βιαζόταν, τὸν Τζοτάν καὶ ἀφοῦ γρήγορα γρήγορα τὸν χαιρέτισε τοῦ πασάρισε τὸ λευκὸ φάκελο καὶ ἄνοιξε τὸ βῆμά του...

Ὁ Τζοτάν πῆρε τὸ φάκελο κι ἐκπληκτος εἶδε ὅτι δὲν ἔγραφε ἀπέξω κανένα ὄνομα.

— Ἐ! Νικολὸ ἐφέντη, τοῦ φώναξε. Αὐτὸ τὸ γράμμα ἀπ' ἐξω δὲ γράφει τίποτα.

— Καλὰ, Τζοτάν, μὰ κι ἀπὸ μέσα τὸ ἴδιο, ἀπάντησε ὁ Νικολὸς κι ἐξαφανίστηκε.

Μιὰ ἄλλη φορὰ ὁ Τζοτάν παράστεκε ἓναν ἄλλο Σπάρταλη, πού στὴν ἀπάνω κάμαρη τοῦ σπιτιοῦ του ξεγεννοῦσε τὴ γυναῖκα του μιὰ μαμμή.

Ἡ ὥρα περνοῦσε, ἡ ἀγωνία μεγάλωνε καὶ ἡ γυναῖκα δὲν μποροῦσε νὰ γεννήσει.

— Ἐ! Νικολὸ (ἄς τὸν ὀνομάσουμε κι αὐτὸν Νικολό), διάκοψε τὴν ἀγωνία ὁ Τζοτάν. Γιὰ πετάξου στὴν ἐκκλησιά νὰ φέρεις τὴν ποδιά ἀπ' τὴν εἰκόνα τῶν τριῶν Ἱεραρ-

χῶν (ένα εἶδος κουρτίνας, με ὁμορφα σχέδια, ποὺ στόλιζαν τὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου) καὶ νὰ τὴ βάλεις στὴν κοιλιὰ τῆς γυναίκας σου. Θὰ εὐλογηθεῖ καὶ θὰ ξεγεννήσει εὐκολα.

Ὁ ἀπονήρευτος καὶ θεοσεβούμενος Νικολὸς πῆγε κι ἦρθε σ' ἓνα λεπτό. Ἐβαλε τὴν ποδιά τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν κοιλιὰ τῆς γυναίκας του καὶ κατέβηκε κάτω ν' ἀνάψει τσιγάρο με τὸν Τζοτάν.

Ὡσπου νὰ κατεβεῖ ὁμως ἀκούστηκαν κλάματα καὶ βγῆκε ἡ μαμμὴ με τὴν εὐχάριστη εἶδηση ἀγόρι! ἀγόρι!

Ὁ Τζοτάν τοῦ ἔσφιξε τὸ χέρι κι' ἀνοιξαν ἓνα μπουκάλι κρασί. Ὁ Νικολὸς ἀνέβηκε φίλησε τὴ γυναίκα καὶ τὸ νεογέννητο καὶ κατέβηκε στὸν Τζοτάν.

Ἐπάνω ἐκεῖ ἀνοιξε πάλι ἡ πόρτα.

— Νικολό, Νικολό κι ἄλλο παιδί... Κορίτσι, κορίτσι τσίριξε ἡ μαμμή.

Ὁ Νικολὸς κοίταξε τὸν Τζοτάν σὰν χαμένος.

— Ἐχεις ἀκόμα τὴν ποδιά, ὀγλάν; Τρέξε νὰ τὴ βγάλεις, τὸν ἀποπῆρε ὁ Τζοτάν Παπὰς...

Ἄς με συγχωρήσουν οἱ παλιοί, ἂν δὲν τὰ κατάφερα ν' ἀποδώσω τὸ δικό τους τρόπο στὴ διήγησή.

Υπάρχουν τόσα καὶ τόσα ἀνέκδοτα (ποὺ δὲν εἶναι ἀνέκδοτα), γιομάτα σοφία, μηνύματα, θέσεις, ὥστε θ' ἀξιζε, νομίζω, τὸν κόπο νὰ γίνε μιὰ προσπάθεια συλλογῆς τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου.

Οἱ ἐφημερίδες δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἐφταναν ἀπὸ τὴ Σμύρνη μέσω τῶν ταξιδιωτῶν καὶ διαβάζονταν τὰ βράδια στὶς βεγγέρες ἀπὸ τοὺς τίτλους τῆς πρώτης σελίδας ἴσαμε τὴν τελευταία ἀράδα. Γιὰ λόγους ἀσφάλειας, ἂν δὲν καταστρέφονταν, φυλάγονταν μέσα σὲ μεγάλα κιούπια στὶς ἀποθήκες καὶ τὰ κελάρια.... (Κι ἦταν ἀτέλειωτες οἱ χειμωνιάτικες νύχτες γύρω ἀπὸ τὴ φωτιά κι ἀπ' ἔξω τὸ κρυσταλλωμένο χιόνι...)

Ἡ «Ἀμάθεια» τῆς Σμύρνης εἶχε θὰ λέγαμε τὴν πρώτη κυκλοφορία. Ξεκοκαλιζόταν ἀκόμη ἡ «Ἡμέρα» τῆς Τεργέστης καὶ ἡ «Ἀνατολή» τοῦ Μισαηλίδη, καραμανλήδικη τῆς Πόλης.

Κάποτε κάποτε οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν τὴν κυκλοφορία ὀρισμένων ἐφημερίδων. Ὅμως οἱ διευθυντές τους ἔβρισκαν τρόπους νὰ τὶς κυκλοφοροῦν πάλι. Ἡ «Ἡμέρα» π.χ., ὅταν ἀπαγορεύτηκε, ξαναβγῆκε με ἄλλο τίτλο (ἀλλὰ φυσικὰ τὸ ἴδιο πνεῦμα).

Οἱ Σπαρταλῆδες, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια τῆς ἐποχῆς καὶ κατὰ τὰ μέσα ἄλλωστε ποὺ διάθεταν γράφονταν συνδρομητὲς προκαταβολικά γιὰ περιοδικά, ἢ βιβλία ποὺ προαναγγελλόταν ἡ κυκλοφορία τους. Εἶναι πραγματικὰ πολὺ σπουδαῖο νὰ διαβάσεις δέκα ὀνόματα Σπαρταλῆδων συνδρομητῶν γιὰ μιὰ ἔκδοση Μουσικῆς Ἀνθολογίας Βυζαντινῶν ὕμνων τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ἀπὸ τὴν Πόλη ἢ τὴ Σμύρνη κι ἀπ' ἄλλες πόλεις τοῦ ἐλλαδικοῦ ἢ μικρασιατικοῦ χώρου ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδρομητῶν ἦταν ἀναλογικὰ μικρότερος.

Βέβαια τὰ βιβλία ποὺ περισσότερο διαβάζονταν στὴ Σπάρτη ἦταν γραμμένα στὰ

καραμανλήδικα. Ήταν ή Βίβλος (ΚΙΤΑΠΗ ΣΕΡΗΦ ΓΙΑΤΙ ΑΧΤΗΛ ΑΤΙΝ ΒΕ ΑΧΤΗΛ ΤΖΕΤΙΤ = Βίβλος, Παλιά και Καινή Διαθήκη), ήταν διάφορα πονήματα που πρόσφεραν πρακτικές γνώσεις κυρίως ιατρικής και διαιτολογίας και τέλος τὰ διάφορα ρωμαντικά έργα τής εποχής κι ό «Μούσιο Φαβίνη ή καθρέφτης τών ἀρετών» του Εὐαγγελινοῦ Μισαηλίδη, ό όποιος μάλιστα τόν πρώτο τόμο αὐτοῦ τοῦ ἔργου τόν ἔχει ἀφιερώσει στόν αἰωνόβιο Σπάρταλη κοτζάμπαση, τόν **Τζοτάν Παπά**, βέβαια, που γιά ένα μεγάλο διάστημα (1820-1900) διαδραμάτισε πολύ σπουδαίο ρόλο μέ τις σόφρονες ἀποφάσεις του και τις διαμεσολαβήσεις του στην ἐξουσία στά κοινοτικά πράγματα τής Σπάρτης.

Διασκεδάσεις πολλές δέν ὑπῆρχαν, οὔτε κέντρα, οὔτε ἐκθέσεις εἰκαστικῶν τεχνῶν, οὔτε συναυλίες. Ἀλλά τήν ἔλλειψη αὐτή τήν ἀναπλήρωνε ή ἀγάπη τών κατοίκων γιά τήν ψαλτική και τή Βυζαντινή Μουσική, που ήταν ή καλύτερη ψυχαγωγία· και γι' αὐτούς που ἔψαλαν και γι' αὐτούς που τοὺς ἄκουαν.

Πολλοὺς μουσικοδιδασκάλους ἀλλά και ἀπλοὺς μουσικοὺς ἀνάδειξε ή Σπάρτη, που ή φήμη τους ξεπέρασε τὰ ὅρια τής ἐπαρχίας.

Ὁ δάσκαλος Στέφανος Παπαχαρίτωνας ἀναφέρει ότι οἱ ρίζες τής ὑπαρξης Ἑκκλησιαστικῆς Μουσικῆς στην πόλη εἶναι πολύ βαθιές.

Ὡς ἀνώτερον ὄλων τών μουσικολόγων και μουσικῶν, παρουσιάζει γιά τὰ 1850, τόν **Σπυρίδωνα** (Ἀναστασίου), που εἶχε γεννηθεῖ στό Ἑμρέ και εἶχε ὀνομαστεῖ δομέστικος τοῦ Πατριαρχείου.

Εἶχε τονίσει διάφορα τροπάρια, ἀνάμεσα στά ὁποῖα σπουδαιότερο ήταν σέ ἦχο πλάγιο δ' τὸ «Ἐπὶ Σοὶ χαίρει Κεχαριτωμένη». Μετά τὸ Σπυρίδωνα παρουσιάστηκε ό **Ἀντρέας Οὐλκερίδης, ό Σταῦρος Πουρσαλίδης και ό Βασίλειος Δερβίσογλου.**

Ἄλλοι σπουδαῖοι μουσικοὶ διδάσκαλοι τής Βυζαντινῆς Μουσικῆς και ψαλτάδες κατὰ κύριο λόγο) ήταν ό **Νικολάκης Ἀκογλάνογλου, ό Σταυρῆς Γεωργίου Οὐζούνογλου, ό Νικόλαος Χατόγλου, ό Ἀθανάσιος κι ό Νικόλαος Χαραλάμπου, ό Χατζησάββας Τανόγλου, ό Βασίλειος Μησιρλόγλου, ό Χατζηλεόντιος Χατζηδημητρίου** κι ἀρκετοὶ παπάδες: ό **παπα-Ἰωάννης Σακελλάριος, ό παπά-Ἀναστάσιος** και ἄλλοι.

Ὁ Στ. Παπαχαρίτωνας θεωρεῖ ὡς τὸ μεγαλύτερο τών νεώτερων τὸ **Στέλιο Τσαῖρηγόρογλου**, ό όποιος ἔφυγε τὸ 1910 ἀπὸ τή Σπάρτη και πῆγε στη Ρόδο, που ἰταλοκρατιόταν. Ἐκεῖ πῆρε μέρος κι αὐτός, μεταξύ ψαλτάδων ἀπὸ ὅλα τὰ δόγματα, στην κηδεῖα τοῦ Ἰταλοῦ στρατηγοῦ Ἀμέλιο. Στὸ Στέλιο ἀνατέθηκε νὰ ψάλει τὸ «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν». Κι ό Σπάρταλης ψάλτης τὸ ἀπόδωσε τόσο κατανυχτικά και μελωδικά, ὥστε συγκίνησε ὁμόδοξους κι ἑτερόδοξους σέ τέτοιο βαθμό, που προκλήθηκε τὸ ἐνδιαφέρον τής Ἰταλικῆς κυβέρνησης, ή όποία τόν ἐβράβευσε μέ παράσημο!

Πόσο δίκιο εἶχε ἀλήθεια ό Εὐαγγελινός Μισαηλίδης όταν ἔλεγε: «ἂν τυχὸν κάποτε χαθεῖ ή Βυζαντινή Μουσική ή Σπάρτη μπορεῖ μόνη της νὰ τήν ἀναβιώσει»!

Καθὼς περνοῦσαν ὁμως τὰ χρόνια ἄρχισε παράλληλα μέ τή Βυζαντινή μουσική

νά καλλιεργεῖται κι ἡ Εὐρωπαϊκὴ Μουσικὴ. Κομπανίες μὲ τὰ παραδοσιακὰ ὄργανα ἔπαιζαν στοὺς γάμους καὶ τὰ γιορτάσια. Σιγά-σιγά προστέθηκαν τὸ μαντολίνο κι ἡ κιθάρα. Τὶ τραγούδια ἔπαιζαν οἱ μουσικοί; Βέβαια τουρκικὰ δημῶδη τραγούδια ἀφοῦ, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἦσαν τουρκόφωνοι. Ὅμορφα, μακρόσυρτα, τρυφερά τραγούδια ἀγάπης μὲ μιὰ μουσικὴ γλυκιὰ καὶ γιομάτη πάθος.

Στὰ σχολειὰ τραγουδιόντουσαν τὸ «Λυγερὸν καὶ κοπτερὸν σπαθὶ μου», τὰ «Δώδεκα εὐζωνάκια» καὶ τὸ «Εἴμεθα Ἕλληνες μὴ φοβηθῶμεν» ἀλλὰ παράλληλα καὶ τουρκικὰ τραγούδια. Ὁ Ἀντώνης Σαπουντζάκης διηγόταν ὅτι στὴν τάξη του (περὶ τὸ 1898) εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τραγουδοῦν τουρκικὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀλλὰ ἀπαραιτήτως μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικά. Ὅμως ἄς δώσουμε τὸ λόγο στὸν ἴδιο. Ἀξίζει, νομίζω, νὰ περάσει γιὰ λίγο τὸ δικό του ὕφος στὸν πεζὸ μου λόγο:

«Συντόμως ἀπεφασίσαμεν νὰ ιδρύσωμεν εἰς τὴν τάξιν μας τῇ ἐγκρίσει τῶν δασκάλων μας, καὶ σύλλογον διὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς ὀμιλουμένης. Ὁ σύλλογος εἰς ἀπαρτίαν καὶ ἰσοψηφίαν εἰς τὴν πρώτην συνεδριάσιν του ἀπεφάσισε νὰ μεταφράσῃ καὶ τὰ τουρκικὰ τραγούδια εἰς τὰ ἑλληνικά. Ἐτσι λοιπὸν ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν ἀσμάτων τὰ ὁποῖα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦσαν πατριωτικοῦ περιεχομένου, τραγουδοῦσαμεν καὶ τὰ δημοτικὰ τουρκικὰ τραγούδια μεταφραζόμενα εἰς τὰ Ἑλληνικά.

Ἀυτὰ ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ μίαν ὑποτυπώδη ὁμοιοκαταληξίαν δὲν εἶχαν καμμίαν συνοχήν στὴν ἔννοιαν. Ἡ μετάφρασις των, τὰ ἔκανε διὰ τὰ πανηγύρια...

«Ἀπ' τὰ κάστανα τὸ πιὸ μεγάλο

ἐπέρασε πλῆθος ἀπὸ ὁμορφες!

καμμιὰ ὠφέλεια ἀπὸ τὸ πλῆθος

μία μονάχα μ' ἔκαψε.

ὦ, ἐσὺ νύμφη, μὲ τ' ἀφρόπλαστα στήθη!

Ἀμάν, ἀμάν, ἀμάν...

Τὸ τραγούδι διὰ τὴν Αἰσά μᾶς ἦταν συμπαθητικό, διότι φαίνεται νὰ ἦτο τοπικῆς παραγωγῆς.

«Ἀἰσά ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι;

Ἀπὸ τὸ Ἀράς.

Ἐγὼ δὲν μπόρεσα νὰ σὲ γνωρίσω,

ἀπ' τὸ μαντήλι τοῦ κεφαλιοῦ σου.

Βαῖ βαῖ βαῖ...»

Κατάφερα τὸ Δαμιανὸ Κυπριζλόγλου νὰ μοῦ τραγουδήσῃ ἓνα ἀκόμη τουρκικὸ δημοτικὸ, παραδοσιακὸ τραγούδι ποὺ τῷλεγαν οἱ κομπανίες. Εἶναι τὸ «ἀλούτα γκελίν» (ἡ νύφη μὲ τὰ κόκκινα).

Ἡ νύφη μὲ τὰ κόκκινα

καὶ μὲ τὰ τριαντάφυλλα

πέρασε ἀπὸ τὸ ποτάμι;

Τὰ μάγουλά σου κοκκίνησαν

μήπως ήπιες κονιάκ;
Αυτό που πίνουμε είναι κονιάκ
κι ό μεζές είναι καϊμάκ.
Ποιανού κόρη είσαι;
κι είσαι τόσο κατωματού;
Στόν άραμπά νάσαι επάνω
κι εγώ στο παϊτόνι
τή μάνα έσύ ν' άρπάξεις
και την κόρη εγώ.
Του συρμού (μοντέρνο) είναι και το πασίγνωστο Μπου Γκετζέ (Άπόψε)
Άπόψε στά πεύκα νάρθεις
άν θέλεις
νέ όλούρ... νέ όλούρ...
Μαζί μου νά ξενυχτήσεις
άν θέλεις
νέ όλούρ... νέ ούλούρ...
καθώς και το Μπεκλεντίμτε γκελμεντίν (άν και σέ περίμενα δέν ήρθες).

Ή Έλπινίκη Σαράντη έχει καταγράψει κι ένα άλλο παραδοσιακό τραγούδι, που τραγουδιότανε από τις παρέες την παραμονή της Πρωτοχρονιάς.

Γίλδур, γίλδур, γίλ bachi
γεγεμίν καγá kachi
Άλεξινίν καπάκ bachi
Βερίρσενιζ, bíp γιουζέλ όγλουνούζ όλσούν

Χρόνος, χρόνος, Πρωτοχρονιά!
της θειάς μου τά μαύρα φρύδια,
του Άλέξη το φαλακρό κεφάλι.
Άν μου δώσετε, νά σās γίνει ένα όμορφο άγόρι
άν δέν μου δώσετε νά σās γίνει ένα κορίτσι
μέ κασιδιάρικο κεφάλι!...

Θεία, έφθασε (ό τορβάς);
Άπό τόν παχú τόν παστουρμά
και από το καλό το σαραϊλή
και από το γλυκό το κρασί
και από τόν παραχωμένο κουμπαραά...

Όπως είπώθηκε ένας από τους πιό σπουδαίους όργανοπαίχτες ήταν ό Καφαντάρης, πατέρας του σημερινού μαέστρου. Άπό τά περίχωρα της Σπάρτης προέρχεται κι ό μοναδικός σήμερα στην Ελλάδα μουσικός, που παίζει το κανονάκι ό **Νίκος Στεφανίδης**. Άπό τη Σπάρτη έλκει την καταγωγή κι ένας συνθέτης της

έλαφρᾶς μουσικῆς μας ὁ **Ἄκης Σμυρναῖος** (Γαληνὸς Κιοσόγλου). Ἐχει γράψει τὴ Μικρασιατικὴ ραψωδία, ἓνα κομμάτι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὰ ἀκούσματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ἡ ἐπίδραση τῆς Σμύρνης καὶ στὴ Μουσικὴ καὶ τὸ χορὸ ἦταν σημαντικὴ. Κάθε ἐπιτυχία Σμυρναϊκὴ μεταφερόταν γρήγορα καὶ τραγουδιόταν καὶ ἀνάλογα χορευόταν (καρσιλαμάδες, μπάλλοι, συρτοί, συντηρητικοὶ γενικὰ χοροί) καὶ στὴ Σπάρτη. Ὅλα τὰ Σμυρναϊκὰ τραγούδια ποὺ σήμερα ἀποδίδει ἡ Δόμνα Σαμίου καὶ ἄλλοι καλλιτέχνες (Κορδελιώτισσα, Ἀραμπὰς περνάει, Ἀλατσατιανὴ κ.λπ.) τραγουδιόντουσαν τότε καὶ στὴ Σπάρτη.

Ὅπως τραγουδιόντουσαν καὶ μικρὰ τραγουδάκια τοῦ συρμοῦ, σὲ στὺλ μαντινάδας.

Κάμποσα θυμήθηκε καὶ στὰ ἐφηβικά του γερατειά μοῦ τραγούδησε ὁ θεῖος μου Κ. Νικολαΐδης:

Ψαράς θά γίνω στή στεριά

μέ δίχτυα δολωμένα

γιά νά ψαρέψω μιὰ καρδιά

ὅπου πονεῖ γιά μένα.

Ἐλα, πουλάκι μου, στήν ἀγκαλιά μου

ἴσως καὶ πάψουνε τὰ βάσανά μου...

Γιὰ δές τονε πῶς ἔρχεται

μέ τὸ στενὸ φεσάκι

σὰν ἄγγελος μοῦ φαίνεται

σὰν στρίβει τὸ μουστάκι...

Μικρὰ ἐρωτικὰ τετράστιχα ἢ ἐξάστιχα, ποὺ κουβαλοῦσε ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὁ σιδηρόδρομος, τὸ πήγαιν' ἔλα τῶν Σπαρταλήδων κι ἡ ἀγάπη τοὺς γιὰ ἑλληνικὰ ἀκούσματα.

Η' Η ΓΛΩΣΣΑ ΠΟΥ ΜΙΛΙΟΥΤΑΝ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Σὲ πολλὰ σημεία αὐτῆς τῆς μελέτης ἔχει γίνει λόγος γιὰ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Σπάρτης ἦσαν τουρκόφωνοι, τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ ποσοστὸ πολὺ μεγάλο. Μὲ τὴν караμανλήδικη γραφτὴ γλῶσσα καὶ τὴν πρόοδο τῆς

έλληνικῆς παιδείας μὲ γοργὰ βήματα πέρασαν τὸ τρομερὸ αὐτὸ ἐμπόδιο τῆς γλώσσας καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στίς παραμονές τοῦ ξεριζωμοῦ σ' ἓνα ποσοστὸ 80% οἱ Σπαρταλῆδες εἶχαν γίνει ἑλληνόφωνοι.

Εἶχαν μάθει φυσικὰ τὰ ἑλληνικὰ τῆς ἐκπαίδευσης τὰ καθαρευουσιάνικα. Γι' αὐτὸ καὶ παρατηροῦμε καὶ σήμερα ἀκόμη ἡλικιωμένους Σπαρταλῆδες νὰ μιλοῦν σ' ἓνα παλαικὸ καθαρευουσιάνικο στύλ, ποὺ ξαφνιάζει τοὺς ἀκροατές τους. Ἡ ἑλληνικὴ τῶν σχολείων βιώθηκε τόσο πολὺ σ' αὐτοὺς λὲς κι ἦταν ἡ μητρικὴ τους γλώσσα.

Συνέπεια αὐτῶν εἶναι φυσικὰ νὰ μὴν ὑπάρχει, γιατί καὶ δὲν πρόλαβε ἴσως νὰ δημιουργηθεῖ, τοπικὸ ἰδίωμα στὴ Σπάρτη, ὅπως ὑπῆρχε στὴ Σμύρνη, στὸ Λίβισι, τὰ Βουρλά, τίς Κυδωνίες.

Ἡ προσφορὰ βέβαια προδίνει τὸ μεγάλο Σπάρταλη. Εἶναι βαριά. Τὸ (β), τὸ (μπ) τὸ (τζ), τὸ (γλ) προφέρονταν μ' ἓναν τόνο παχύ, δασύ. Τὸ ἴδιο τὸ δίψηφο φωνῆεν (ου).

Παρατηροῦμε ἀκόμη μιὰν ἀνάδειξη ἑνὸς εὐφωνικοῦ (β), π.χ. γκιά (β) οὐρ, Ἄρνα- (β) οὔτογλου κλ. Δὲν ὑπάρχει εὐχέρεια στὴν ἀπόδοση τοῦ (δ), ποὺ προφέρεται περισσότερο ὡς (τ): ἀντὶ Δογάνης προφέρεται Τογάνης.

Φυσικὰ στὸ λεξιλόγιο ἔχουν παρισφύσει καὶ πολλὲς τουρκικὲς λέξεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες, ὡς γνωστό, ἔχουν πολιτογραφηθεῖ καὶ στὴ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα. Ὁ Σπάρταλης θὰ πεῖ **μαχαλὰς** κι ὄχι γειτονιά ἢ συνοικία, **ταγκαλάκης**, κι ὄχι ἀπότομος, χωρὶς λεπτότητα, κ.λ.π.

Ὅμως πέρα ἀπὸ τὰ λεπτομερειακὰ αὐτὰ σημεῖα τὸ γεγονὸς ὅτι, μέσα σχεδὸν σὲ τρεῖς μόνο γενιές, ἓνας καθαρὰ τουρκόφωνος πληθυσμὸς, ποὺ ἀποτελοῦσε μικρὴ μειοψηφία μέσα σ' ἓναν τούρκικο χῶρο πέτυχε νὰ γίνει ἑλληνόφωνος, τότε τοῦ χρωσιέται ἔπαινος. Καὶ δὲν εἶναι τώρα ποὺ θὰ τοῦ τὸν ἀποδώσουμε ἐμεῖς, τοῦ τὸν ἔχει ἤδη ἀποδώσει ἐκεῖνος ὁ Γάλλος περιηγητὴς Gaston Deschamps, ὅταν βλέποντας τοὺς γριζομάλληδες μαθητὲς τοῦ Καραντώνη στὰ 1907 τοὺς ἔλεγε:

«Σὰς θαυμάζω. Θαυμάζω ἐσὰς ποὺ κρατᾶτε, τὴν ὥρα ποὺ πνίγεστε, τὴ γλώσσα σας. Ἐτσι ἐσεῖς κρατᾶτε τὸ κλειδί τῆς φυλακῆς σας στὰ χέρια σας. Τὸ βῆμα γιὰ τὴ λευτεριά σας γίνεται συντομότερο...»

Ταπεινὲ δάσκαλε τῶν ἐσχατιῶν τῆς Μικρασίας, ἄγνωστε ἐργάτη τῆς παιδείας, ναὶ σὲ σένα ἀκόμη ἀνήκει ὁ ἔπαινος. Μπόρεσες μὲ τὸν καθημερινό σου μόχθο στὴ διαδρομὴ ἀνάμεσα ἐδρας καὶ πίνακα, φωτὸς καὶ ἀλήθειας νὰ σταλάξεις μέσα στίς καρδιὲς αὐτῶν τῶν γνήσιων Ἑλλήνων τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸν πόθο γιὰ τὴ Λευτεριά, ποὺ βέβαια γιὰ τόσους λόγους, γνωστοὺς κι ἄγνωστους, μπορεῖ νὰ μὴν ξημέρωσε ποτέ, ἀλλὰ δὲν πάει νὰ πεῖ ὅτι καὶ δὲν τὴ βίωσαν ὡς ἐλεύθεροι πολιορκημένοι καὶ δὲ τὴ βιώνουν σήμερα ὡς πρόσφυγες καὶ ποιὸς ξέρει δὲ θὰ τὴ βιώσουν αὔριο στὴ γῆ τῶν παππούδων καὶ τῶν πατέρων τους...

Ὡς προϊὼν τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς Ἑλληνοποίησης κάθε τουρκόφωνης γλωσσικῆς καταβολῆς πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὴν κίνηση ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὰ τέλη

του περασμένου αιώνα στην αλλαγή των επωνύμων, που ή μεταφράζονταν στα ελληνικά ή επαιρναν ελληνικές καταλήξεις.

Έτσι πολλοί κατάργησαν την κατάληξη **-ογλού** (που σημαίνει το παιδί του τάδε, π.χ. Γεωργιογλού = το παιδί του Γεωργίου) και την αντικατέστησαν με το **-ίδης**, το **όπουλος** και το **-άκης**. Έτσι ο Δανόγλου έγινε Δανόπουλος, ο Σπύρογλου, Σπυρίδης, ο Σαπουντζόγλου, Σαπουντζάκης. Την αρχή έκαναν όσοι είχαν έρθει για σπουδές στην Αθήνα και τους ακολούθησαν κι άλλοι.

Βέβαια πολλοί Σπαρταλήδες κράτησαν το **-ογλού** και καλά έκαναν, γιατί αρκετά νομίζω έχουμε εξηγήσει ότι δεν παίζει κανένα ρόλο ή τουρκόφωνη λαλιά με τον έθνισμό και την ελληνικότητα.

Μερικές φορές έχουμε και πλήρη μετάφραση. Έτσι ο Κιρμιζογλου (ο γιός του κόκκινου) έγινε Κοκκινίδης, ο Δανόγλου έγινε Μοσχόπουλος, ο Αρσλάνογλου Λεοντόπουλος ή Λεοντιάδης, ο Ουζούνογλου Μακρόπουλος, ο Κουρκτζόγλου Γούναρης, ο Παλόγλου Μελίδης κ.λ.π.

Ακόμη όρισμένοι καταργούσαν το οικόγενειακό επώνυμο και το αντικαθιστούσαν με το πατρώνυμο συνοδευόμενο συνήθως με την κατάληξη **-ίδης**. Έτσι ο Φίλιππος Τσενέογλου προτίμησε το Φίλιππος Νικολαΐδης (αφού Νικόλαος λεγόταν ο πατέρας του).

Ένα επώνυμο είναι σημαδιακό και το κρατάει μια μεγάλη οικόγένεια στη Νέα Ίωνία. Είναι το Μωραλόγλου.

Τόσο ο Αντώνης Σαπουντζάκης όσο κι ο Φίλιππος Νικολαΐδης «Τσενέογλου» κι ο Γαβριήλ Τσακίρης συμφωνούν ότι προέρχεται από κάποιον Πελοποννήσιο που είχε καταφύγει στη Σπάρτη, πριν βέβαια από την Επανάσταση του 1821. Το διαδομένο τότε όνομα Μωριάς (αντί Πελοπόννησος) χρησιμοποίησε, ως δηλωτικό της καταγωγής του, και ως επώνυμο ο μακρινός τους πρόγονος βάζοντας την κατάληξη **-ογλού**. Άλλωστε επώνυμα δηλωτικά τύπου καταγωγής υπάρχουν κι άλλα, όπως Σταμπούλογλου (από την Ίσταμπούλ), Κυπριζλόγλου (από την Κύπρο).

Μου παρατηρήθηκε από την κόρη του Πετράκη Σεραφετινίδη, την Ευγενία, που είναι φιλόλογος λυκειάρχης, ότι είναι καιρός και το έθνικό **Σπάρταλης** να γίνει **Σπαρτιάτης**, ώστε να πάψει να θυμίζει τουρκική καταγωγή, μιας και η κατάληξη **-αλ-αλης** είναι καθαρά τουρκική, τη στιγμή που υπάρχει το **-ιάτης** (Σπαρτιάτης) και είτε στο Σπάρτα, είτε στο Σπάρτη (το ίδιο είναι, το δωρικό **α** γίνεται **η**) την προσθέσουμε, έχουμε το Σπαρτιάτης.

Και βέβαια απ' όλους μας έχει περάσει αυτή η σκέψη. Είπαμε όμως πιο πριν κάτι σχετικά με τη γλώσσα των Πισιδών. Σήμερα δεκάδες χιλιάδες ελληνικότατοι (αν επιτρέπεται ή λέξη) Έλληνες έχουν κατάληξη **-ογλού**. Πώς τώρα μια ονομασία, που κρατήθηκε αιώνες (το Σπάρταλης), που χρησιμοποιήθηκε από διακεκριμένες προσωπικότητες, που την είχαν ως επώνυμο που τους συνόδεψε έδω στην προσφυγιά της και τους βόηθησε να «ξεχωρίσουν» από τους άλλους Σπαρτιάτες, θα

μπορούσε ν' αλλάξει με τὸ νὰ τὴν γράψω ἐγὼ στὸ βιβλίο μου ἢ κάποιος ἄλλος νὰ τὴν ἀναφέρει σὲ μιὰ διάλεξή του, δὲν ξέρω.

Κι ἀλήθεια, ὅσο κι ἂν γενναῖες κι αὐτὲς οἱ γυναῖκες τῆς Μικρασιατικῆς Σπάρτης, θὰ ἦταν εὐκολο νὰ ὀνομαστοῦν ἀπὸ Σπαρταλιᾶς Σπαρτιάτισσες; Προβάλλονται κι ἄλλες λύσεις (Σπαρτηνός, Σπαρτίτης κ.λ.π.), ἀλλὰ φοβᾶμαι ὅτι δὲν ἔχουν καὶ πολὺ μεγάλη δυνατότητα νὰ γίνουν ἀποδεχτές. Ἴσως θάπρεπε τὸ θέμα αὐτὸ νὰ ξαναῖδωθεῖ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ γενιά αὐτῶν ποὺ εἶδαν τὸ Φῶς τῆς Ζωῆς στὶς πέραν τοῦ Αἰγαίου ἀλησμόνητες πατρίδες χάνεται πιά μέρα τὴ μέρα, λεπτὸ τὸ λεπτό!

Ὅμως σὲ ὅλους ἐμᾶς τοὺς ἀπογόνους των, πέφτει βαριά ἡ εὐθύνη νὰ δουλέψουμε ὅσο κι ὅπου μπορεῖ ὁ καθένας, γιὰ νὰ ἐπιζήσει ἡ ἀληθινὰ σπουδαία Ἱστορία καὶ Παράδοση, ποὺ αὐτοὶ πολλὲς φορές ζυμώνοντας μετὰ τὸ ἴδιό τους τὸ αἷμα τὸν πηλὸ τῆς δημιουργίας, μᾶς κληροδότησαν.

Νὰ βροῦμε τίς ρίζες μας νὰ ξανακερδίσουμε ὅσοι τὴ χάσαμε, τὴν ταυτότητά μας. Νὰ τὴν παραδεχτοῦμε περήφανα καὶ νὰ προικίσουμε καὶ τὰ παιδιά μας μετὰ τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴ διαφυλάξουν καὶ νὰ μὴ τὴ μολύνουν.

Ἄν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τούτη ἡ ἐργασία ἐπέτυχε κάπως νὰ βοηθήσει, τότε ἀσφαλῶς θὰ ἔχει ἡ ταπεινότητά μου δικαιωθεῖ γιὰ τοὺς κόπους ὁλόκληρων χρόνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την προέλευση του ονόματος Σπάρτα-Σπάρτη υπάρχουν πολλές εκδοχές και είναι πολύ δύσκολο² σέ μένα νά υποστηρίξω τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη.

Ἡ πρώτη ἰσχυρά υποστηριζόμενη ἐκδοχή τοποθετεῖ στή θέση τῆς Σπάρτης τήν ἀρχαία πόλη **Βάριτα**, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε γύρω στόν 3ο αἰώνα π.Χ. Καί ἀκολουθώντας τήν προφορά: Ἐς Βάριδα — Ἐς πάριτα — Ἐς-πάρτα-Σπάρτα (κατά τὸ Ἐς τήν Πόλιν=Ἰστανμπούλ, ἐς τήν Σμύρνην = Ἰζμύρ) τῶν Τούρκων φτάνουμε στήν ὀνομασία Σπάρτη, πού, ἐξελληνισμένη, ἔτσι, χρησιμοποιεῖται τουλάχιστον ἀπό τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Τήν ἀποψη αὐτή, υποστηρίζουν ὁ Ἀγγλος **Wilson** καί οἱ περισσότεροι Ἕλληνες (ὁ Σκαλιέρης, οἱ χαρτογράφοι, οἱ λεξικογράφοι).

Ὅμως ὁ **Γ. Σάκκαρης** στό «Πισιδικά» του πού δημοσιεύτηκαν στόν «Ξενοφάνη», υποστηρίζει ἐν-θερμα τήν ἀποψη τοῦ Γάλλου **G. Radet**, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τὰ «Σπάρτα» πρέπει νά εἶναι τὰ «**Σάπορδα**» τοῦ Πολύβιου. Ἡ πόλη Σάπορδα δέν τοποθετεῖται βέβαια μέ ἀκρίβεια, ὅμως τὸ ὄνομά της παραφθαρμένο ἴσως, ἐμφανίζεται πάλι ἀπό τὸν Ἀραβὰ περιηγητὴ **Ibn Batouttah**, πού γράφει: «ἐκ Βουρδουρίου ἀνεχωρήσαμεν εἰς **Σάπαρτα**, πόλιν περικαλλῶς ἐκτισμένην, μέ ωραίας ἀγοράς, μέ πολυπληθεῖς κήπους καί μέ πολλοὺς ρυάκας». Ὁ **Ramsay** ἐξ ἄλλου ἀπαριθμώντας τίς πόλεις τῆς Μητροπόλεως Λυκαονίας ἀναφέρει καί ὡς 10^η τήν πόλη **Sabatra**. Παράλληλα τὸ 451 μ.Χ. στήν Ἱερὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος βλέπουμε νά παρίσταται κι ὁ Σαγαλασσέων καὶ Βαρηνῶν Φωκιανός.

Χωρὶς αὐτὸ νά σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι Βάρις καὶ Σπάρτη εἶναι ξεχωριστὲς πόλεις, πάντως φαίνεται πὼς ὑπάρχει ἤδη μιὰ διαφοροποίηση. Κατὰ τὸν Σάκκαρη ἡ πόλη Βάρις θὰ πρέπει νά βρίσκεται στή θέση τοῦ Βουρδουρίου.

Τελειωτικά ὁ Σάκκαρης θεωρεῖ ἀνιστόρητη τήν ἀποψη ὅτι ἡ Σπάρτη εἶναι ἀποικία τῶν Λακεδαιμονίων καὶ πῆρε τ' ὄνομά της ἀπὸ τήν πρωτεύουσά τους.

Ὁ **Ἀντώνης Σαπουντζάκης** υποστηρίζει μιὰ τρίτη ἀποψη ἀσκώντας κριτικὴ σὲ ὅλες τίς γνωστὲς ἐκδοχές. Δέν ταυτίζει τὴ Σπάρτη μέ τὴ Βάριτα, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύει πὼς θὰ πρέπει νά βρισκόταν περίπου στή θέση **Τσαβουρλὰρ Ἐβλερί**, οὔτε μέ τὰ Σάπορδα, πού θὰ πρέπει ἐννοιολογικὰ ἐξεταζόμενα (σάπορδα = ἀγγειοπλαστικά εἶδη) νά τοποθετηθοῦν στή θέση τοῦ χωριοῦ **Μαμέα**, σὲ ἀπόσταση ἀρκετῶν ὥρῶν ἀπὸ τὴ Σπάρτη, πού οἱ κάτοικοί του ἀσχολοῦντάν μέ τὴν ἀγγειοπλαστική.

Μέ ὅλα αὐτὰ συμπεραίνει ὅτι ἡ πόλη πρέπει νά χτίστηκε στή θέση **Ἀγίασμα** ἀπὸ Βαρηνοὺς καὶ Γαλάτες. Κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα ἦταν μικρὴ κωμόπολη, ἀγνώστου ὀνόματος, πού ἐξελίχτηκε τόσο, ὥστε στόν 6ο αἰώνα μ.Χ. νά ἀναφέρεται ἐμφαντικά ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ὡς **Σάμπαρτα**. Ὡς Σάμπαρτα διατηρήθηκε ἴσαμε τὸ 1.450-1.500, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὸ Σελτσουκὸ βασιλιά Χαμίτ εἶχε ὀνομαστεῖ καὶ Χαμητιέ ἢ **Χαμήτ** - **Ἀμπάντ**· κι αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη ὀνομασία της.

Τοῦτα τὰ Σάμπαρτα, λέγει ὁ Α. Σαπουντζάκης, θὰ πρέπει ἐξορισμένοι ἀπὸ τὴ Λακωνία Ἕλληνες, στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, νά μετονόμασαν σὲ Σπάρτη, σὲ ἀνάμνηση τῆς πατρίδας τους. Ἐνδεικτικὸ

της μετανάστασης τῶν Λακωνῶν εἶναι ἡ πολλαπλή χρήση ἀρχαιοελληνικῶν ὀνομάτων (Χαρίλαος, Λεωνίδα, Λυκοῦργος, Ἀγησίλαος, Ἴπποκράτης, Σωκράτης, Θρασύβουλος, Δημοσθένης, Διογένης κ.ἄ.).

Καί συνοψίζει ὁ ἱστορικὸς τῆς Σπάρτης: **«οἱ Σπαρταλῆδες προέρχονται ἐξ ἀποίκων τῶν πέριξ χωρίων, εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν Ἕλληνες Δωριεῖς, ὅχι ἀπ' εὐθείας ἄποικοι, ἀλλ' ἄποικοι ἀποίκων Δωριέων».**

Ὁ **Ἰάκωβος Μηλοῖτης**, περιηγητὴς ἀπὸ τὴν Πάτμο, ἔφτασε στὰ 1584 στὴ Σπάρτη, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὴ Συρία στὴν Κύπρο κι ἀπὸ τὴν Κύπρο στὴν Ἀττάλεια. Σ' ἓναν πορτολάνο (ταξιδιωτικὸ χάρτη μὲ διάφορες χρήσιμες πληροφορίες) τῆς ἐποχῆς γράφει βιαστικά τις ἐντυπώσεις του. Ἄς δοῦμε τί λέει:

«Ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρία ἕως πρώτη γῆς τῆς ἀνατολῆς μία χώρα ὀνομάζεται **Ἀτάλια**. ἔτσι πόρρω ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας μίλια 450. Καί εἰς τὴν χώρα τὴν Ἀτάλια ἔτσι πολλοὶ χριστιανοὶ Ἕλληνες, ἀλλὰ οὐ γινώσκουσι γλῶσσα ἑλληνικὴν· μόνον τούρκικη γλῶσσα· καὶ ὑπάρχουσι καλοὶ χριστιανοὶ καὶ γραμματισμένοι, γράμματα ἑλληνικά, τυπογραφία ἐκ τῆς Βενετίας. Καὶ ἐκ τῆς Ἀτάλιας ἔσω τῆς στερεᾶς δύο καὶ ἡμισυ ἡμέρας εἰς χώρα ὀνομάζεται **Σπαρτά**· καὶ εἰς τὰ **Σπαρτά** πολλοὶ χριστιανοὶ Ἕλληνες· οὐ γινώσκουσι γλῶσσα ἑλληνική...».

Αὐτὰ λέει ὁ Μηλοῖτης κι εἶναι πολυσήμαντα, γιατί ἂν τὰ δεχτοῦμε ὡς πραγματικά, τότε ἄμεσα προβάλλουν δυὸ καινούργια στοιχεῖα, πού φοβᾶμαι ὅτι ἴσαμε τώρα δὲν τὰ εἶχαν ὑπόψη τους οἱ ἱστορικοὶ τῆς Σπάρτης:

1ο) ὅτι ἰδοὺ πού ἔχουμε καὶ τὴν ὀνομασία **Σπαρτά** γιὰ τὴν πόλη καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχή, πού λείπουν ἐντελῶς οἱ πληροφορίες. Μήπως εἶναι τὰ Σαμπατρά τοῦ Ἰμπν Μπατούτα παραφθαρμένα; Μήπως εἶναι ἡ (τὰ) Σπάρτα (η), πού παρατονίζονται ὡς Σπαρτά;

2ο) ὅτι πρωιμότερα ἀπ' ὅσο ξέραμε, ἢ τουλάχιστον ἀπ' ὅσο γενικὰ φαινόταν ὡς παραδεχτό, ἡ Σπάρτη ἐπαναποικίστηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, πού εἶχαν διασκορπιστεῖ στὰ γύρω χωριά. Ὁ Μηλοῖτης μιλάει γιὰ «πολλοὺς» Χριστιανοὺς καὶ Ἕλληνες. Ἕνας ἀπλὸς ταξιδιώτης δὲν εἶναι εὐκολο νὰ συναντήσει «πολλοὺς», ἂν δὲν ὑπάρχουν πάρα πολλοί. Μήπως (τολμῶ νὰ πῶ, πέρα ἀπ' ὅσα ἀλλωστε ἀναφέρω σ' ἄλλα σημεία) δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ ὅλος ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τὴν πόλη;

Πραγματικά μένουν ἄρκετά ἐρωτηματικά, πού φοβᾶμαι πὼς δὲν μπορῶ ἐδῶ στὸν περιορισμένο χωρὸ μερικῶν σημειώσεων νὰ προσπαθῶ νὰ διερευνήσω. Ἀφορμήσεις μόνο δίνω γιὰ κάποια μελλοντική εἰδικότερη ἐρευνα.

Ὑπάρχει τέλος καὶ μιὰ ἐκδοχή, πού διατυπώθηκε ἀπὸ τὸ σοφὸ νομομαθὴ Σπάρταλη **Βασίλειο Πετράκη**, πού τὴ βρῆκα σὲ σημειώσεις του προσδιορισμένες νὰ δοθοῦν στὸν ἱστορικὸ μελετητὴ **Σοφοκλὴ Χουδαβερδόγλου - Θεοδότου**, γιὰ μιὰ κοινὴ προσπάθεια ἐκδόσης ἔργου γιὰ τὴ Σπάρτη Πισιδίας, τὸ 1946.

Ὁ Βασίλειος Πετράκης λοιπὸν ὑποστηρίζει, θάλεγα, μιὰ ἀνατρεπτικὴ θεωρία. Λέγει ὅτι ἡ πόλη ἀνέκαθεν ὀνομαζόταν Σπάρτη, ὡς ἀποικία τῶν Σπαρτιατῶν μισθοφόρων, πού εἶχαν πάρει μέρος στὴν κάθοδο τῶν Μυρίων. Διάφοροι λοιπὸν περιηγητές (καὶ ὁ Πολύβιος;) μὴ προφέροντας καλὰ τὸ ὄνομα ἢ ὅταν ἡ πόλη κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους θέλοντας νὰ τὸ ἐξελληνίσουν, ἀκούοντας τὸ Ἰσπάρτα τὸ ἔκαναν Βάριτα, Σάμπαρτα κλπ. Μάλιστα ὡς ἐνισχυτικὴ τῆς ἀποψῆς του θεωρεῖ τὴ γνώμη τοῦ στὴ Σμύρνη γενικοῦ πρόξενου τῆς Ἑλλάδας, κατὰ τὰ ἔτη 1892-95, Ἀντωνόπουλου. Βρίσκει τεράστια ὁμοιότητα στὰ χαρακτηριστικά καὶ τις ψυχικὲς ιδιότητες τῶν Λακωνῶν καὶ τῶν Σπαρταλῆδων καὶ ἐπιμένει στὴν καταγωγὴ τῶν δευτέρων ἀπὸ τοὺς πρώτους.

Τέλος ὑπάρχουν κι ἄλλες ἀπόψεις γιὰ τὴν ὀνομασία Σπάρτα-Σπάρτη. Ὅτι δηλαδὴ ὀνομάστηκε ἔτσι γιατί οἱ κάτοικοι τῆς Δωρικῆς Σαγαλασσοῦ, ἀφοῦ νικήθηκαν ἀπὸ τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο ξαναγύρισαν **ἐς-τὰ-σπαρτά** των (καὶ ἐς σπαρτά = Ἰσπαρτά = Σπάρτα = Σπάρτη), ἢ γιατί τὰ σπίτια ἦσαν **σπαρτά** (= σπαρμένα) στὸ ὁροπέδιο κλπ. Αὐτὰ βέβαια εἶναι περισσότερο ἐτυμολογικὲς ἐξηγήσεις, πού δὲν ἀκολουθοῦνται κι ἀπὸ ἱστορικὲς ἀποδείξεις.

Ἄν θά ἔπρεπε νὰ δοῦμε μὲ κριτικὸ μάτι ὅλα ὅσα ἐκτέθηκαν τότε εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ὅλο θέμα δὲν ἔχει ἐξαντληθεῖ. Θέλει πάρα πολλή μελέτη, γιατί κάθε θεωρία ἐμπεριέχει μιὰ δόση ἀλήθειας, ἴσως μικρότερη, ἴσως μεγαλύτερη. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ ὅλη ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχουν (ἢ τουλάχιστον ἐγὼ δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ) ἀρκετὰ στοιχεῖα.

Ὁφείλω ἐδῶ νὰ σημειώσω γιὰ μιὰ γενικότερη θεώρηση τοῦ πράγματος ὅτι ὁ ἱστορικός μας **Παπαρρηγόπουλος** ἀναγνωρίζει κατηγορηματικὰ ὅτι ἡ χώρα τῆς Πισιδίας καὶ εἰδικότερα οἱ πόλεις Σέληνη, Σαγαλασσός, Κίβηρα καὶ Ἀμβλαδα ἦταν ἀποικίες Λακεδαιμονίων.

Ὁ φίλος μου κ. **Βάσος Βογιατζόγλου**, πού χρόνια ἔχει καταπιαστεῖ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Πισιδίας ἀναφέρεται στὸ βιβλίο του: «Ἱστορία τῆς Πισιδίας» σὲ ἀρκετὲς μαρτυρίες, πού πιστοποιοῦν αὐτὸ τὸ γεγονός. Ἀνατρέπει στὸν Ἡρόδοτο, πού χαρακτηρίζει τοὺς Σελγεῖς ὡς «Ἀσσιεῖς τῆς Ἀσίας», στὸν Πολύβιο καὶ σ' ἐπιστόλιον εὖρημα τῆς Σαγαλασσού, ὅπου αὐτὴ ἀποκαλεῖται: «Σαγαλασσός ἡ Λακεδαιμών». Βρίσκει ταυτότητα σχεδὸν στοὺς λατρευόμενους θεοὺς (Ζεὺς, Διόσκουροι) καὶ μεγάλη ὁμοιότητα Σπαρτιατῶν καὶ Πισιδῶν σ' ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικά: βραχυκεφαλία, γαμπή μύτη, μέσο ἀνάστημα.

Καὶ αὐτὰ βέβαια δὲν ἀμφισβητοῦνται. Ἀλλὰ νομίζω δὲν δίνουν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ Σπάρτη Πισιδίας ἦταν ἀποικία Λακεδαιμονίων καὶ ἀκόμη ἂν τὸ ὄνομά της τὸ χρωσταίε στὴ μεγάλη δύναμη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, τῇ Σπάρτῃ τῇ Λακωνικῇ.

Τὸ λέω αὐτὸ γιατί σὲ μιὰ πολὺ πρόσφατη διάλεξή του ὁ κ. Βογιατζόγλου σύνδεσε κάπως καὶ τὴν πόλιν τῆς Σπάρτης καὶ τὰ σωματικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κατοίκων της μὲ τὴν βεβαιότητα τοῦ ἀποικισμοῦ της καὶ τῆς ἰδρυσῆς της ἀπὸ Λακεδαιμονίους.

Καὶ δύο ὑποσημειώσεις γιὰ τὸν ἐρευνητὴ:

α) Ὁ Πολύβιος στὸ Ε' τῶν Ἱστοριῶν του μιλάει γιὰ τὸν πόλεμο Πεδνηλίσσεων καὶ Σελγέων. Οἱ πολιορκούμενοι Πεδνηλίσσεῖς ζήτησαν τὴ βοήθεια τοῦ Ἀχαιοῦ, πού ἔστειλε 6.000 ἄντρες μὲ τὸν Γαρσύρη νὰ τοὺς βοηθήσει. Οἱ Σελγεῖς ἔπιασαν τὰ πέριξ στενὰ τῆς Κλίμακος καὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δυνάμει τους κρατοῦσαν τὸ δρόμο πρὸς τὰ **Σάπορδα**, κατέστρεφαν δὲ ὅλους τοὺς στενοὺς καὶ ἀνωφερικοὺς δρόμους. Ὁ Γαρσύρης εἰσβάλλει στὴ Μίλυάδα καὶ στρατοπεδεύει γύρω ἀπὸ τὴν Κρητόπολη καὶ ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει, γιατί φυλάγονται οἱ θέσεις ἐπινοεῖ τέχνασμα κ.λ.π. κ.λ.π. Χοντρικά ἡ τοποθεσία γιὰ τὴν πόλιν Σάπορδα εἶναι δυνατό νὰ τοποθετεῖται στὴ Σπάρτη, ἀλλὰ «χοντρικά».

β) Ὁ Ibn Battouta (Ἰμπν Μπατούτα) ἦταν Μαροκινὸς θεολόγος, πού στὰ 1.332 μ.Χ. πραγματοποίησε ἓνα ταξίδι στὴ Μικρασία καὶ περιέγραψε τὶς ἐντυπώσεις του. Διεισδυτικὴ ἢ ματιά του καὶ μᾶλλον σωστὲς οἱ παρατηρήσεις του.

2. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ Σπαρταλῆδες, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, πλήρωναν τὸν κεφαλικὸ φόρο πηγαίνοντας στὸ χωριὸ τους (Κωννάνη, Μίνασσα, Ἀαρασσός, Μαμέα κλπ.), γιατί κατὰ τὸ νόμο ὁ φόρος αὐτὸς πληρωνόταν στὸν τόπο καταγωγῆς καὶ ὄχι διαμονῆς.

3. Ὅπως ἀναφέρεται στὴ Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κ. Σάθα. Ἡ ἐγκυκλοπαίδεια «Ἡλῖος» τοποθετεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ μοναχοῦ στὰ 1550.

4. Ὁ Σεραφεῖμ Πισίδιος ἦταν ἀπὸ τὶς μεγάλες πνευματικὲς μορφές τοῦ αἰῶνα. Συνέγραψε πάρα πολλὰ ἔργα στὴν τουρκόφωνη διάλεκτο. Παραθέτω παρακάτω τὸν κατάλογο τῶν ἔργων αὐτῶν:

1) Ἰτιλά κελαμί τζανά κεφαετλού	Α' ἐκδ. Βενετία 1753
»	Β' ἐκδ. Βενετία 1806
2) Κολαί ἱμάν νασιχετού	Α' ἐκδ. Βενετία 1753
»	Β' ἐκδ. Βενετία 1806
3) Χατζετναμέ κιταπή Σουλτάν Βαλιτουλάχ	Α' ἐκδ. Βενετία 1756
»	Β' ἐκδ. Βενετία 1802
4) Τζούμλε σενενίν Κυριακληρινέ... νασαατλάρ	Α' ἐκδ. Βενετία 1756
»	Β' ἐκδ. Βενετία 1758

5) Προσκυνητάριον Ἱερουσαλὴμ	Α' ἔκδ. Βενετία
» »	Β' ἔκδ. Λειψία 1758
» »	Γ' ἔκδ. Λειψία 1780
» »	Δ' ἔκδ. Βιέννη 1799
6) Διήγησις ἀγ. Κλήμεντος καὶ Ἀγαθαγγέλου	Α' ἔκδ. Βενετία 1776
» »	Β' ἔκδ. Κων/λη 1852
7) Ψαλτήριον	Βενετία 1782
8) Ρούχ ἀφιετλιγί (Ἐκλόγιον Ἀγαπίου Κρητός)	Βενετία 1782
9) Ἀζήμ πατησσάχ Μοναστήρ Κύκκονουν	Α' ἔκδ. Βενετία 1782
» »	Β' ἔκδ. Βενετία 1816
10) Παχάρι Χεγιάτ	Α' ἔκδ. Βενετία 1783
» »	Β' ἔκδ. Βενετία 1806
11) Σημαβή παχτζέ τονανμασή (Βίοι Ἀγίων)	Βενετία 1783
12) Νέος Θησαυρός	Α' ἔκδ. Βενετία 1795
»	Β' ἔκδ. Βενετία 1804.
13) Λαυσαϊκόν	Βενετία

5. Βοηθηθήκαμε σημαντικὰ στὴ μελέτη μας αὐτὴ ἀπὸ τὸ βιβλίο του: «Ἱστορία τῆς Σπάρτης Μ. Ἀσίας κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα (1822-1922)». Ἀθῆναι 1958.

6. Τὰ «**Καραμανλήδικα**» ἦταν μιὰ μιχτή, θὰ ἔλεγα, ἑλληνοτουρκικὴ γλῶσσα. Μὲ ἑλληνικὰ γράμματα ἀποδίδονταν τούρκικες λέξεις ἀνάκατες καμιά φορὰ καὶ μ' ἑλληνικές, ὅπως μιλιόντουσαν στὸν καθημερινὸ προφορικὸ λόγο. Ὑπάρχουν ἄρκετὰ ἔργα γραμμένα στὸ σύστημα αὐτό. Τὰ περισσότερα εἶναι ἐκκλησιαστικὰ ἢ μεταφράσεις τῶν τούρκικων νόμων γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, πού ὡς γνωστὸν στὰ μαῦρα χρόνια τῆς σκλαβιάς ὑπῆρξαν Τουρκόφωνοι. Πρῶτος πού φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε αὐτὸ τὸν τρόπο γραφῆς ἦταν ὁ Πατριάρχης Γεώργιος Γεννάδιος ἡ Σχολάριος. Οἱ πληθυσμοὶ τῆς Καππαδοκίας, Λυκαονίας, Πισιδίας, Γαλατίας, Τυαντίτιδας ἔζησαν τὴν πιὸ τυρρανικὴ σκλαβιά. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοὺς ἀπαγορεύτηκε νὰ μιλοῦν ἑλληνικὰ μὲ τὴν ποινὴ τῆς ἀποκοπῆς τῆς γλῶσσας! Ὅμως ἂν καὶ κατανάγκη Τουρκόφωνοι κι ἀποδεκατισμένοι (ἀπὸ 23.000.000 πού τοὺς ὑπολογίζει ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔμειναν 2.300.000) κράτησαν τὴν ἑλληνικότητά τους ἀλώβητη. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστα ἔχει μελετηθεῖ ἡ Τουρκόφωνος ἑλληνικὴ φιλολογία. Πάντως τὸ πρῶτο ἔργο, πού ἐκδόθηκε στὸ ἰδίωμα αὐτό, θεωρεῖται τὸ «**Γκιουλζάρι ἱμάνι Μεσιχί**» (Ἀπάνθισμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως). Ὁ συγγραφέας μετριόφρονα κρύβεται πίσω ἀπὸ τ' ἀρχικὰ Β.Ι. Τὸ ἔργο κυκλοφόρησε στὴν Ὀλλανδία γύρω στὸ 1740.

Σπουδαῖος καὶ πολυγραφότατος συγγραφέας καραμανλήδικων κειμένων ἦταν κι ὁ Σπάρταλης ἱερομόναχος καὶ μετὰ Ἐπίσκοπος Ἀγκυρας Σεραφεῖμ ὁ Πισίδιος. Ἄλλος, νεώτερος αὐτός, ἦταν ὁ Εὐαγγελινὸς Μισαηλίδης, ὁ ὁποῖος, γιὰ λίγον καιρό, δίδαξε στὸ σχολεῖο τῆς Σπάρτης ὡς δάσκαλος.

Γιὰ νὰ ἐπισημανθεῖ καλύτερα ἡ σημασία τῶν κειμένων αὐτῶν γιὰ τὸν ἑλληνισμό πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι πολλὲς ἑλληνικὲς λέξεις ἀνακατεύονται μέσα στὸ κείμενο. Γιὰ παράδειγμα ἡ λέξη **Κυριακὴ** Τουρκικὰ ἀποδίδεται ὡς **Μπαζάρ γκιουνού**, στὰ καραμανλήδικα ὁμοῦ γράφεται **Κυριακὴ γκιουνού** (ἡμέρα τῆς Κυριακῆς). Ἡ λέξη **Πανεπιστήμιο** τουρκικὰ λέγεται **Δάρ-ούλ-φουνούν**, ἐνῶ καραμανλήδικα **Πανεπιστήμιον** (τό) καὶ **Πανεπιστήμιονουν** (τοῦ Πανεπιστημίου) κλπ.

Βέβαια, ἂν καὶ θ' ἄξιζε τὸν κόπο, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο γι αὐτὸ τὸ θέμα.

7. Ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ» τοῦ 1905.

8. Ἀξίζει νὰ δώσω σὲ μετάφραση ὅλο τὸ κομμάτι τοῦ Gaston Deschamps, πού ἀναφέρεται στὴ Σπάρτη.

«Ὑποθυμοῦμαι μιὰν πόλιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴν ὁποία ἔχω δοκιμάσει μία συγκίνηση πραγματικὴ καὶ ἡ ὁποία μοῦ ἔμεινε ἀπὸ τότε ἀλησμόνητη. Θέλω νὰ μιλήσω γιὰ τὴν πόλιν Ἰσάρτα (Σπάρτη).

Μιλούσα με ένα γέροντα διδάσκαλο της πόλεως ό όποιος όνομαζόταν Καραντώνης. Αύτός ό γενναίος διδάσκαλος μου είπε: Έλα αύριο νά παρευρεθείς στην τάξη μου. Θα δείς ένα θέαμα, τό όποίο είναι πολύ σπάνιο. Πήγα πραγματικά εκεί. Έν τώ μεταξύ είχα συζητήσει με τούς κατοίκους της πόλεως. Έμεινα έκπληκτος, διότι δέν τούς έννοούσα. Τό πράγμα μου φαινόταν επαναστατικό. Ήταν Έλληνες πού μιλούσαν Τουρκικά! Ένας άπ' αυτούς κοκκινίζοντας, γιατί έκφραζόταν σέ μιá γλώσσα, πού δέν ήταν δική του και την όποία δέν είχε κανένα λόγο ν' άγαπά μου λέει: — Τι θέλεις, συνέβη κάποτε στην πατρίδα μας μιá Ιστορία τρομαχτική. Έχουν κόψει τή γλώσσα σέ μιá γενεά όλόκληρη άνδρών και γυναικών, με σκοπό και οί μέν και οί δέ νά λησμονήσουν τή μητρικήν των γλώσσα. Τότε δέν μπορούσαμε νά μιλάμε πιά Έλληνικά και αυτό μάς λυπεί, αυτό είναι τρομαχτικό, ντρεπόμαστε τούς ξένους.

Μετά τή συζήτηση επισκέπτομαι τήν τάξη του διδασκάλου Καραντώνη. Είδα μαθητές με γένεια γκριζα, πτωχούς γέροντες, πατέρες και παππούδες, οί όποιοι έρχόντουσαν στό σχολείο νά συλλαβίσουν τό Άλφάβητο της γλώσσας τους με τά έγγόνια τους...».

9. Και για νά μή νομιστεί τούτο σχήμα λόγου, θα άνατρέξω και πάλι σέ χειρόγραφη σημείωση του Βασίλη Πετράκη με τόν τίτλο «Άναμνήσεις έκ της προσφάτου Ίστορίας», πού βρήκα σέ κάτι παλιά χαρτιά του, άνάμεσα σέ βιβλία του χαρισμένα στην Ένωση Σπάρτης Μ. Άσίας. Γράφει λοιπόν ό Πετράκης:

«Όταν ό Έλληνικός στρατός έπροχώρει πρós τό Άϊδίνιον ύπήρχαν φήμαι ότι οί Ίταλοί πρόκειται νά άποβιβασθώσιν εις Άττάλειαν και νά καταλάβωσιν αυτήν και τήν ένδοχώραν, ό άείμνηστος Γεώργιος Κλημάνογλου, έξ ιδίας πρωτοβουλίας έφυγεν έκ Σμύρνης και μετέβη εις τήν γενέτειραν του Σπάρτην, συνηντήθη με τόν Νομάρχην του τόπου και τόν έπεισε νά συγκαλέση τό Νομαρχιακόν Συμβούλιον, ίνα τούτο συντάξη πρακτικόν περί της άνάγκης της προελάσεως του Έλληνικού Στρατού μέχρι της Σπάρτης. Τήν έπαύριον συνήλθε πράγματι τό Νομαρχιακόν Συμβούλιον ένώπιον του όποιου ό Κλημάνογλου άνέπτυξε τά έπιχειρήματά του και βάσει τούτων συνετάχθη σχετικόν πρακτικόν μετά αίτήσεως πρós τόν άρχιστράτηγον τών Έλληνικών έν Μ. Άσία δυνάμεων. Τά έγγραφα ταύτα παραλαβών ό άείμνηστος άνεχώρησεν έκ Σπάρτης διά τήν Σμύρνην. Καθ' όδόν όμως δύναμεις Τουρκικής Χωροφυλακής ένταλθεισα ύπό της Γεν. Διοικήσεως Ίκονίου συνέλαβε τούτον και τόν όδήγησε δέσμιον εις Ίκόνιον, προφανώς κατόπιν καταγγελίας έκ Σπάρτης.

Ό γράφων τās γραμμάς ταύτας διετέλουν τότε μέλος μιās διασυμμαχικής Έπιτροπής επί των κατά τήν διάρκειαν του πολέμου διαπραχθεισών Τουρκικών ώμοτήτων, διορισμένος ύπό της έν Κων/πόλει Υπάτης Άρμοστίας της Ελλάδος, έτερα δέ μέλη αυτής ήσαν, έκ μέρους της Άγγλικής Άρμοστίας ό κ. Χέτκοττ Σμιθ συν/ρχης, άλλοτε Γεν. Πρόξενος της Μ. Βρετανίας έν Σμύρνη, έκ μέρους δέ της Γαλλικής Άρμοστίας ήτο ό Ταγματάρχης Φουλών.

Είδοποιήθην έκ μέρους των οίκείων του μακαρίτου διά τά της συλλήψεως αυτού, ένήργησα παρά τή Έπιτροπή και έζήτησα τήν συνδρομήν και των έτέρων μελών της Έπιτροπής. Τήν έποχήν εκείνην Υπουργός των Έσωτερικών της Όθωμανικής Κυβερνήσεως ήτο ό διάσημος άρθρογράφος της τουρκικής έφημερίδος Σαμπάχ, ό Άλή Κεμάλ, γνωστός για τά φιλοαγγλικά του αισθήματα. Μαζί με τόν Χέτκοττ Σμιθ έπεσκέφθην τον είρηνέμον Υπουργόν των Έσωτερικών και έζητήσαμεν τήν άπόλυσιν του έν Ίκονία κρατουμένου κ. Γ. Κλημάνογλου. Ό κ. Υπουργός έτηλεγράφησεν άμέσως εις τήν Γεν. Διοίκησιν Ίκονίου. Μετά πέντε ήμέρας ό Κλημάνογλου εδρίσκετο εις τήν Κων/πολιν και παρεδίδετο εις έμέ άνευ διατυπώσεων...

10. Τά άπομνημονεύματα του Παπαϊωακείμ Πεςματζόγλου και οί περιγραφές του Φώτη Ουλκέρογλου στον «Προσφυγικό Κόσμο» τό έτος 1962-63.

Η ταπεινότητά μου χρησιμοποίησε αυτές κι άλλες πηγές στό βιβλίό «Η Νέα Ίωνία του σήμερα και του χτές» και σ' άνέκδοτη μελέτη με τίτλο «60 χρόνια άπό τήν ίδρυση της Νέας Ίωνίας» πού σέ μορφή όμιλίας έκφωνήθηκε κατά Σεπτέμβριο 1982, σέ έκδήλωση για τά 60 χρόνια της Καταστροφής πού όργάνωσε ό «Ίωνικός Σύνδεσμος» της Ν. Ίωνίας.

11. Πληροφορίες για σημαίνοντες Σπαρταλῆδες υπάρχουν στο βιβλίο τοῦ Φιλ. Νικολαΐδη «Ἱστορία τῆς Σπάρτης Μ. Ἀσίας...», στο πολύτομο ἔργο τοῦ Χρυσόστομου Θεοδωρίδη «Διακριθέντες τοῦ Ξερριζωμένου Ἑλληνισμοῦ». Ἐπειδὴ ὁμως ὑπάρχουν πολλοὶ ἀκόμη νὰ βιογραφηθοῦν, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ γινόταν τώρα κάτι τέτοιο. Δὲν τὸ κρῦβω διότι ἔχω αὐτὴ τὴ φιλοδοξία κι ἐλπίζω νὰ μοῦ δοθεῖ ἀπὸ τὸ Θεὸ ὁ χρόνος καὶ τὸ κουράγιο νὰ τὴν πραγματοποιήσω...

12. Στοὺς Εὐεργέτες καὶ Δωρητὲς δινόταν καὶ εἰδικὴ εὐχαριστήρια ἐπιστολή, μὲ τὴν ὁποία τοὺς γινόταν γνωστὴ ἡ ἀνακήρυξή τους.

Ἴδου τὸ κείμενο μιᾶς τέτοιας εὐχαριστήριας ἐπιστολῆς:

Ἐφορεία τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων

τῆς Σπάρτης Πισιδίας

Ἀριθ. πρωτ. 16

Ἀπόδειξις

τῷ ἐντιμωτάτῳ δωρητῇ

Κυρίῳ Νικολάῳ Δημητριάδῃ (Σκερτσόγλου)

Ἡ Δημογεροντία καὶ ἡ Ἐφορεία τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Σπάρτης λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὰ φιλόμουσα καὶ λίαν εὐγενῆ ὑμῶν αἰσθήματα, πρὸς δὲ καὶ τὸν διακαῆ πόθον ὑπὲρ τῆς εὐημερίας καὶ προαγωγῆς τῶν ἡμετέρων Ἐκπαιδευτηρίων, τῶν μόνων μέσων μορφώσεως τῶν τέκνων τῆς ἡμετέρας Πατρίδος· ὧν αἰσθημάτων ἐμπορούμενος προσηνέγκατε λίρας ὀθωμανικὰς τριάκοντα πέντε (35) καὶ ἐπόμεναι τοῖς διέπονσι τὰ καθ' ὑμᾶς νόμους καὶ κανόνισιν ἀπένειμαν ὑμῖν τὸν ἐντιμον τίτλον τοῦ «Δωρητοῦ» πρὸς δὲ ἐνεχαράξαντο καὶ ἐνεγράψαντο τὸ ὄνομα ὑμῶν ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων τῶν Δωρητῶν πλακῶν ἵνα οὕτως ἀποτελεσθῇ αἰγλειὴν τι ἐνθύμιον τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς Κοινότητος, ἀνθ' ὧν ἀξιεπαίνως καὶ γενναίως παρέχεσθε καὶ ἐν ζήλῳ ἐργάζεσθε ὑπὲρ τῆς ἐν τῇ γενετείρᾳ διαδόσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς Παιδείας, ἥτις ἐπ' ἀληθεία ἐστὶν ἡ πνευματικὴ τῆς ἀνθρωπότητος ζωὴ.

Οὐ μὴν δὴ ἀλλὰ καὶ ἵνα ἀρίγνωτον ποιήσωνται ὅτι αἱ πλάκες αὗται ὥς γε διακελεύονται οἱ οἰκεῖοι Κοινοτικοὶ νόμοι εἰς τὸ διηνεκὲς καθάπερ τι Κοινοτικὸν ἐνθύμιον διατηρηθήσονται, κινουσαὶ ἐκάστοτε τὰ χεῖλη τῶν ταύτας θεωμένων πρὸς δίκαιον ἔπαινον καὶ εὐλογίαν ἐπαξίαν τοῦ ὀνόματος τῶν ἀναγεγραμμένων μεγατίμων Μεγάλων Εὐεργετῶν καὶ Δωρητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ διεγείρουσαι καὶ ἀναζωπυροῦσαι τὸν πρὸς προστασίαν τῆς ζηδῶρου παιδείας πόθον καὶ ζῆλον τῶν τε νῦν καὶ ἐπιγιγνομένων τέκνων τῆς Πατρίδος, ἐπιδιδούσιν ὑμῖν τὴν δε τὴν ἀπόδειξιν, ὥς τὸ πιστὸν ἀντίγραφον ἐν τῷ οἰκείῳ τῆς Δημογεροντίας Κώδῃ κατεχωρίσθη.

Ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντὸς ἀγαθὸν χορηγὸς εἴθε τάξαι καὶ ἀνταμεῖψαι Ὑμᾶς ἐπαξίως τῶν εὐγενῶν ὑπὲρ τῆς Παιδείας αἰσθημάτων.

Ἐν Σπάρτῃ τῇ 16ῃ Ἰουνίου 1918

οἱ Δημογέροντες

Χαρ. Χρηστίδης

Κων/νος Γ. Δουρμούσογλου

Κυριάκος Γ. Τσακίρογλου

Φιλ. Νικ. Καχραμάνογλου

Ἀρτ. Μ. Χατζηαθανάσογλου

Ἰω. Γ. Παπάζογλου

Μεγάλῃ σφραγίδι

Δημογεροντίας

Ἐφορείας

οἱ Ἐφοροὶ

Ι. Δουρπέγογλου

Νικόδ. Γεωργιάδης

Ἰω. Παγιασλόγλου

Χαρ. Σινανίδης

Δαμ. Ν. Καχραμάνογλου

Σταῦρος Δαμιανίδης

13. Μελέτη του στόν «Προσφυγικό Κόσμο» (τεύχη 2.702 κι επόμενα).

14. Ὁ κ. Γαβριήλ Τσακίρης μὲ διαβεβαίωσε δι γύρω στὰ 1919-20 ἀνεβάστηκε στὴ Σπάρτη μιὰ τουλάχιστον θεατρικὴ παράσταση. Ἦταν μὲ τὸ ἔργο τοῦ Περесиᾶδη «Γκόλφω». Θυμᾶται δι στὴν κίνηση γιὰ σύμπηξη θεατρικῆς ομάδας πρωτοστατοῦσε ἓνας ἀργυραμοιβὸς ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ὁ Ἡλίας Ἐσόγλου κι ἓνας πραχτικὸς ὁδοντίατρος φερμένος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Εὐχαριστῶ θερμά:

α) Τῇ Συντονιστικῇ Ἐπιτροπῇ τῶν Προσφυγικῶν Σωματείων γιὰ τὰ 60 χρόνια ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, ποὺ ἀποδέχθηκε εἰσήγησιν τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τῆς Ἑνώσεως Σπάρτης Μ. Ἀσίας γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῆς ἔκδοσης τοῦ βιβλίου μου ἀπὸ κονδύλια ποὺ ἐνέκρινε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ κάλυψε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς δαπάνης.

β) Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς Ἑνώσεως Σπάρτης Μ. Ἀσίας γιὰ τὴν ἀπόφασίν του νὰ βοηθήσει καὶ αὐτὸ στὴν ἔκδοση, στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὴ συμπλήρωση 50 χρόνων ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Συλλόγου.

γ) Τὸν κ. Γαβριήλ καὶ τὴν κ. Χαρίκλεια Τσακίρη γιὰ τὴν πολλαπλὴ ἠθικὴ καὶ ὕλική τους συνδρομὴ καὶ σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια, ποὺ ἀφορᾷ στὴ διαίωσιση τοῦ ὀνόματος τῆς ἀξέχαστης πατρίδας Σπάρτης Πισιδίας.

δ) Τὸν κ. Κοσμὰ Νικολαΐδην πρόεδρον τῆς Ἑνώσεως Σπάρτης γιὰ τὶς πολὺτιμες πληροφορίες του.

Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸ ἴδιο θερμά:

Τὸν πρωτοξάδελφό μου λυκειάρχην κ. Χαράλαμπο Α. Σαπουντζάκη γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ μοῦ δανείσει τὸ χειρόγραφο σύγγραμμα τοῦ ἀείμνηστου πατέρα του καὶ θείου μου Ἀντώνη Σαπουντζάκη: «Ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας», τὴν κ. Εὐγενία Σεραφετινίδου, τὸν κ. Χαρίτωνα Παπαχαρίτωνος, τὸν κ. Π. Γ. Μισαηλίδην, τὸν κ. Ἀντ. Καζαντζόγλου, τὸν κ. Χρῆστο Ζαχαριάδην, τὴν κ. Ἀνθούλα Γαβριηλίδου, τὴν κ. Ἀλεξάνδρα Κομνηνοῦ (Κουϊκόγλου), τὸν κ. Παντελὴ καὶ τὴν κ. Μαριάνθη Παντελίδην, τὸν κ. Κίμωνα Ἐλμαλόγλου, τὴν κ. Σεμερτζόγλου καὶ τὶς θυγατέρες τοῦ ἀείμνηστου δασκάλου Ἰορδ. Δημητριάδην.

Σημειῶνω ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὶς φωτογραφίες μοῦ δόθηκαν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑνώσεως Σπάρτης Μ. Ἀσίας. Ὅρισμένες ἐξάλλου μοῦ χαρίστηκαν ἀπὸ τὸ στρατηγὸν καὶ τὴν κ. Γ. Φίλιον.

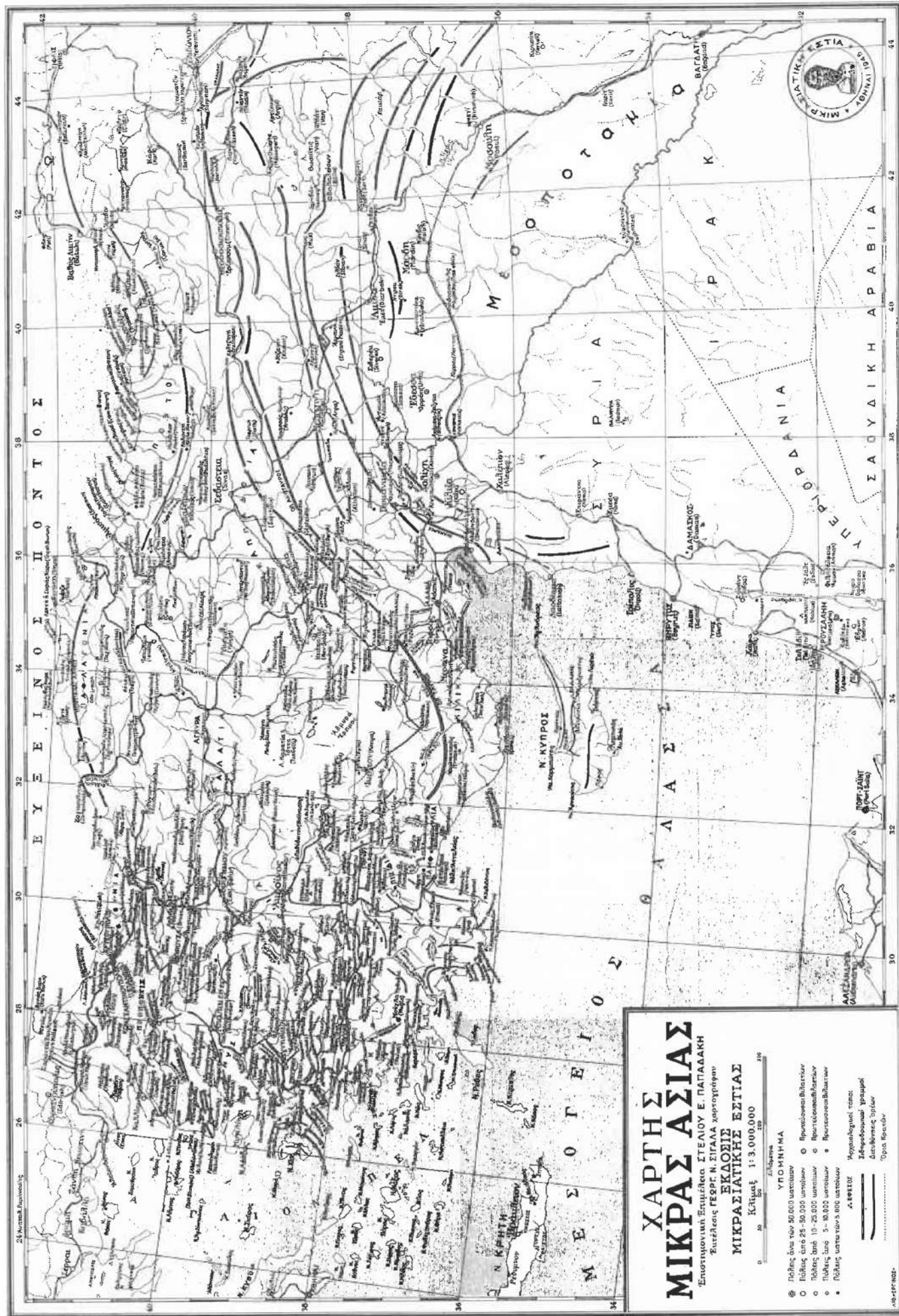
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ ΒΑΣ.: Μέγας Ἀλέξανδρος — Ἀθήνα 1975
2. AUTEURS ETRANGERS: La Caractère grec de l'Asie Mineure — Paris 1919
3. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ ΒΑΣ.: Ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας — Ἀθήνα 1978
4. ΓΕΔΕΩΝ ΜΑΝΟΥΗΛ: Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ — Ἀθήνα 1936
5. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ - ΑΡΝΑΚΗΣ Γ.: Οἱ Πρῶτοι Ὀθωμανοί — Ἀθήνα 1947
6. ΔΕΛΤΙΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣ. ΣΠΟΥΔΩΝ: Ἀθήνα 1977-80.
7. ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛ.: Ἡ Μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἐγίνε — Ἀθήνα 1973-74
8. ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ: Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη
9. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ: α) ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΡΑΝΔΡΑΚΗ — ΠΥΡΣΟΥ, β) ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ, γ) ΗΛΙΟΥ
10. ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.
11. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΤΡΥΦΩΝ: Τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως ἕως τοῦ Καποδιστρίου — Ἀθήνα 1933
12. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΤΡΥΦΩΝ: Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας — Ἀθήνα 1936
13. ΘΑΒΩΡΙΤΗΣ Μ.: Μνημὲς Μικρᾶς Ἀσίας — Ἀθήνα 1972
14. ΚΑΤΙΡΓΙΟΓΛΟΥ ΝΥΡ.: Bütün ISPARTA — Ankara 1958
15. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Π.: Γεωγραφία τῆς Μ. Ἀσίας — Ἀθήνα 1921
16. ΛΑΜΕΡΑΣ ΚΩΝ.: Τὸ Μικρασιατικὸ πρόβλημα — Ἀθήνα 1918
17. ΛΑΜΨΙΔΗΣ ΓΕΩΡ.: Οἱ Πρόσφυγες τοῦ 1922 — Ἀθήνα 1982
18. ΛΕΦΑΣ ΧΡ.: Ἱστορία τῆς Ἑκπαιδεύσεως — Ἀθήνα 1942
19. ΜΗΛΙΩΡΗΣ ΝΙΚΟΣ: Ἡ Πνευματικὴ Εἰσφορὰ τῶν Μικρασιατῶν — Ἀθήνα 1963
20. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: Περιοδικὴ Ἑκθεσις Ἑνώσεως Σμυρναίων (τόμ. Γ'-ΣΤ')
21. MORGENTHAU HENRI: 26 μῆνες στὴν Τουρκία — Ἀθήνα 1919
22. MURAT Z.: The extirpation of Hellenism

23. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΦΙΛ.: 'Ιστορία τῆς Σπάρτης Μ. 'Ασίας κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα — 'Αθήνα 1958
24. ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ: Περιοδικὴ ἔκδοσις. Τόμοι ἐτῶν 1897, 1905, 1906
25. ΞΗΡΑΔΑΚΗ ΚΟΥΛΑ: Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες τοῦ ὑπόδουλου 'Ελληνισμοῦ — 'Αθήνα 1972
26. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ.: 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους
27. ΠΟΛΥΒΙΟΣ: 'Ιστορίαι
28. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ἐφημερίδα, διάφορα τεύχη ἐτῶν 1960-61 κ.ά.
29. ΣΑΘΑΣ Κ.: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη — Βενετία 1872
30. ΣΚΑΛΙΕΡΗΣ Γ. ΚΛ.: Λαοὶ καὶ φυλὲς τῆς Μ. 'Ασίας — 'Αθήνα 1922
31. ΣΟΛΩΜΟΝΙΔΗΣ ΧΡ.: Ἡ Παιδεία στὴ Σμύρνη — 'Αθήνα 1961
32. ΣΟΛΩΜΟΝΙΔΗΣ ΧΡ.: Τὸ θέατρο στὴ Σμύρνη — 'Αθήνα 1954
33. ΤΟ ΘΑΡΡΟΣ: Ἐφημερίδα (τεύχη 1947-48)
34. ΦΑΛΜΠΟΣ ΦΙΛ.: Σμυρναῖκα Μελετήματα — 'Αθήνα 1980
35. HORTON GEORGE: Ἡ Κατάρτα τῆς 'Ασίας — Ἰνδιανάπολη Η.Π.Α.
36. ΧΟΥΔΑΒΕΡΔΟΓΛΟΥ - ΘΕΟΔΟΤΟΣ ΣΟΦ.: Ἡ Τουρκόφωνος Ἑλληνικὴ Φιλολογία: 1453-1924 — 'Αθήνα 1930.
37. MACCAS LEON: L'Hellenisme de l'Asie Mineure — Paris 1919.

ΛΕΥΚΩΜΑ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ

ΧΑΡΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Επιστημονική Επιμέλεια: ΣΤΕΛΙΟΥ Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
Επιτέλεσε ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΣΙΤΑΛΑ χαρτογράφος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

Κλίμακα 1:3.000.000

0 20 40 60 80 100 120 140 160 180 200 220 240 260 280 300

Χιλιόμετρα

ΥΠΟΜΗΝΗ

● Λόγος άνω των 50.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 25 - 50.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 10 - 25.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 5 - 10.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 - 5.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

○ Λόγος άνω 2.000 υψώνων

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Α. Ε. Ε. Ε. Ε. Ε.

Ἡ ἐκκλησιὰ τῆς Μητρόπολης (Γέννησης τῆς Θεοτόκου).

Ἡ ἐκκλησιὰ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.

Χαρακτηριστικό Σπαρταλίδικο σπίτι (του Ἰορδάνη Γαβριηλίδη Τσακίρογλου).

Μιά άποψη τῆς Σπάρτης πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφή.

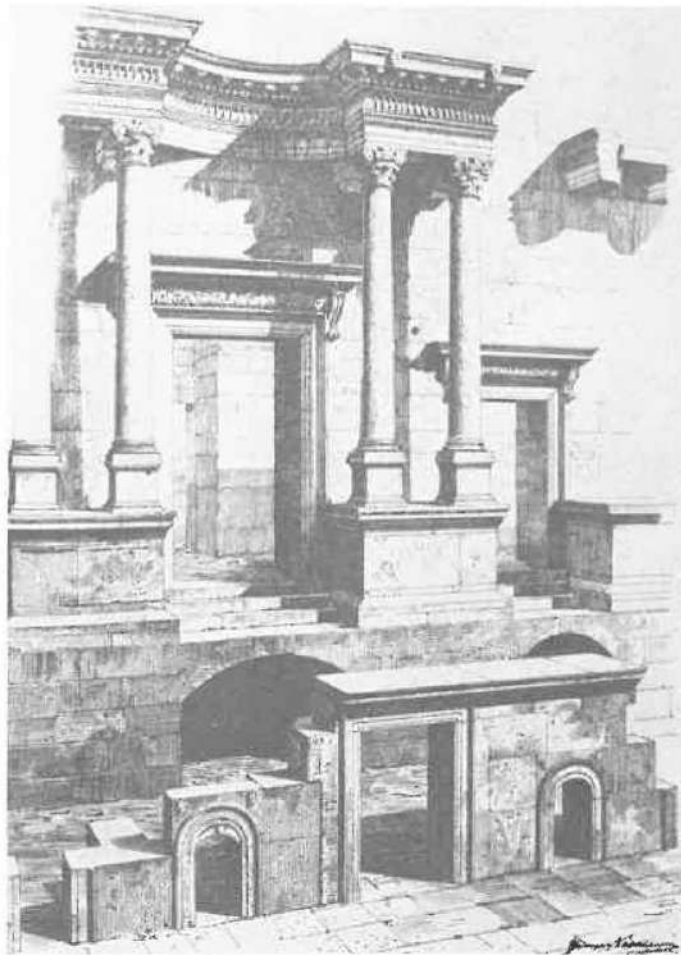

Μιά ἄλλη ἄποψη τῆς Σπάρτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1922.

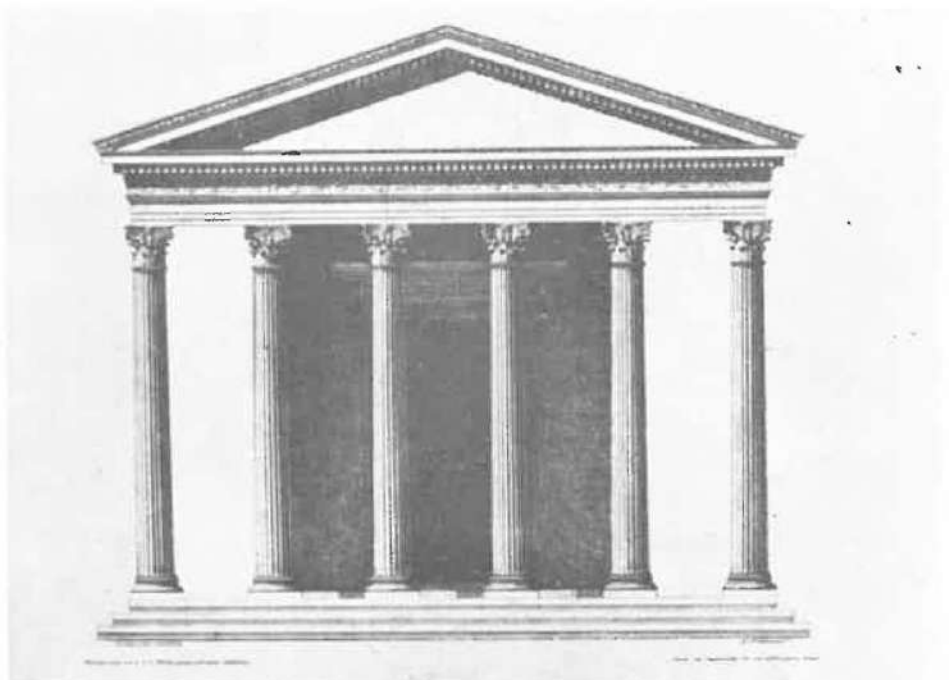

Ἐνα Σπαρταλήδικο σπίτι (τοῦ Σεραφετίνογλου), ὅπως εἶναι σήμερα.

Σχέδιο τοῦ θεάτρου τῆς Σαγαλασσοῦ (ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Β. Βογιατζόγλου: «Ἡ Πισιδία τῆς Μ. Ἀσίας»).

Ναὸς Κορινθιακοῦ ρυθμοῦ στὴ Σαγαλασσὸ (ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Βογιατζόγλου).

Τὸ μάζεμα τῶν ρόδων κύρια ἀπασχόληση τῶν Σπαρταλήδων. Ἡ παραγωγή ροδέλαιου ἔφτανε στὰ 500 κιλὰ τὸ χρόνο! Εὐώδιαζε τὴν ἀνοιξή ὅλη ἡ πόλη κι οἱ γύρω ἐξοχές.

Ἡ Ταπητουργία ἦταν κι αὐτὴ μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀσχολίες τῶν Σπαρταλήδων. Τὰ χαλιὰ τύπου ΣΠΑΡΤΑ εἶναι καὶ σήμερα ὀνομαστὰ παντοῦ.

Τὰ καβάκια. Ἡ Σπάρτη ἀποκαλοῦνταν «γεσηλ Σπάρτα», δηλαδή πράσινη Σπάρτη, γιατί ἦταν πνιγμένη στὸ πράσινο.

Τὸ Ἐγερόδηρ καὶ τὸ Νησί.

Ἡ λίμνη Γκιολτσούκ (Βάρις).

Γενική άποψη τής σημερινής Ίσπάρτα. Στο βάθος μεγαλοπρεπής ό Ταῦρος.

Μιά ομάδα Σπαρταλήδων σέ πρόσφατη επίσκεψή τους στή γενέτειρά τους. Στή μέση ό πρόεδρος τής Ένωσης κ. Κοσμάς Νικολαΐδης.

† ὁ ἐπίσκοπος πατέρων μελέτιος † φανβ'

Ὁ μητροπολίτης τῶν Πισιδῶν, ὁ Πατέρων Μελέτιος, σχεδιασμένος ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Φώτῃ Κόντ'ηλου.

*Ἡ Α' τάξη Γυμνασίου (προτελευταία τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς) στὰ 1919-20. Ἡ φωτογραφία εἶναι παρ-
μένη στὴν αὐλὴ τοῦ Μεγάλου Σχολείου, ποὺ διακρίνεται λίγο στὸ βάθος. Στὴ μέση ὁ δάσκαλος τῶν
Τουρκικῶν Πατσόγλου.*

*Ἡ Στ' τάξη τοῦ Ἀρρεναγωγείου στὰ 1921. Ἀνάμεσά τους πολλὰ κορίτσια, ἀφοῦ τότε
πὰ τὸ Παρθενγωγεῖο εἶχε λίγες τάξεις. Στὴ μέση ὁ παπαδάσκαλος Νικ. Παπανδρέου.*

ازمیں

Georges M. Climanioglou
SMYRNE

Ergeben Hr. J. Meyer 1912.

1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315

۱۸۸۰
 ۱۸۸۱
 ۱۸۸۲
 ۱۸۸۳
 ۱۸۸۴
 ۱۸۸۵
 ۱۸۸۶
 ۱۸۸۷
 ۱۸۸۸
 ۱۸۸۹
 ۱۸۹۰
 ۱۸۹۱
 ۱۸۹۲
 ۱۸۹۳
 ۱۸۹۴
 ۱۸۹۵
 ۱۸۹۶
 ۱۸۹۷
 ۱۸۹۸
 ۱۸۹۹
 ۱۹۰۰
 ۱۹۰۱
 ۱۹۰۲
 ۱۹۰۳
 ۱۹۰۴
 ۱۹۰۵
 ۱۹۰۶
 ۱۹۰۷
 ۱۹۰۸
 ۱۹۰۹
 ۱۹۱۰
 ۱۹۱۱
 ۱۹۱۲
 ۱۹۱۳
 ۱۹۱۴
 ۱۹۱۵
 ۱۹۱۶
 ۱۹۱۷
 ۱۹۱۸
 ۱۹۱۹
 ۱۹۲۰
 ۱۹۲۱
 ۱۹۲۲
 ۱۹۲۳
 ۱۹۲۴
 ۱۹۲۵
 ۱۹۲۶
 ۱۹۲۷
 ۱۹۲۸
 ۱۹۲۹
 ۱۹۳۰
 ۱۹۳۱
 ۱۹۳۲
 ۱۹۳۳
 ۱۹۳۴
 ۱۹۳۵
 ۱۹۳۶
 ۱۹۳۷
 ۱۹۳۸
 ۱۹۳۹
 ۱۹۴۰
 ۱۹۴۱
 ۱۹۴۲
 ۱۹۴۳
 ۱۹۴۴
 ۱۹۴۵
 ۱۹۴۶
 ۱۹۴۷
 ۱۹۴۸
 ۱۹۴۹
 ۱۹۵۰
 ۱۹۵۱
 ۱۹۵۲
 ۱۹۵۳
 ۱۹۵۴
 ۱۹۵۵
 ۱۹۵۶
 ۱۹۵۷
 ۱۹۵۸
 ۱۹۵۹
 ۱۹۶۰
 ۱۹۶۱
 ۱۹۶۲
 ۱۹۶۳
 ۱۹۶۴
 ۱۹۶۵
 ۱۹۶۶
 ۱۹۶۷
 ۱۹۶۸
 ۱۹۶۹
 ۱۹۷۰
 ۱۹۷۱
 ۱۹۷۲
 ۱۹۷۳
 ۱۹۷۴
 ۱۹۷۵
 ۱۹۷۶
 ۱۹۷۷
 ۱۹۷۸
 ۱۹۷۹
 ۱۹۸۰
 ۱۹۸۱
 ۱۹۸۲
 ۱۹۸۳
 ۱۹۸۴
 ۱۹۸۵
 ۱۹۸۶
 ۱۹۸۷
 ۱۹۸۸
 ۱۹۸۹
 ۱۹۹۰
 ۱۹۹۱
 ۱۹۹۲
 ۱۹۹۳
 ۱۹۹۴
 ۱۹۹۵
 ۱۹۹۶
 ۱۹۹۷
 ۱۹۹۸
 ۱۹۹۹
 ۲۰۰۰
 ۲۰۰۱
 ۲۰۰۲
 ۲۰۰۳
 ۲۰۰۴
 ۲۰۰۵
 ۲۰۰۶
 ۲۰۰۷
 ۲۰۰۸
 ۲۰۰۹
 ۲۰۱۰
 ۲۰۱۱
 ۲۰۱۲
 ۲۰۱۳
 ۲۰۱۴
 ۲۰۱۵
 ۲۰۱۶
 ۲۰۱۷
 ۲۰۱۸
 ۲۰۱۹
 ۲۰۲۰
 ۲۰۲۱
 ۲۰۲۲
 ۲۰۲۳
 ۲۰۲۴
 ۲۰۲۵
 ۲۰۲۶
 ۲۰۲۷
 ۲۰۲۸
 ۲۰۲۹
 ۲۰۳۰
 ۲۰۳۱
 ۲۰۳۲
 ۲۰۳۳
 ۲۰۳۴
 ۲۰۳۵
 ۲۰۳۶
 ۲۰۳۷
 ۲۰۳۸
 ۲۰۳۹
 ۲۰۴۰
 ۲۰۴۱
 ۲۰۴۲
 ۲۰۴۳
 ۲۰۴۴
 ۲۰۴۵
 ۲۰۴۶
 ۲۰۴۷
 ۲۰۴۸
 ۲۰۴۹
 ۲۰۵۰
 ۲۰۵۱
 ۲۰۵۲
 ۲۰۵۳
 ۲۰۵۴
 ۲۰۵۵
 ۲۰۵۶
 ۲۰۵۷
 ۲۰۵۸
 ۲۰۵۹
 ۲۰۶۰
 ۲۰۶۱
 ۲۰۶۲
 ۲۰۶۳
 ۲۰۶۴
 ۲۰۶۵
 ۲۰۶۶
 ۲۰۶۷
 ۲۰۶۸
 ۲۰۶۹
 ۲۰۷۰
 ۲۰۷۱
 ۲۰۷۲
 ۲۰۷۳
 ۲۰۷۴
 ۲۰۷۵
 ۲۰۷۶
 ۲۰۷۷
 ۲۰۷۸
 ۲۰۷۹
 ۲۰۸۰
 ۲۰۸۱
 ۲۰۸۲
 ۲۰۸۳
 ۲۰۸۴
 ۲۰۸۵
 ۲۰۸۶
 ۲۰۸۷
 ۲۰۸۸
 ۲۰۸۹
 ۲۰۹۰
 ۲۰۹۱
 ۲۰۹۲
 ۲۰۹۳
 ۲۰۹۴
 ۲۰۹۵
 ۲۰۹۶
 ۲۰۹۷
 ۲۰۹۸
 ۲۰۹۹
 ۲۱۰۰
 ۲۱۰۱
 ۲۱۰۲
 ۲۱۰۳
 ۲۱۰۴
 ۲۱۰۵
 ۲۱۰۶
 ۲۱۰۷
 ۲۱۰۸
 ۲۱۰۹
 ۲۱۱۰
 ۲۱۱۱
 ۲۱۱۲
 ۲۱۱۳
 ۲۱۱۴
 ۲۱۱۵
 ۲۱۱۶
 ۲۱۱۷
 ۲۱۱۸
 ۲۱۱۹
 ۲۱۲۰
 ۲۱۲۱
 ۲۱۲۲
 ۲۱۲۳
 ۲۱۲۴
 ۲۱۲۵
 ۲۱۲۶
 ۲۱۲۷
 ۲۱۲۸
 ۲۱۲۹
 ۲۱۳۰
 ۲۱۳۱
 ۲۱۳۲
 ۲۱۳۳
 ۲۱۳۴
 ۲۱۳۵
 ۲۱۳۶
 ۲۱۳۷
 ۲۱۳۸
 ۲۱۳۹
 ۲۱۴۰
 ۲۱۴۱
 ۲۱۴۲
 ۲۱۴۳
 ۲۱۴۴
 ۲۱۴۵
 ۲۱۴۶
 ۲۱۴۷
 ۲۱۴۸
 ۲۱۴۹
 ۲۱۵۰
 ۲۱۵۱
 ۲۱۵۲
 ۲۱۵۳
 ۲۱۵۴
 ۲۱۵۵
 ۲۱۵۶
 ۲۱۵۷
 ۲۱۵۸
 ۲۱۵۹
 ۲۱۶۰
 ۲۱۶۱
 ۲۱۶۲
 ۲۱۶۳
 ۲۱۶۴
 ۲۱۶۵
 ۲۱۶۶
 ۲۱۶۷
 ۲۱۶۸
 ۲۱۶۹
 ۲۱۷۰
 ۲۱۷۱
 ۲۱۷۲
 ۲۱۷۳
 ۲۱۷۴
 ۲۱۷۵
 ۲۱۷۶
 ۲۱۷۷
 ۲۱۷۸
 ۲۱۷۹
 ۲۱۸۰
 ۲۱۸۱
 ۲۱۸۲
 ۲۱۸۳
 ۲۱۸۴
 ۲۱۸۵
 ۲۱۸۶
 ۲۱۸۷
 ۲۱۸۸
 ۲۱۸۹
 ۲۱۹۰
 ۲۱۹۱
 ۲۱۹۲
 ۲۱۹۳
 ۲۱۹۴

Χειρόγραφο τοῦ ἔθνομάρτυρα Γ. Κλημάνογλου στὰ καραμανλῆδικα.

Αριθ. 670
Δια τού παρόντος συμβολαίου ὑγράφουν ἰδιωτικῶς μιν. αὐτὸς ὁ
οὐκ ἔστιν ἔμπροσθεν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐφορείας τῶν ἐφοριῶν
τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐφορείας καὶ τῆς ἐφορείας αἰγίου καὶ ὁ ἐγγράμιος καὶ
ἰορδαῖος Δημητριάδης αὐτῶν συντάξοντο ἰσὶ τοῖς ἑξῆς ὅροις.

Α. Ὁ ἐγγράμιος καὶ ἰορδαῖος Δημητριάδης ἀπαραινεῖται καὶ διδάσκει ἰσὶ
τῶν ἑξῶς ἐν τῇ παρ' ἡμῶν ἀρχαίᾳ σχολῇ καὶ τῇ Προπαιδευτικῇ καὶ
καὶ διαμενόντων τῶν ἰσχυρῶν τῶν ἐφοριῶν καὶ τῶν ἐφο-
ριῶν ἰσχυρῶν.

Β. Ἡ ἐφορεία προσφέρει τῷ ἰσχυρῶν διδασκάλῳ ἰσχυρὰ μετὰ τὴν
ἐκπαιδευτικὴν ἀρχὴν 300 μισθὸν ὑπομετακινῶν εἰς χαρτογράφειαν ἀρχαιολο-
γοῦ καὶ κατὰ μετρίαν δόσιν.

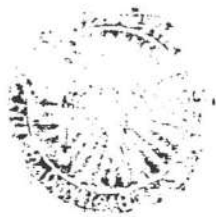
Γ. Τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἔτος ἀρχοῦμεν ἀπὸ τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1920 μέχρι
τῆς 30ης Ιουνίου 1921 ο. π.

Ἐοὶ τοῦτο ἔμπροσθεν δύο ὅμοια ἐκπαιδευτικὰ παρ' ἀμφοτέρων τῶν
συμβαλλομένων μετὴν ἡμετέρων δι' ἑκάστην εἰρήν.

ἐν Σπάρτῃ τῇ 21 Ἀπριλίου 1920

οἱ ἐφοροὶ τῶν ἐφοριῶν

Ὁ διδασκάλος
Ιορδ. Δημητριάδης

Δι' ἐξουσίαν
ἀρχ. ἡμῶν
ἐκπαιδευτικῆς
ἐφορείας
Μεμβροῦχος

Πιστοποιητικό

Ἡ Δημογεροντία τῆς Ἑπικρατείας

ἑξῆς, ἵσται ἱερᾷ Μητροπόλει Πισιδίας πιστο
ὅτι ἔγγειοι Χόριοι ἱερᾷ Μητροπόλει ἀποδίδου
ἡ ἑρμ. Ἑποδιστευμένη μετὰ τῆς ἐπαύσεως ἑξῆς
περιείδαι ἡ τῶ καδύμας Ἡμερομηνία ἐκρημάτῃς ἐπὶ
δυσίαν ἀποῦρον καὶ αἱ βοῖδοι τραυματίες ἡν καὶ
Ἡκοιδικῶν ἑρματιῶν Δημογεροντίας, Κωρική
Ἡπογοιτικῶν ἑκαστέρων ἡ δὲ τῆς ἑκαστέρων ἡ καδύμας
ἡν εὐτοῦ μετὰ προσκευῆς ἑκαστέρων ἐκαστέρων καὶ
αἰώρη Ἡρίστη.

Ἐγὼ καὶ δέδοται ἡ παρὸν πιστοποιητικόν, ἡ
ἀρχειμὸς αὐτῶ ὅπου δέ.

Ἐν ἑρμ. τῆς 28 Ἰουλίου 1913.

Οἱ Δημογεροντίας

Ἡ Μητροπολίς
Ἡ Δημογεροντία
Ἡ Δημογεροντία

Οἱ Δημογεροντίας

Ἡ Μητροπολίς
Ἡ Δημογεροντία
Ἡ Δημογεροντία

ΣΧΟΛΑΙ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΣΠΑΡΤΗΣ
ΗΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ

Ο Μαθητής *Ευάγγελος Παν. Ντούβος* ετών *15*
 διακόσων τὰς *ἑννάτι* Ἀρρεναγ. τάξεως μαθήματα καὶ κατὰ τὰς γενικὰς
 ἐξετάσεις ἐξετάσθη ἐπὶ τοῦ γενικοῦ βαθμοῦ *ἔχων ὡς πρὸς 10* ἐκ τῶν
 εἰδικῶν βαθμῶν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἐξετασθέντων μαθημάτων συναγομένου.
 Ἐφ' ᾧ δίδεται αὐτῷ τὸ παρὸν ὡς τῇ χρησιμοῦσιν αὐτοῦ δεῖ.
 Κατὰ δὲ τὴν διαγωγὴν διετέλεσε *εὐσεβῶς*

Ἐξετασθέντα μαθήματα καὶ βαθμοὶ, ὡς ἐκρίθη ἀπὸ τοῦ Ἐκταθέτου	
Θρησκευτικὴ 10 (ὡς πρὸς)	Α. Ἱστορία
Ἑλληνικὴ 10 (.....)	Ἱστορία 10 (ὡς πρὸς)
Ἀριθμητικὴ 10 (.....)	Γεωμετρικὴ
Καλλιστογραφία	Γεωμετρικὴ 10 (.....)
Ἀλγεβρὰ Ἐμπροσθ 10 (.....)	Β. Ἐκτετακτικὴ 10 (.....)
Γυμναστικὴ	Γαλλικὴ 10 (.....)
Γεωγραφία	Γυμναστικὴ 10 (.....)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Ἐν Σπάρτῃ τῇ 10^ῃ Ἰουλίου 1910
Ἰωάννης Μπέτσης

Ἀπολυτήριον τῆς Ἀστικῆς Σχολῆς Σπάρτης Πισιδίας (Ἀρρεναγωγείου).

a

۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰

این سند به موجب آنکه در روز دوشنبه ۱۳۰۲/۱۲/۲۵ در شهر تبریز
 در محضر جمعی از افاضه داران و علمای دینی و دولتی که در آنجا
 حاضر بودند و در میان آنجا که در آنجا حاضر بودند و در میان
 آنجا که در آنجا حاضر بودند و در میان آنجا که در آنجا حاضر بودند

۱۳۰۲/۱۲/۲۵
 ۱۳۰۲/۱۲/۲۵

Ἀπολυτήριον τοῦ Τουρκικοῦ Γυμνασίου.

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ
ΚΥΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ

XENOPHONTIS
EXPEDITIO CYRI.

REXENSUIT ET PRAEFATUS EST

LUDOVICUS DINDORFIUS.

EDITIO QUARTA EMENDATIO.

LIPSIAE
SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCLXXV.

Γ. Ν. Χ.

Τὸ ἐξώφυλλο τῆς Κύρου Ἀνάβασης (ἔκδοσις Δειψίας 1875).

Ἐνα νουφούς (πιστοποιητικὸ γέννησης).

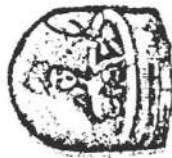

Ταρασάϊ Δένγιά

ΒΕ

ΑΖΕΦΑΚΙΑΡ—ΟΥ ΑΖΕΦΑΚΕΣ

ΔΖΙΑΔΙ ΣΑΛΙΣ.

ΚΟΙΛΑΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣΣΕΝ

τις εβραϊκά, κινδός μετ'επιστηνί.

τάτα ελγυμήσθη

ΙΕΤΑΝΠΟΛΑΛΑ

1872

Ταυτά Δένγανον Ισπς ελγυμήσθη.

Αζωδ: ταράρη μόνελλισθέν

Σπάρτα χανιόνη καδ-

μινδόν επιτετλό Κυρ

ΝΑ: ΣΑΒΒΑΣ ΤΖΟΥΔΑΝ ΠΑΠΑ

δένεπλιδί: νάμη ναμλιδενί.

τινιμα ελγυμήσθη.

Ο «Πολύπαθος» τών Εύαγγελινοῦ Μισαηλίδη καί ἡ ἀφίερωση στόν αἰωνόβιο Σπάρταλη Δημoγέροντα Τζοτάν Παπά.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ
ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΜΑΛΙΣΤΑ ΔΕ

ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΕΝΤΟΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΙΣ

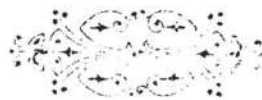
ΜΑΘΗΤΕΥΟΝΤΩΝ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ. ΚΑΤΕΒΑΙΝΗ

γυμνασιάρχου

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΕΝ ΣΑΜΩ

1904.

Τὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου τῆς Γραμματικῆς, ποὺ διδασκόταν τότε.

0. M

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΑ

Η

ΚΡ. 4 ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΕΜΑΧΙΩΝ 238

ΕΚ ΤΩΝ

ΔΟΚΙΜΩΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΩΝ

Μετὰ σχολίων γραμματικῶν, ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν, καὶ
μετ' ἐπιτόμων φιλολογικῶν καὶ κριτικῶν ἐκθέσεων.

Διηρημένη εἰς τόμους πέντε

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ

Κατὰ τὸ ἐν τρίτον ἐπανηχθεῖσα καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα

ὑπὸ Σ. Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ καὶ Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ.

Ἐκδίδεται δαπάνῃ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΔΑΜΙΑΝΟΥ.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

ΕΝ ΣΜΥΡΝῃ

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Α. ΔΑΜΙΑΝΟΥ.

1859.

Μία ἀπὸ τὶς πολλὰς Χρηστομάθειες (εἶδος Ἀναγνωστικῶν). Ἐκδόθηκε στὰ 1859 στὴ Σμύρνη. Βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑνώσεως Σμυρναίων.

Δάσκαλοι, Σχολικοί Έφοροι, Ευεργέτες τῶν σχολείων τῆς Σπάρτης.

*Ὁ σχολάρχης Εὐαγγελινὸς
Μισαηλίδης.*

*Ὁ Μισαήλ Μισαηλίδης,
ἀδελφὸς τοῦ Εὐαγγελينوῦ.
Δάσκαλος
στὸ Ἀλληλοδιδασχικὸ (1841-1847).*

*Ὁ μεγάλος εὐεργέτης τῶν
σχολείων καὶ Δημογέρον-
τας στὴ Σμύρνη Γιαννακὸς
Κιοκπάσογλου.*

*Ὁ ἐθνομάρτυρας Γιωργά-
κης Κλημάνογλου.*

Ἡ δασκάλα Εὐθαλία Οὐλ-
κέρογλου.

Ἡ δασκάλα τοῦ χαλιοῦ
Πολυτίμη Κιουρτσόγλου με-
τὸ παράσημο τοῦ σουλτά-
νοῦ.

Ἡ δασκάλα Ἀνθούσα
Ἀσλαμπαλόγλου.

Ὁ γιὰ σειρά ἐτῶν πρόεδρος τῆς Σχολικῆς Ἐφορείας Ἐλεήμονας Δαμιανίδης.

Ὁ Γυμνασιάρχης Πετράκης Σεραφετινίδης.

Ὁ παπαδάσκαλος Νικόλαος Παπανδρέου.

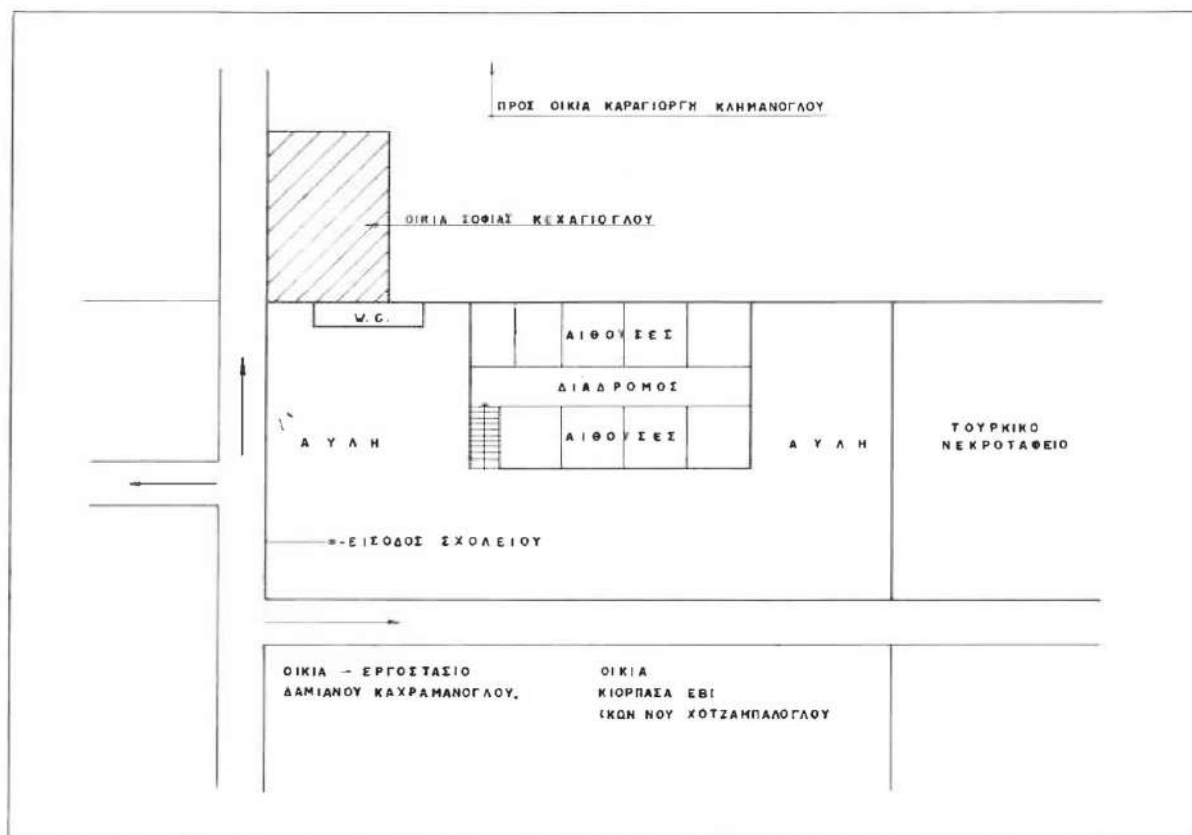
Ὁ Γαβριήλ Τσακίρης, δάσκαλος στὴ Σπάρτη, δικηγόρος στὴν Ἀθήνα. Ἐπίτιμος πρόεδρος καὶ μεγ. εὐεργέτης τῆς Ἑνώσεως Σπάρτης.

Ὁ δάσκαλος Ἰορδάνης
Δημητριάδης.

Ὁ Ἀντώνιος Σαπουντζά-
κης μόλις ἔφτασε στὴν
Ἑλλάδα.

Κάτοψη τοῦ Μεγάλου Σχολείου, ὅπως σχεδιάστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Ἰουλία Τριανταφυλλίδη
μὲ ὑπόδειξη τοῦ κ. Γ. Τσακίρη.

*Ὁ ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος, ἱδρυ-
τὴς τῆς Ν. Ἰωνίας, Παπαῖωακείμ
Πεσματζόγλου.*

*Ένας ἀπὸ τοὺς πρώτους δρόμους στὸν προσφυγικὸ συνοικι-
σμὸ τῆς Ν. Ἰωνίας, μόλις αὐτὸς ἄρχισε νὰ χτίζεται, τὸ 1923.
Εἶναι ἡ ὁδὸς Σπάρτης (Μ. Ἀσίας). Ἡ φωτογραφία εἶναι
ἀνέκδοτη κι ἀνήκει στὸ συγγραφέα κ. Χ. Σαπουντζάκη.*

Οί Σπαρταλῆδες ἔχτισαν ἓνα μεγαλοπρεπὲς Πνευματικὸ Κέντρο στὴ Νέα Ἰωνία, δεῖγμα τῆς μεγάλης ἀγάπης τους γιὰ τὴν Παιδεία.

Ἡ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ἀναγνωστήριο τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου. Ὑπάρχουν 5.000 τόμοι καὶ πολλὰ σπάνια βιβλία.

Άπο μιὰ ἐκδήλωση στὴν αἴθουσα διαλέξεων τῆς Ἑνώσης Σπάρτης. Στὸ βῆμα ὁ πρόεδρος κ. Γ. Τσακίρης. Δίπλα του ὁ πρόεδρος κ. Κ. Νικολαΐδης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Είσαγωγή	5
2. Ποιά είναι ή Σπάρτη Πισιδίας	7
3. Ίστορία τής Έκπαίδευσης	9
4. Τι λένε οί Στατιστικès	38
5. Όργάνωση, Διοίκηση και Λειτουργία τών Σχολείων	43
6. Αναλυτικά και ώρολόγια Προγράμματα	50
7. Σχολική Ζωή	53
8. Πνευματική και Πολιτιστική κίνηση στη Σπάρτη	57
9. Η γλώσσα που μιλιόταν στη Σπάρτη	64
10. Σημειώσεις	69
11. Εύχαριστήριο	76
12. Βιβλιογραφία	77
13. Φωτογραφικό λεύκωμα	81

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐξωφύλλου: Τὸ Ἀλληλοδιδασχτικὸ σχολεῖο τῆς Σπάρτης στὰ 1880. Δάσκαλος ὁ Ἰορδάνης Δημητριάδης ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα. Βοηθὸς του ὁ Κυριάκος Τσακίρης.

Τὸ ἐξώφυλλο φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη κ. Ὅμηρο Ἀκιανίδη.

Εκδοση: ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ.ΑΣΙΑΣ